

**TÜRKİYE’DE SİYASAL PARTİLERİN ÖZGÜRLÜKLERE
YAKLAŞIMLARI
(CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE ADALET PARTİSİ
ÖRNEĞİ: 1960-1980)**

Gazanfer KAYA

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Sosyoloji Anabilim Dalı
Toplumsal Yapı ve Değişme Bilim Dalı İçin Öngördüğü

DOKTORA TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Sivas
Haziran, 2009

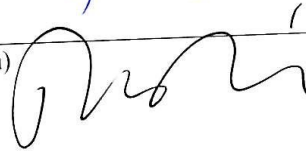
KABUL VE ONAY

Gazanfer KAYA'nın hazırlamış olduğu "Türkiye'de Siyasal Partilerin Özgürlüklere Yaklaşımları (Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi Örneği:1960-1980)" başlıklı bu çalışma, 15.06.2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalı Toplumsal Yapı ve Değişme Bilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

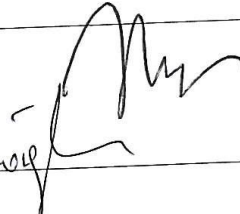
Prof. Dr. A. Vahap SAĞ (Başkan)

Doç. Dr. Metin EROL (Danışman)

Prof. Dr. Faruk KOCACIK

Prof. Dr. H. Bayram KAÇMAZOĞLU

Prof. Dr. Nevzat GÜLDİKEN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../

Prof. Dr. Mehmet ARSLAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

KAYA, Gazanfer, Türkiye’de Siyasal Partilerin Özgürlüklere Yaklaşımları (Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi Örneği: 1960-1980), Doktora Tezi, Sivas, 2009.

Türkiye’de siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımları konulu bu araştırmanın amacı, toplumdaki sosyo-ekonomik, siyasal, hukuksal değişmeler ile dış dünyadaki değişmelerin ne tür özgürlük taleplerine yol açtığı, bu taleplerin siyasal partilerin politikalarında nasıl yer aldığı ve bunların ne ölçüde uygulamaya geçirildikleri, sonuçta da özgürlüklere ilişkin yaklaşımların toplumdaki özgürlüklerin gelişimini nasıl etkilediğinin araştırılmasıdır.

Araştırma yöntemi betimsel olup, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, özgürlük ve siyasal parti kavramları açıklanmıştır. Özgürlüklerin dünyada ortaya çıkış süreçleri ve bu süreçlerde rol oynayan faktörler incelenmiştir. İkinci bölümde, kavramsal çerçevede elde edilen değişkenler ve ilişkiler çerçevesinde Türkiye’de 1960’a kadar tarihsel bir arka plan çerçevesinde, Türk siyasetinde 1960’a kadar özgürlüklerin gelişimi değerlendirilmiştir. Araştırmanın ana bölümünü oluşturan üçüncü bölümde ise 1960-1980 arasında Türk siyasetinde öne çıkan CHP ve AP’nin özgürlüklere yaklaşımları ortaya konulmuştur. Son bölümde ise varılan sonuçlar üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Türkiye’de özellikle 1960 sonrasında sosyo-ekonomik, siyasal, hukuksal alanlardaki değişmeler ve dış dünyadaki değişmeler ile hızlanan toplumsal yapıdaki farklılaşmaya bağlı olarak, değişik çıkar grupları ve toplumsal sınıfların güçlenmesi özgürlük taleplerinin yükselmesinde rol oynamıştır. Toplumda alt yapısal gelişmelerden kaynaklı gerek sınıfsal talepler, gerekse de bu talepler için verilen mücadele, siyasal ve hukuksal süreçlerin de etkisiyle, CHP ve AP’nin özgürlüklere yaklaşımlarında belirleyici olmuştur. Öte yandan iktidara gelmeyi amaçlayan partilerin, yaklaşım ve uygulamaları da özgürlüklerin boyutlarının kısıtlanması ya da genişletilmesi üzerinde rol oynamıştır.

Anahtar Sözcükler: Özgürlük, Siyasal Parti, Türkiye, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Adalet Partisi (AP).

ABSTRACT

KAYA, Gazanfer, Approaches Of Political Parties Towards Freedom In Turkey (An Example Of Republican People's Party (RPP) And Justice Party (JP): 1960-1980), Doctoral Thesis, Sivas, 2009.

This research focusing on the approaches of political parties in Turkey towards freedom aims to search what kind of freedom requests are due to outer world changes and socio-economic, political and legal changes in the society and how these requests take place in political parties' policies and how much of them are applied. As a result of them the research finds out how the approaches towards freedom influence the development of freedom in the society.

This is a descriptive research and it has four chapters. In the first chapter, freedom and political party concepts have been explained on the conceptual frame. The process of freedom's arise in the world and important factors affecting this process have been analysed on the theoretical perspective. In the second chapter, the developments of freedom in Turkish politics until 1960 have been evaluated on the frame of the historical back plan in Turkey until 1960 on the relations and variables gathered in the conceptual frame. On the main chapter of the research, which is called the third chapter, the approaches of majority voted RPP and JP between the years 1960 and 1980 towards freedom have been described. On the last chapter, accumulated results have been evaluated.

Different interest groups and social groups being strong depending on the differentiation of social structure which accelerated on the outer world's changes and the changes in the socio-economic, political and legal areas especially after 1960 in Turkey have had an important role on the increasement of the requests of freedom. Both class-based requests and the struggle for these requests with the effect of political and legal process have determined the approaches of RPP and JP towards freedom. On the other hand, approaches and the applications of the parties who aim to be the main party of the country have had an important role on the dimensions becoming larger or limited.

Key Words: Freedom, Political Party, Turkey, Republican People's Party (RPP), Justice Party (JP)

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	IX
TABLolar LİSTESİ	X
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	1-7
I. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
II. Araştırmanın Varsayımları	4
III. Araştırmanın Hipotezleri	5
IV. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri	6
1. Araştırma Türü.....	6
2. Gözlem Birimi ve Örneklem Birimi	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I. ÖZGÜRLÜK	8
1. Özgürlük Kavramı.....	8
2. Özgürlük Türleri.....	14-28
2.1. Temel (Klasik) Özgürlükler.....	14
2.1.1. <i>Düşünce Özgürlüğü</i>	15
2.1.2. <i>İnanç Özgürlüğü</i>	17
2.1.3. <i>Basın Özgürlüğü</i>	18
2.1.4. <i>Toplanma ve Dernek Kurma Özgürlüğü</i>	19
2.1.5. <i>Mülkiyet Hakkı</i>	20
2.2. Siyasal Özgürlükler	21
2.2.1. <i>Seçme ve Seçilme Hakkı</i>	21
2.2.2. <i>Siyasal Parti Kurma Özgürlüğü</i>	23
2.3. Sosyal ve Ekonomik Özgürlükler	23
2.3.1. <i>Çalışma Hakkı</i>	24
2.3.2. <i>Sendika Özgürlüğü</i>	25

2.3.3. <i>Grev Özgürlüğü</i>	27
3. Özgürlük Olgusunun Tarihsel Gelişimi	28-52
3.1. Eski Yunanda Özgürlük	29
3.2. Ortaçağ Toplum Düzeninde Özgürlük	30
3.3. Yeniçağ Toplum Düzeninde Özgürlük	34
3.4. Modern Toplumdaki İdeolojiler Açısından Özgürlükler	40
3.4.1 <i>Liberalizm ve Özgürlükler</i>	41
3.4.2. <i>Sosyalizm ve Özgürlükler</i>	44
3.4.3. <i>Sosyal Demokrasi ve Özgürlükler</i>	48
3.5. <i>Neoliberal Anlayış ve Postmodernizm Bağlamında Özgürlükle...</i>	49
II. SİYASAL PARTİ.....	53
1. Siyasal Parti Kavramı	53
2. Siyasal Partilerin Tarihsel ve Toplumsal Temelleri	55
3. Siyasal Partilerin Sınıflandırılması	57
4. Siyasal Partilerin İşlevleri	60

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SİYASETİNDE 1960'A KADAR ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞININ GELİŞİMİ

I. OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE ÖZGÜRLÜKLER	64
II. OSMANLI'DA HUKUKSAL DÜZENLEMELERİN ÖZGÜRLÜKERE ETKİSİ	67
1. Sened-i İttifak	67
2. Tanzimat ve Islahat Fermanları	69
3. I. Meşrutiyet ve Özgürlükler	71-75
3.1. Yeni Osmanlılar Hareketi	72
3.2. Kanuni Esasi'de Özgürlükler	73
4. II. Meşrutiyet ve Özgürlükler	75-79
4.1. Jön Türkler (İttihat ve Terakki Hareketi)	75
4.2. II. Meşrutiyet Yeniden İlanı ve Kanun-i Esasi'deki Değişiklikler	77
III. CUMHURİYET MODERNLEŞMESİ VE ÖZGÜRLÜKLER..	80
IV. YENİ DEVLETİN HUKUKSAL DÜZENLEMELERİNDE ÖZGÜRLÜKLER.....	85

1. 1921 Anayasası ve Özgürlükler	85
2. 1924 Anayasası ve Özgürlükler	87
V. CUMHURİYETİN SİYASAL PARTİLERİ VE ÖZGÜRLÜKLER	90
1. Cumhuriyet Halk Fırkası	90
2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	93
3. Serbest Cumhuriyet Fırkası	94
VI. TEK PARTİ HEGEMONYASININ KURUMSALLAŞMA SÜRECİNDE ÖZGÜRLÜKLER (1930-1945)	95
VII. ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE SİYASAL PARTİLERİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI (1946-1960)	98
1. Çok Partili Döneme Geçiş	99
2. Demokrat Parti'nin Kuruluşu	102
3. CHP'nin Çok Partili Dönemdeki İktidarı ve Özgürlüklere Yaklaşımı	103
4. DP'nin Muhalefet Evresinde Özgürlüklere Yaklaşımı	106
5. DP'nin İktidar Döneminde (1950-1960) Özgürlüklere Yaklaşımı	108
6. Muhalefetteki CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımı	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1980 YILLARI ARASINDA CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE ADALET PARTİSİ'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI

I. 1960-1965 DÖNEMİNDE CHP VE AP'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI	122
1. 1960-1965 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler	122-149
1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler	123
1. 2. Siyasal Değişmeler	130
1.2.1. 27 Mayıs İhtilali: Hazırlayan Koşullar ve Sonuçları.....	130
1.2.2. Yeni Siyasal Partilerin Kurulması	133
<u>1.2.2.1. Adalet Partisinin (AP) Kuruluşu</u>	133
<u>1.2.2.2. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) Kuruluşu</u>	135
1.3. Hukuksal Değişmeler	137
1.3.1. 1961 Anayasası'nın Temel Özellikleri.....	137
1.3.2. 1961 Anayasası'nda Özgürlüklerin Yeri	142

1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler	147
2. 1960–1965 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	149-158
2.1. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak 1961 Seçimi	149
2.2. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kurultaylar ve Parti Programı	152
2.3. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları	155
3. 1960–1965 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	158-163
3.1 AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak 1961 Seçim	158
3.2. AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kongre Süreçleri ve Parti Programı	159
3.3. AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları	163
II. 1965-1971 DÖNEMİNDE CHP VE AP’NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI	164
1. 1965-1971 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler	164-174
1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler	164
1.2. Siyasal Değişmeler	167
1.2.1. CHP’de Ortanın Solu Anlayışına Geçiş	168
1.2.2. Toplumsal Hareketlerin Yükselişi	169
1.3. Hukuksal Değişmeler	171
1.3.1. 1961 Anayasası Üzerine Tartışmalar	171
1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler	173
2. 1965–1971 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	175-183
2.1. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler	175
2.1.1. 1965 Seçimi	175
2.1.2. 1969 Seçimi	179

2.2. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Kurultaylar ve Parti Programı	181
3. 1965–1971 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin	
AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	183-193
3.1. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler	183
<i>3.1.1. 1965 Seçimi</i>	<i>183</i>
<i>3.1.2. 1969 Seçimi</i>	<i>187</i>
3.2. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Kongreler ve Parti Programı	188
3.3. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Hükümet Programları ve Uygulamaları	189
III. 1971-1980 DÖNEMİNDE CHP VE AP'NİN	
ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI.....	194
1. 1971-1980 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde	
Rol Oynayan Faktörler	194-210
1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler	194
1.2. Siyasal Değişmeler	198
<i>1.2.1. 12 Mart 1971 Muhtırası</i>	<i>198</i>
<i>1.2.2. Ara Rejim Döneminde Siyasal Gelişmeler</i>	<i>199</i>
<i>1.2.3. Ara Rejim Sonrasında Siyasal Gelişmeler.....</i>	<i>201</i>
1.3. Hukuksal Değişmeler	204
<i>1.3.1. 1961 Anayasası'nda Özgürlüklere İlişkin Değişiklikler</i>	<i>204</i>
<i>1.3.2. Anayasa ve Özgürlüklere İlişkin Tartışmalarının</i>	
<i>Yeniden Başlaması.....</i>	<i>207</i>
1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler	208
2. 1971-1980 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin	
CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	210-223
2.1. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler	210
<i>2.1.1. 1973 Seçimi</i>	<i>210</i>
<i>2.1.2. 1977 Seçimi</i>	<i>213</i>
2.2. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Kurultaylar ve Parti Programı	216

2.3. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Hükümet Programları ve Uygulamaları	220
2.3.1. Birinci Ecevit Hükümeti (CHP-MSP Koalisyonu)	220
2.3.2. İkinci Ecevit Hükümeti	222
3. 1971-1980 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin	
AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi	223-232
3.1. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler	223
3.1.1. 1973 Seçimi	223
3.1.2. 1977 Seçimi	224
3.2. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Kongreler ve Parti Programı	226
3.3. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak	
Hükümet Programları ve Uygulamaları	228
3.3.1. Dördüncü Demirel Hükümeti (I. Milliyetçi Cephe Hükümeti...	228
3.3.2. Beşinci Demirel Hükümeti (II. Milliyetçi Cephe Hükümeti) ...	230
3.3.3. Altıncı Demirel Hükümeti	231
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	233
KAYNAKÇA	247

KISALTMALAR

BBYKP: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

BP: Birlik Partisi

CKMP: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü

DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DP: Demokrat Parti

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

FKF: Fikir Kulüpleri Federasyonu

GP: Güven Partisi

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

HP: Hürriyet Partisi

ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü

IMF: Uluslararası Para Fonu

İBYKP: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

MBK: Milli Birlik Komitesi

MC: Milliyetçi Cephe

MGK: Milli Güvenlik Kururlu

MP: Millet Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Paktı Örgütü

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TCK: Türk Ceza Kanunu

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

ÜBYKP: Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

YTP: Yeni Türkiye Partisi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 14 Mayıs 1950 Genel Seçim Sonucu

Tablo 2: 2 Mayıs 1954 Genel Seçim Sonucu

Tablo 3: 27 Ekim 1957 Genel Seçim Sonucu

Tablo 4: 1960-1967 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları

Tablo 5: Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1950-1961)

Tablo 6: Okuryazarlık Oranındaki Değişmeler (1950-1965)

Tablo 7: Sağlık Hizmetleri Alanında Gelişmeler (1950-1960)

Tablo 8: Anayasalarda Yer Alan Özgürlüklerin Gelişimi

Tablo 9: 15 Ekim 1961 Genel Seçim Sonucu

Tablo 10: 1965-1972 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları

Tablo 11: Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Yapısındaki Değişme (1962-1972)

Tablo 12: Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1961-1971)

Tablo 13: 10 Ekim 1965 Genel Seçim Sonucu

Tablo 14: 12 Ekim 1969 Genel Seçim Sonucu

Tablo 15: 1971-1980 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları

Tablo 16: Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1970-1980)

Tablo 17: Sağlık Hizmetleri Alanındaki Gelişmeler (1970-1980)

Tablo 18: Başlıca Kapitalist Ülkelerde Büyüme

Tablo 19: 14 Ekim 1973 Genel Seçim Sonucu

Tablo 20: 5 Haziran 1977 Genel Seçim Sonucu

ÖNSÖZ

Özgürlük, birey ve grupların iktidar ve diğer toplumsal konumlar karşısında sahip olduğu haklar toplamıdır. Bu toplamın hacmini, toplumda var olan toplumsal sınıfların niteliği, niceliği ve bunların, kendi sınıf çıkarları doğrultusunda iktidar karşısında ortaya koydukları talepler ile bu taleplere ulaşmak için verdikleri mücadeleler belirlemektedir. Siyasal partiler, bu mücadelelerin önemli taraflarından biridir. Çünkü sonuçta hak ve özgürlükler, yasalar aracılığıyla tanımlanmakta ve kazanılmış hak haline gelmektedir.

Modern toplumlarda, örgütlü, demokratik ve katılımcı bir düzenin önemli araçları olan siyasal partiler, toplumsal güçlerin desteklerini alarak iktidara gelmeyi hedefleyen oluşumlardır. Bu anlamıyla toplumsal güçlerin özgürlük taleplerinin hangi etkenlerle ortaya çıktığı ve bunların siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımlarını nasıl etkilediği, özgürlüklerin gelişimi açısından önemlidir.

Bu çalışmada kesitsel araştırma biçimi kullanılmış ve araştırma dönemi olarak, Türk siyasal tarihinin önemli zaman dilimlerinden olan 1960-1980 dönemi ve bu dönemin siyasal aktörleri olan CHP ve AP'nin özgürlüklere yaklaşımları incelenmiştir. Söz konusu çalışmamız Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (CÜBAP) Destek Fonundan yardım almıştır. CÜBAP'a verdiği destek için teşekkür ederim. Bu çalışmanın danışmanlığını üstelenerek, benden yardımlarını ve katkılarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Metin EROL'a, yine desteklerini gördüğüm tez izleme komitesindeki değerli hocalarım Prof. Dr. Vahap SAĞ ve Prof. Dr. Nevzat GÜLDİKEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Yine her zaman desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Faruk KOCACIK ile Prof. Dr. Ali ERKUL'a ve de lisansüstü öğrenimim süresince emeğe geçen tüm hocalarıma çok teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışma süresince desteklerini unutamayacağım güzel insanlara, özellikle de Öğr. Gör. Taki YILMAZ, Öğr. Gör. Selman ALMIŞ, Okutman Özlem ÖZTÜRK, Shu. Aziz ŞEKER ve de Yrd. Doç. Dr. Sezer AYAN'a çok teşekkür ederim. Son olarak ve de en önemlisi, hep yanımda olan sevgili aileme, özellikle de üzerimde büyük emekleri olan annem ve babama yürek dolusu teşekkür ederim.

GİRİŞ

‘Özgürlük’, her ne kadar soyut ve çok değişik anlamlandırmalara açık bir kavram olarak nitelense de, her kavram gibi tarihsel ve toplumsal bir ihtiyacın ürünüdür. Özgürlük olgusu, sadece ihtiyaçların ürünü olma değil, aynı zamanda toplumsal değişmeyi belirleyen bir olgudur. Nitekim bir çalışmada, özgürlükler ile toplumsal değişme arasında yakın ilişki kurulmaktadır.

Özgürlük, belki de en karmaşık toplumsal olgulardan biridir. Karmaşıklığın nedeni, özgürlükle bağlantılı olan parametrelerin çokluğudur. Ekonomik yapıdan sosyal sınıflara, sanattan kültüre, öğrenim düzeyinden aile gelirlerine varıncaya kadar birçok faktör, özgürlük olgusuyla bağlantılıdır. Her faktör, farklı özgürlük taleplerine yol açmış ve böylece özgürlükler, sayı ve çeşit bakımından artmış, diğer bir deyişle özgürlük alanı genişlemiştir. Özellikle de modern toplum yapısını meydana getiren dönüşümler, özgürlük alanının genişlemesinde oldukça etkili olmuştur.

Özgürlüklerin gelişmesinde iktidar ve toplumsal güç ilişkilerinin önemli bir işlevi bulunmaktadır. Çünkü hiçbir özgürlük tipi, kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Ya toplumsal sınıfların talepleri sonucunda, ya da başka toplumlardan transfer edilen kavram ve fikirler sonucunda kazanılmışlardır. Bununla birlikte bu talepleri haklara dönüştüren etmen, siyasal partilerdir. Çünkü taleplerin hakka dönüşmesi, ancak yasalar aracılığıyla olanaklı olmaktadır. Bu durum, özgürlük olgusunu, toplum ile siyasal partiler arasındaki diyalektik ilişkiyle bağlantılı kılmaktadır.

Çoğulcu ve katılımcı siyasal sistemlerde siyasal partilerin amacı, iktidar olmaktır. Bu amaçla toplumsal beklentileri en açık şekilde dile getirmek durumundadırlar. O bakımdan bir siyasal partinin dile getirdiği sorunlar, toplumsal beklentilerle sınırlıdır. Dolayısıyla toplum nüfusunun özgürlük alanlarına ilişkin ne kadar çok beklentisi olursa, siyasal partilerin söylem ve programlarında da özgürlükler o oranda güçlü şekilde yer alır.

Özgürlük kavramının anlamının hem çok geniş olması ve hem de toplumların çok kültürlü yapılarından dolayı, özgürlük konusundaki araştırmalarda metodolojik güçlüklerle yol açmaktadır. En önemli güçlüklerden biri, sınırlı bir örneklemden yola çıkarak toplum nüfusunun özgürlükler konusundaki beklentilerine ilişkin

genellemeler yapabilmeyebilir. İkinci güçlük, soyut bir niteliğe sahip olan özgürlük olgusunun, bilimsel bir araştırmaya konu olacak şekilde nesnel verilerle inceleme güçlüğüdür. Bu güçlükleri aşmak amacıyla gözlem birimi olarak siyasal partilerin programları, hükümet uygulamaları ve Anayasal düzenlemeler alınmıştır. Özellikle gözlem birimi olarak siyasal partilerin parti programları ve uygulamalarının alınması, iki nedenden dolayı daha güvenilir bir yol olmaktadır. Bu nedenlerden ilki, siyasal partilerin iktidar olabilmek için toplum nüfusunun her alandaki beklentilerine ve haliyle özgürlük konularındaki beklentilerine yanıt vermek durumunda olmalarıdır. Eğer siyasal partilerin program ve söylemlerinde özgürlüklerle ilgili sorunlar yer almıyorsa, bu durum öncelikle toplumda özgürlük bilincinin yeterince gelişmediği fikrine götürecektir. İkinci bir neden de, özgürlüklerin, alınan bir hak olmasının yanında iktidar tarafından verilen bir hak olma niteliğini taşımasıdır. Dolayısıyla özgürlükleri tanımlama ve hak dağıtma işlevi, demokratik sistemlerde öncelikli olarak hükümetlere ve dolayısıyla siyasal partilere aittir. O bakımdan siyasal partilerin özgürlükleri ne şekilde algıladıkları, hangi özgürlük alanlarını toplumsal bir sorun olarak gördükleri konuları incelendiğinde, aynı zamanda toplum nüfusunun da, özgürlüklere ilişkin tutumları anlaşılmış olacaktır.

Bir toplumdaki nüfusun özgürlük konusundaki tutumlarını etkileyen sosyo-ekonomik, siyasal, hukuksal ve dış dünyadaki değişimler gibi çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler, değişik derecelerde de olsa özgürlüklerin gelişimi üzerinde etkili olmaktadır. Araştırmamızın zamansal dilimini oluşturan 1960-1980 dönemi, tüm bu faktörlerin etkilerinin bir bütün olarak incelenebileceği bir zaman kesitidir. Çünkü bu dönem, bir taraftan tek partili dönemin izlerini taşıırken, diğer taraftan da çok partili siyasal sistemim kurumlaştığı dönemdir. Bu dönemde en etkin partiler arasında CHP ve AP olduğundan, örneklemimize, bu partilerin programları, uygulamaları ve söylemleri alınmıştır.

Çalışmamız şu bölümlerden oluşmaktadır: Birinci bölümde öncelikle ‘özgürlük’ ve ‘siyasal parti’ kavramları üzerinde durulmuş, özgürlüklerin dünyadaki gelişimi ve bunda rol oynayan faktörlerin neler olduğu incelenmiştir.

İkinci bölümde, araştırmamızın konusunu oluşturan 1960-1980 dönemindeki özgürlük anlayışının tarihsel araka planı çerçevesinde, Osmanlı ve 1960’a kadarki

Cumhuriyet Türkiye'sinin özgürlük anlayışı ve konuyla bağlantılı süreçler incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise araştırmamızın ana problemini oluşturan, 1960-1980 dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi'nin özgürlüklere ilişkin yaklaşımları ele alınmıştır. Bu bölümde, gerek toplumdaki özgürlük taleplerinin gelişimi, gerek bu taleplerin siyasal partilerin politikalarına etkileri ve gerekse de siyasal partilerin özgürlük alanlarının genişletilmesi üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Son bölümde de çalışmamızda ulaştığımız bulgular ışığında değerlendirmeler yapılarak, Türkiye'de siyasal partiler ile özgürlükler arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır.

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Özgürlük, iktidar karşısında diğerlerinin sahip olduğu haklar toplamıdır. Birey ve grupların hangi alanlarda neleri yapabileceğini belirleyen haklar toplamıdır. İktidar kavramı, güç ilişkilerini içerdiğinden kapsamı oldukça geniş bir kavramdır. Aile, aşiret ve devlete varıncaya kadar birey-grup ilişkilerinin olduğu her alanda güç ve güce boyun eğme ilişkileri görülmektedir. Aile ve aşiret gibi küçük gruplarda özgürlük, namus ve töre cinayetleri, kadına ve çocuğa yönelik şiddet v.s gibi olgular şeklinde sorunsallaşmaktadır. Birey-devlet ilişkilerinde ise ortak yaşama katılma, kendini ifade edebilme, tercih yapabilme ve tercihlerine göre yaşayabilme konularında sorunsala dönüşmektedir.

Araştırmamızın problemini, Türkiye'de siyasal partilerin özgürlüklere ilişkin yaklaşımları oluşturmaktadır. Özgürlük yaklaşımı nasıldır? Hangi alanlarda özgürlük talepleri bulunmaktadır? Bu taleplere etki eden dinamikler nelerdir? Siyasal partiler özgürlük taleplerine ne şekilde yaklaşmaktadırlar? Şeklindeki sorulara cevaplar bulmak, araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Özgürlük, üç nedenden dolayı araştırılması gereken önemli bir konudur. Bunlardan ilki, insani bir nitelik taşımasıdır. İnsanı diğer canlılardan farklılaştıran özellik, sahip olduğu akıl yetisi ile iradi davranışlarda bulunmasıdır. Akıl, insanın, yaratılıştan gelen içgüdülerle değil, aklın sağladığı özgür iradesiyle hareket etmesini sağlamak ve giderek doğaya olan bağımlılıktan kurtarmaktadır. Oysa hayvanlar,

akıldan yoksun oldukları için bir ömür boyu içgüdüsel olarak davranmak, yani sürekli olarak doğaya bağımlı kalmak zorundadırlar. İkinci olarak özgürlüğün, bir toplumsal olgu olmasıdır. Durkheim'in yapmış olduğu tanım gereği eğer ortak bir referans noktasına karşı bireysel davranışlarda bir standartlaşma görülüyorsa, o referans noktası bir olgu olarak tanımlanır. Bütün toplumlarda insanların davranışları muafiyetler ve zorunluluklar bakımından sınırlandırıldığından özgürlük, bir toplumsal olgudur. O nedenle her toplumsal olgu gibi özgürlükler de sosyolojinin önemli bir araştırma nesnesini oluşturmaktadır. Üçüncü ve daha önemli olanı, özgürlüklerin, sadece bir toplumun gelişme aşamalarının bir sonucu olmayıp, aynı zamanda gelişme sürecini ve hızını etkileyen bir faktör olmasıdır. Nitekim bir toplumun ekonomik gelişmesi, bireylerin ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabileceği alanın hacmiyle bağlantılıdır (Erol, 2008: 59-60). Siyasal coğrafyanın geniş olmasına karşılık, emeğin, sermayenin, hammadde ve malların serbestçe dolaşabileceği alanın normatif sistemle daraltılması, ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkiler. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda lonca sistemi nedeniyle özgürlük alanlarının daraltılması, üretim faktörlerinin dolaşım yapabileceği alanı daraltmıştı. Örneğin Balıkesir loncası, İstanbul loncasının nüfuz alanına mal ve hizmet satamamaktaydı, İstanbul loncası, Bursa loncasının nüfuz alanına mal ve hizmet satamamaktaydı.

II. Araştırmanın Varsayımları¹

1. Özgürlük, kimlikle bağlantılı bir bilinç özelliği taşır. Doğal olarak kazanılmış bir nitelik olmayıp kültürel olarak inşa edilen bir bilinçtir. Bu bilinç, birey olmanın ve konumu gereği sahip olması gereken haklar konusundaki kanaatler ve yargılarla yakından ilgilidir. O nedenle özgürlük bilincinin oluşması, başka bireylerle ve konumlarla etkileşimi gerektirir.

2. Her devlet yapısında özgürlük alanları, toplumun kuruluşunu gerçekleştiren güçler ve iktidar tarafından sınırlandırılma eğilimindedir. Özgürlükler, toplumsal

¹ Varsayım, araştırma öncesinde üstü açık ya da örtük olarak doğru kabul edilen önermedir.

sınıfların iktidar ve diğer toplumsal güçlerin sınırlamalarından kurtulmak için verdikleri mücadelelerle yakından bağlantılıdır.

3. Bireylerin ortak yaşama iştirak alanlarındaki genişlemelerle birlikte, toplum üyelerinin iktidar karşısında sahip olduğu özgürlük alanlarının sınırı da genişlemektedir. Ortak yaşam katılımı bir güç olarak ortaya çıkartan ise, sosyo-ekonomik, siyasal ve normatif belirleyicilerdir.

4. Gerek özgürlüğün etkileşimi gerektirmesi, gerekse özgürlüklerin, verilen değil, kazanılan haklar olması, özgürlük ile toplum yapısı arasında bir ilişkinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. İçer dönük toplum yapılarında etkileşim alanları sınırlı olduğundan özgürlük talepleri de ortaya çıkmamakta ya da baskı altına alınabilmektedir. Oysa dışa açık toplumlarda bireylerin etkileşim alanları geniş olduğundan, kendisini diğerleriyle karşılaştırabilme olanağına sahip olmakta ve giderek özgürlük beklentileri oluşmaktadır.

5. Bir toplum da yaşayan bireylerin ne kadar özgür olduğunun gözlemlenebileceği alan, normatif düzenlemeler daha özel olarak ise hukuk metinleridir. Gelecekte ne kadar özgür olabileceğinin gözlemleneceği alan ise, siyasal partilerin politikalarını ortaya koyan parti programları, kongre, seçim bildirgeleri ve hükümet programlarıdır. Çok partili yönetim sistemlerinde hukuk metinleri ile siyasal partilerin politikalarını ortaya koyan belgeler arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden doğal olarak, birbirlerini etkiler ve birbirlerinden etkilenirler. Bununla birlikte siyasal partilerin özgürlük anlayışlarının hukuk metinlerindeki özgürlük anlayışını değiştirmesi, genel olarak ortaya çıkan toplumsal krizlere çözümler bulma süreciyle gerçekleşmektedir. Siyasal partilerin özgürlük alanlarına ilişkin yaklaşımlarında, Anayasa ile kurulan diyalektik ilişki önemli bir role sahiptir.

III. Araştırmanın Hipotezleri

1-Toplumsal ilişkileri, hak, görev ve sorumlulukların genel çerçevesini belirleyen hukuk metinleri, daha özel olarak Anayasa, aynı zamanda özgürlüğe ilişkin olarak siyasal partilerin programlarında yer alan hükümleri de sınırlandırmaktadır.

2. Özgürlük bilincinin oluşmasında, toplum yapısında meydana gelen sosyo-ekonomik, siyasal ve hukuksal değişmelerin önemli bir etkisi vardır. Toplumsal ilişki alanlarındaki değişmeler, özgürlük taleplerinin ortaya çıkması bakımından önemli işleve sahiptirler.

3. Toplumdaki birey ve grupların özgürlük talepleri dış dünyadaki değişmelerden bağımsız değildir.

4. Toplumdaki birey ve grupların özgürlük talepleri siyasal partilerin, özgürlüklere ilişkin yaklaşımlarını etkilemektedir.

5. Çok partili sistemlerde yasama ve yürütme gücünün önemli bir parçası olan siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımları, toplumdaki özgürlüklerin genişletilmesi veya daraltılması üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

6. Toplumsal yapıdaki değişmeler başlangıçta devletçi ve bürokratik nitelikleri ağır basan CHP'nin, 1960'ların ortalarından itibaren bu niteliklerinden sıyrılmaya başlayarak, özgürlükler ile ilgili taleplere uygun açılımları geliştirmesini ve siyasal yelpazede konumlanmasını etkilemiştir.

7. CHP, 1960-1980 döneminde özgürlüklere yaklaşımında, AP'ye göre hem söylem hem de uygulama açısından oldukça tutarlı bir çizgi izlemiştir.

8. AP'nin özgürlüklere ilişkin yaklaşımında siyasal olarak geleneksel ve muhafazakâr bir tabana seslenmesinin ve de ekonomik anlamada liberalizmi savunmasının etkisi vardır.

9. CHP ve AP'nin özgürlüklere yaklaşımları başlangıçta benzer özellikler taşıırken, toplumda özgürlüklere ilişkin sınıfsal taleplerin güçlenmesiyle, bu benzeşimin yerini farklılaşma almıştır.

V. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

1. Araştırma Türü

Araştırmamız, betimsel bir araştırma niteliğindedir. Örneklem birimi ve gözlem birimi olarak anayasa metinleri ve siyasal parti politikalarını ortaya koyan

parti programı, hükümet programı, kongre-kurultay bildirgeleri ve seçim bildirgeleri (beyannameleri) araştırmamızın yöntemi çerçevesinde incelenmiştir.

2. Gözlem Birimi ve Örneklem Birimi

Toplumsal gelişme, tek bir sınıf ya da zümrenin değil, toplum nüfusunun ortak yaşama yaptıkları ilavelerin birikimli bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. O nedenle özgürlük, bir yandan toplumsal gelişme düzeyinden etkilenen, diğer yandan da toplumsal gelişmeyi etkileyebilen bir olgudur. Bu nedenden dolayı nesnel olarak araştırılması, üzerinde gözlem yapılması güç olan bir olgudur. Çünkü sonuçta bilinçle bağlantılı olup, sınırları oldukça geniştir. Dolayısıyla özgürlük, doğrudan değil, ancak dolaylı gözlemlerle araştırılabilecek bir olgudur. Araştırmamızda da böyle bir yol izlenmiştir.

Bir toplumda özgürlüklerin nesneleştiği, yani gözlemlenebilir hale geldiği iki önemli gözlem alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri, hukuk metinleridir. Bir toplumda özgürlüklerde hangi değişmelerin olduğu, ne zaman, nasıl ve niçin olduğu ve şimdi ne kadar özgür olduğu şeklindeki sorularına en güvenilir yanıtlar hukuk metinlerinde bulunabilir. Hukuk metinleri, özgürlükler konusundaki “olani” yansıtır. Bu yönüyle statik bir nitelik taşırlar. Diğerisi ise siyasal partilerin programlarıdır. Siyasal parti programı, hükümet programı, kongre-kurultay bildirgeleri ve seçim bildirgeleri, olana ilişkin değil, olması gerekene ilişkin beklentilere yer verdiğinden dinamik bir nitelik taşırlar. O nedenle araştırmamızın örneklem ve gözlem birimi olarak anayasa metinleri ve parti programı, hükümet programı, kongre-kurultay bildirgeleri ve seçim bildirgeleri siyasal partilerin programları seçilmiştir. Ancak günümüzdeki siyasal partilerin tamamı değil, Türkiye’deki siyasette iz bırakmış olan CHP ve AP ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kavramlar, düşünme eyleminin araçlarıdır. Bireylerin kendilerini kuşatan nesnel ve öznel dünya üzerine yaptıkları düşünme çabaları, kavramlara başvurulmasını zorunlu kılmaktadır. Türkiye’de siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımlarını analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmada öncelikle özgürlük kavramı ele alınmıştır. Bu bağlamda özgürlük kavramının kökeni, taşıdığı anlamlar, türleri ile özgürlüklerin tarihsel ve toplumsal süreçteki gelişmeleri incelenmiştir. Özgürlük kavramının ardından ise siyasal partiler kavramı ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

I. ÖZGÜRLÜK

1. Özgürlük Kavramı

Özgürlük, genel ve soyut çağrışımlara son derece açık bir kavram etimolojisine sahiptir. “Özgürlük” kavramının İngilizcedeki karşılığı olan “Freedom” sözcüğü, bir duruma yani özgür olma var oluşuna ve de olanaklılığına karşılık gelmektedir. Sözcüğün kökündeki “özgür” yani “free” sıfatı, yine aynı şekilde bir fiili durumu, yalnız daha vurgulu bir biçimde ortaya koymaktadır. Kavramın gerek kök gerekse de bütününe içerdiği genel ve soyut durum, bireysel ifadelere indirgendiğinde tam bir karmaşıklığa yol açmaktadır. Cranston, özgürlük kavramının kişide uyandırdığı anlam çeşitliliği ile ilgili şu örneği vermektedir: Kendinizi bir topluluğun bulunduğu bir ortamda düşünün, buradayken birisi size yaklaştı ve “I am free” yani “Ben özgürüm” dedi. Bu kişinin bunu derken cezaevinden mi, eşinden mi ya da günahlarından mı kurtulduğu gibi pek çok soru akla gelebilir (1967: 3). Bu basit örneğin de gösterdiği gibi özgürlük, bireyin düşünce ve eylemlerinde bağımsızlık, serbestlik ya da engellerin yokluğu gibi farklı anlamlar içeren bir kavramdır. Yine Gray özgürlük anlayışını birçok kavramla ilişkilendirerek açıklar. Ona göre özgürlük anlayış, engellerin yokluğu, seçme hakkı, iktidar (güç), yurttaşlık, özerklik, istediğini yerine getirebilmek ve kendine hâkim olmak (özdenetim) fikirlerinin her birini bir dereceye kadar içermektedir (1991: 81).

Özgürlük kavramının çağrıştırdığı anlamların çokluğu, belirsizliğe ve giderek kavramın tanımlanmasında güçlüklerle yol açmaktadır. Bu güçlüğü vurgulamak amacıyla Montesquieu, “özgürlük kelimesi kadar çeşitli anlam verilmiş, onun kadar insan kafasını çeşitli şekillerde yormuş başka bir kelime yoktur” demiştir (1998: 231). Montesquieu, özgürlük kavramının çok anlamlılığını şu fikirlerle dile getirmektedir: “Kimi kişiler bu adı, önceden kendisine sınırsız bir istibdat yetkisi verilmiş kimseyi düşürmekteki kolaylık anlamında almışlar; başkaları, kendisine boyun eğecekleri kimseyi seçmek yetkisi olarak kabul etmişler; daha başkaları da silahlanmak ve şiddet kullanmak hakkı olarak benimsemişler; bazıları ise, kendi milletinden birisi tarafından ya da bizzat yapacakları kanunlar tarafından yönetilmek ayrıcalığı saymışlar özgürlüğü...Kimi kişiler bu adı, bir hükümet şekline vermişler, öteki şekillerini bundan yoksun etmişler. Cumhuriyet hükümetinin tadını alanlar özgürlüğü bu hükümet şekline, saltanat hükümetinden faydalananlar ise onu saltanat idaresine mal etmişler” (1998: 232-233).

Özgürlük kavramının belirsizlikten kurtarılması ve herkesin bu kavrama aynı gözle bakmalarının sağlanabilmesi için anlam birliğine gereksinme duyulmaktadır. Bauman, anlam birliğini sağlayacak tespitlerini, özgürlük kavramının etimolojisi üzerinden şu şekilde yapmaktadır. “Eski ve Ortaçağ İngilizcesinde özgürlük, daima bir ‘muafiyet’ anlamına geliyordu -vergiden, çalışmaktan, görevden ya da bir lordun yargı yetkilerinden muaflık. Muafiyetse ayrıcalık demekti: özgür olmak, özel haklardan yararlanabilmektir –bir loncanın, bir kentin, bir mülkün. Muaf tutulanlar ve ayrıcalık kazananlar, soylular ve onurluların saflarına katılırdı. 16. yüzyılın sonuna kadar “özgürlük” soyluluk, yüksek tabaka, cömertlik, yüce gönüllülük –kısacası zengin ve güçlülerin, seçkinlik ve üstünlüklerinin bir işareti ve nedeni olarak hak iddia ettikleri her özelliikle- eşanlamlı olarak kullanıldı” (1997: 18). Özgürlük kavramının etimolojisi ile ilgili bu yaklaşımlar, aynı zamanda kavramın anlamına yönelik anlamlandırma çabasına da ışık tutacak niteliktedir.

Özgürlük olgusu, sonuçta bireysel davranışlar aracılığıyla gözlemlenebilir. Bu durum aynı zamanda özgürlüğü, toplumsal ilişkiler sisteminin kuruluş ve işleyişi bakımından önemli bir değişken haline getirmektedir. Çünkü özgürlük, bireylerin neleri yapıp neleri yapamayacakları konusunu içermesinden dolayı ancak bireysel

davranışların gözlemlenmesiyle algılanabilmesine karşılık toplumsal bir nitelik taşımaktadır. Çünkü muafiyetler, bireysel değil, toplumsal bir nitelik taşırlar ve toplumsal tabakalaşma ve toplumsal konumlarla yakından ilişkilidirler (efendi-köle ilişkisinde olduğu gibi). Muafiyet ve mahrumiyetleri haklılaştıran olgular, toplumsal tabakalaşma sistemi ve toplumsal konumlar arasındaki ilişkilerdir. Dolayısıyla özgürlükler, toplumsal yaşam tarzıyla sıkıdan sıkıya bağlıdır. Bu bağ, bireysel yaşamın özel alan ve kamusal alan olmak üzere iki farklı yaşama alanında sürdürülmesinden kaynaklanmaktadır.

Özel alan, bireylerin dışarıdan müdahalelerin en az olduğu, ev içi mahremiyet alanıdır. Ortak yaşam alanı olan kamusal alan ise, insanların ev dışı üretim ilişkileri, mal alışverişi ve yönetsel işlere katılma olaylarının gerçekleştiği alandır. Ortak alandaki ilişkilere bireyler, sadece kendi bedenleriyle değil, toplumsal kimlikleriyle de katıldıklarından kişiler arası ilişkilerde konumlar ve işlevler ön plana çıkmaktadır. Ortak alandaki ilişkiler herkesin gözü önünde cereyan ettiğinden haliyle bu alan, özgürlüklerin ve özgürsüzlüklerin nesneleştiği alandır. Nitekim Arendt, kamusal alan ve özel alan ayrımı çerçevesinde bu ilişkileri değerlendirir. Ona göre kamusal alan (polis)¹ ve özel alan (hane) arasındaki ayrımın temelleri Eski Yunan'da atılmıştır. Yurttaşların yönetime katıldığı polis alanı, özgürlük sahasıydı. Özgürlük, mülk sahibi olma, zenginlik ve ayrıcalık gibi güç işaretleriyle yakından ilgiliydi (2006: 68-69). Özgürlüğün kamusal alan ya da ortak alanla bağlantılı olması, aynı zamanda toplumsal güç ilişkileriyle de bağlantılı olduğu anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle toplumsal gücü elinde bulunduran kesimler, aynı zamanda toplumun en özgür kesimleridir.

Özgürlük, bir toplumsal olgu olmasının yanında aynı zamanda toplumsal bilinçle de ilgilidir. Çünkü dıştan bakıldığında toplum nüfusunun ayrıcalıklar ve yükümlülüklerin dağılımı bakımından farklılıklar gösterdiği gözlemlenebilir. Ancak önemli olan o nüfusun, bu konudaki eşitsizlikleri nasıl algıladıklarıdır. Çünkü özgürlük sorununun ortaya çıkması, öncelikli olarak ayrıcalıklar ve yükümlülüklerin

¹ Eski Yunan'da "Polis", sadece bir şehirden oluşmamakta, içine birçok şehri alan siyasal ve toplumsal bir örgütlenmeyi ifade etmekteydi. Ancak, Polis'lerin (sitelerin) ortak özelliği kendilerini tek bir uygarlığa, yani Yunan dünyasına bağlı saymalarıydı (Sarica, 1973: 8).

dağılımını, toplumsal kesimlerin bir eşitsizlik olarak algılaması ile olanaklıdır. O nedenle özgürlükler, bir toplumun gelişme süreciyle bağlantılı olarak ortaya çıkan yeni toplumsal konumların yol açtığı anlam değişiklikleri ile de ilişkilidir. Örneğin toplum nüfusunu kulluktan vatandaşlığa geçişleri, bu türden bir anlam değişikliğinin bir sonucudur. Özgürlük bilincini gelişmesi, demokrasi bilincinin gelişmesine yol açmış ve giderek yönetim anlayışlarında köklü değişimleri tetiklemiştir.

Yurttaşın sahip olduğu hak ve ayrıcalıklarla yakından ilgili olan özgürlükler, yurttaşların siyasal düzeni olan demokrasi ile yakın bir bağ oluşturur. Bu bağ, 18. yüzyılda modern toplumların inşası ile birlikte daha da güçlü hale gelmiştir. Nitekim özgürlük yurttaşların yönetime doğrudan katılabildiği demokrasinin biçim ve pratiğiyle yakından ilişkilidir. Demokrasi dışında özgürlük kavramına anlam kazandıran birtakım belirleyiciler de bulunmaktadır.

İnsanı çevreleyen iktidar ilişkileri, özgürlükler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İktidarın güç ilişkilerini içermesi ve buna bağlı olarak iktidarı oluşturan güçlerin özgürlükleri sınırlandırma eğilimi, bu etkinin kaynağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda iktidarın biçimi ve kurduğu farklı ilişki örüntüleri, özgürlüğe atfedilen anlamlar üzerinde belirleyici olmuştur. Örneğin özgürlüğün feodal toplumlardaki anlamı, bu yapı tipine özgü kapalı, parçalı ve bağımlı ilişkiler sistemine göredir. Feodal sistemin ekonomik ve dini sistemlerin kesişme noktasında ortaya çıkmasından dolayı, hem ekonomik sistem ve hem de dini sistem, özgürlüğün anlam ve kapsamının tanımlanmasında etkili olmuştur. Özellikle bireyin iman duygusu ve bu duygudan kaynaklanan korkuları nedeniyle yaşama alanını daraltan birçok normatif kuralı, özgürlükleri kısıtlayıcı etkenler olarak algılamamalarına yol açmıştır. O bakımdan feodal sistem, dünyevi olmayan bir özgürlük anlayışı getirmiştir. Kilise öğretisiyle temellenen bu anlayışa göre “Tanrının kurduğu, onun belirlediği evrende tek özgürlük, Kilise aracılığıyla yönetilen Tanrı Düzenine uymakla gerçekleştirilecek; böylece sonsuz özgürlüğe, asıl Tanrısal evrende varılacaktır” (Öktem, 1977: 31). Bu anlayışın temsilcilerinden biri olan dönemin önde gelen düşünürlerinden Saint Augustin’e göre “özgürlük; o evrenin yasalarına uyma, ona bağlanma, yani bağımlı olma anlamına geliyordu” (Öktem, 1977: 35). O bakımdan Batı toplumlarındaki özgürlük bilincinin gelişmesinde öncelikli olarak,

kapalı tarım ekonomisinin çözülmesi, kentlerin dışa açık büyümeye başlamaları ve mal alışverişinin gelişmesi etkili olmuştur. Bu süreç, aynı zamanda yeni bir toplumsal konum, yeni bir toplumsal sınıf ya da yeni bir toplumsal güç olarak ticari burjuvazisinin ortaya çıkması sürecidir. Gücünü toprak değil de sermayeden alan bu yeni sınıf, nüfuz alanını, iktidarın aleyhine genişlettiği oranda özgürlük alanları da genişlemiştir. Başta mülk edinme hakkı olmak üzere ekonomik alandaki birçok özgürlük türü bu süreç sonucunda ortaya çıkmıştır.

Batı toplumlarında özgürlük alanlarının genişlemesi, ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfların talepleri sonucunda mümkün olmuştur. Çünkü bu sınıflar, iktidar karşısında bireyciliği, onun özgürlüklerini sağlayacak siyasal bir yapılanma ve bu yapılanma üzerinde etkili olacak olan hukuksal düzenlemeler yani meşruti (anayasal) bir monarşi düzeni talep etmişlerdir. Bu talepler ya da zorlamalar sonucunda yeni özgürlük alanları, 1789 Fransız Devrimi ve ardından yayınlanan “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi” aracılığıyla iktidar tarafından tanınmış ve kayıt altına alınmıştır. Bu bildirgede özgürlük şöyle tanımlanmaktadır (4. Madde): “Özgürlük, başkalarına zarar vermeyen her şeyi yapabilme gücüdür; bundan ötürü her insanın doğal haklarının kullanılmasının sınırı, toplumun diğer üyelerine aynı haktan faydalanmayı sağlayan sınırdır; bu sınırlar ancak yasayla belirtilebilirler” (Mumcu, 1992: 68). Böylece özgürlük, “hak” olarak tanımlanmıştır.

Özgürlüğün “hak” kavramı çerçevesinde tanımlayan düşünürlerden biri, Montesquie’dur. Ona göre özgürlük, “kanunların müsaade ettiği şeyleri yapma hakkıdır; bir vatandaş kanunların yasak ettiği şeyi yapabilseydi özgür sayılmazdı. Çünkü öteki vatandaşların da aynı yetkiyi kullanmaya hakları olurdu” (1998: 233). Ancak Montesquie’nun özgürlük konusundaki bu yaklaşımı belirsizdir. Çünkü hak olarak verilen hakları mı yoksa kazanılan hakları mı kastettiği açık değildir. Eğer verilen hakları kastediyorsa, bu durum iktidarın her alanı denetim altına almasını meşrulaştırıyor demektir. Eğer kazanılan hakları kastediyorsa, tüm toplum nüfusunun özgürlüklerden aynı derecede yararlanmaları, eşitsizliklerin doğası gereği olanaksızdır. Bununla birlikte Montesquie’nun konumuza ilişkin en önemli katkısı, özgürlüğün anayasalar ve yasalar aracılığıyla nesneleştiği ve olgu haline dönüştüğü konusundaki katkısıdır. Nitekim Kaboğlu’nun ifadelerinden de özgürlüğün, söylem

bağlamından eylem bağlamına dönüştüğü yerin yasalar olduğu anlaşılmaktadır. Kaboğlu'na göre özgürlük, herkese tanınmış bir insan hakkıdır. Özgürlük, fiili durumu ifade eder. Hukukça yasaklanmamış olan yasal ve serbest fiiller hakkı oluşturur. Özgür olmak, başkasına karşı öne sürülebilen haklara sahip olmaktır. Hak daha çok özgürlüğün, usul güvencesi ve gerçekleşme aracı olarak nitelenebilir (1998: 12).

Toplumdaki bireylerin hak ve özgürlüklerini tayin eden en önemli faktör, devlettir. Devlet yapısı ile özgürlük arasında neden sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü Devlet, yapısı aracılığıyla bir yandan özgürlükleri kısıtlayan ya da tayin eden bir etkidir. Nitekim totaliter yönetimler, devletin bu özelliğine bakarak tanımlanmaktadır. Öte yandan da devlet, özgürlük talepleri ve mücadelelerinin sonucunda ortaya çıkan bir siyasal ve yönetsel oluşumdur. Nitekim ulus devlet yapıları, özgürlük mücadeleleri sonucunda ortaya çıkmış olgulardır. O bakımdan özgürlük alanlarının en geniş ve eşitlikçi olduğu devlet yapılarının ulus devletler olması beklenilir. Çünkü merkezi bir ulus devletin parçası olarak “yurttaş” kimliğinin iktidar karşısında sahip olduğu haklar, ulus devlet yapısının oluşumu sürecinde tanımlanmaktadır. Bu açıdan ulus devlet, yurttaşlar topluluğu ve aynı zamanda modern toplumun siyasal birimidir (Schnapper, 1995: 53). Ancak hemen belirtilmelidir ki özgürlükler alanındaki eşitsizlikler, ulus devlet yapılarında da ortadan kaldırılamamaktadır. Bunun nedeni, muafiyetler ile toplumsal konumların işlevleri arasındaki bağlantıdır. Bir sistemin kuruluş ve işleyişine en çok katkıda bulunan toplumsal konumlar, aynı zamanda o sistemin en ayrıcalıklı konum ya da sınıflarını oluşturmaktadır. Bir başka deyişle muafiyetlerin ve yükümlülüklerin paylaşımını belirleyen devlettir. Nitekim bunun en tipik örneği olarak Fransız Devrimini verebiliriz. Çünkü Fransız Devrimi, “özgürlük” ve “eşitlik”liğin sembolü olmuştur. Gerek özgürlüğü ve gerekse eşitliği simgeleştiren ise yurttaşlık ilkesi olmuştur. Bu ilkeye göre her yurttaş, iktidar karşısında eşit haklara sahiptir. Bu ilkede bir sorun bulunmamaktadır. Ancak sorun, kimlerin yurttaş olarak tanımlanacağı konusunda kaynaklanmaktadır. İşte Fransız Devrimi sürecinde yapılan yurttaş tanımlaması, toplumdaki nüfusun tümünü değil, devrime damgasını vuran burjuvaziyi karşılamıştır. Böyle olunca geniş bir nüfus hacmine sahip olan

işçiler ve çiftçiler oy hakkından mahrum bırakılmışlardır. Bu kesimlerim parlamentoda temsil edilmeleri, ancak 19. yüzyılda sürdürülen mücadeleler sonucunda olanaklı olmuştur.

Özgürlük olgusuna yaklaşımlardan da anlaşılacağı gibi özgürlük, bir yanıyla iktidar ve güç ilişkileriyle, diğer yanıyla da iktidar ve düzen ilişkileriyle bağlantılı ve içiçedir. Dolayısıyla yeni düzenler, iktidarların toplumsal düzeni sağlamaya yönelik olarak insan eylemleri üzerinde yaptıkları kısıtlamalar ile ortaya çıkan yeni toplumsal güçlerin muafiyet taleplerindeki karşıtıktan ve bunların dengelendiği yerde çıkmaktadır. Bu sürecin iktidar karşısındaki asıl aktörleri, İlkçağ'da "yurttaşlar", ortaçağ'da "burjuvalar", sanayi devrimiyle birlikte "işçiler" ve işçi hareketlerinden etkilenen "köylüler" olmuştur. Dolayısıyla özgürlük alanlarının genişliği ve darlığı, toplum yapısında yer alan toplumsal sınıfların güçleriyle ilişkili olmasından dolayı toplumdan topluma farklılıklar gösteren dinamik bir olgudur. Bu süreci dikkate alarak özgürlüğü şu şekilde tanımlayabiliriz: Özgürlük, bir toplumdaki iktidar ve güç ilişkilerinin sonucu olarak o toplum nüfusuna iktidar tarafından tanınmış ve yasalar aracılığıyla kayıt altına alınmış haklar toplamıdır.

2. Özgürlük Türleri

Özgürlük kavramı dinamik bir özellik taşıdığından hem toplumsal gelişmelerden etkilenmekte hem de toplumsal gelişmeleri etkileyebilmektedir. Kavram bu özelliği ile yeni anlamlar kazanarak çeşitli özgürlük türlerinin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Özgürlük türleri değişik açılardan sınıflanabilmekle birlikte çalışmamızda özgürlük türleri; temel (klasik) özgürlükler, siyasal özgürlükler, sosyal ve ekonomik özgürlükler olmak üzere üç ana alt başlıkta irdelenecektir.

2.1. Temel (Klasik) Özgürlükler

Özgürlüklerin "temel" ya da "klasik" bir nitelemeye ilişkilendirilmesinde, insanın, insan olmasından kaynaklı vazgeçilmez bir takım hak ve özgürlüklere sahip olduğu yaklaşımı etkili olmuştur. Temel (klasik) özgürlükler içerisinde düşünce özgürlüğü, inanç özgürlüğü, basın özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü (toplanma ve dernek kurma hakkı), yaşama hakkı, can ve mal güvenliği, mülkiyet hakkı, seyahat

etme gibi özgürlükler yer alır. Bu özgürlükler insanların yaratılış gereği doğal ve vazgeçilmez bir takım hak ve özgürlüklere sahip olduğu anlayışına dayanan doğal hukuk¹ öğretisi ile ilişkilendirilmektedir. Temel özgürlüklere ilişkin bu tür bir yaklaşım, söz konusu özgürlüklere “kutsal ve dokunulmaz” bir anlam katmıştır.

Batı’nın toplumsal gelişim sürecinde şekillenen temel özgürlüklere, özgürlük yazınında Berlin’in temellendirdiği “negatif-pozitif” özgürlük ayrımı çerçevesinde de yaklaşmak mümkündür. Bu ayrımda öncelikle vurgulayacağımız negatif özgürlük, Berlin’in yaklaşımıyla başka türlü hareket edebileceğimiz alanın başkaları tarafından kasıtlı olarak engellenmemesi ve onların böyle girişimlerinin, sınırlamalarının olumsuzlanması ve karşı konulmasıyla ilgilidir. Böylece özgürlük başkaları tarafından karışılmamak olarak ele alınmaktadır. Özgürlüğün genişliği de karışılmayan alanının genişliği kadar görülmektedir (1970: 85). Böylece negatif özgürlük alanı, bireyin temel hak ve özgürlüklerini gerçekleştirirken siyasal iktidarın güç ilişkilerinin olumsuzlandığı alandır. Bu nedenle temel özgürlükleri kapsayan negatif özgürlükler, doğal hukuka dayalı haklar öğretisini bütünleyen özgürlüklerdir.

Temel özgürlükler kategorisi içinde yer alan özgürlüklerin belli başlılarını, ana hatlarıyla aşağıdaki şekilde ele almak mümkündür.

2.1.1. Düşünce Özgürlüğü

Düşünce özgürlüğü temel özgürlüklerin başında gelmektedir. Düşünme eylemi, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli ve yetkin bir özelliktir. Toplumsal bir varlık olan insanı doğanın güçleri karşısında üstün kılan düşünce yetisi, aynı zamanda diğer insanlarla kurduğu ilişkileri de belirlemektedir. Kuçuradi, düşünce teriminin düşünme etkinliğinin çok çeşitli ürünlerini, fikirlerini, anlayışlarını, kanaatlerini ve inançlarını kapsadığını belirtmektedir (1998: 24). İnsanların düşünme

¹ “Doğal hukuk (natural law) insanın, insan olmasından kaynaklı doğuştan elde ettiği vazgeçilmez bir takım hak ve özgürlüklere sahip olduğu düşüncesine dayanır. Doğal hukuk yaklaşımında “önemli olan insanın doğal hak ve özgürlüklerini, siyasal otoritenin, devletin baskısına karşı güvenlik altına almasıydı. Bunun içinde insanların doğuştan özgür ve eşit olduğu” (Öktem, 1977: 207), yani doğal hakları olduğu sistematize edilmiştir.

etkinliğini ne şekilde gerçekleştirdikleri ya da gerçekleştiremedikleri durumu, düşünce özgürlüğü kavramının şekillenmesinde etkilidir.

Düşünce özgürlüğünü dar anlamda, herkesin egemen olan fikirlere ne kadar aykırı olursa olsun, yeni fikirler ve bilgiler getirme hakkına sahip olması olarak tanımlamak mümkündür (Kuçuradi, 1998: 25). Daha geniş anlamıyla ise düşünce özgürlüğü, insanın serbestçe düşünce ve bilgilere ulaşılabilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmaması ve bunları tek başına ya da başkalarıyla birlikte (dernek, toplantı, sendika, vb.) çeşitli yollardan (söz, basın, resim, sinema, tiyatro, vb.) serbestçe açıklayabilmesi, savunabilmesi, başkalarına aktarabilmesi ve yayabilmesi anlamına gelmektedir (Tanör, 1994: 59). İnsanın “başkalarının klavuzluğuna” başvurmada serbestçe (özgürce) istediğini düşünebilmesi kadar, bu düşündüklerini dışsal olarak açıklayabilmesi (ifade edebilmesi) durumu da “düşünce özgürlüğü” kapsamındadır. Ayrıca benzer düşüncelere sahip olan insanların, bu düşüncelerini yaymak üzere bir araya gelerek birliktelikler oluşturması (örgütlenmesi), düşünce özgürlüğünü kapsamını daha da genişletmektedir. Hukukçular, düşünce özgürlüğünü belirtilen özelliklerden dolayı, “özgürlüklerin en önemlisi” (Akın, 1971: 145) ya da “eksen özgürlük” (Kaboğlu, 1998: 193) olarak da nitelendirmektedirler.

Düşünce özgürlüğü ilk olarak, Eski Yunan site devletlerinde görülen felsefe, bilim ve demokrasi anlayışı ile birleşerek önemli bir anlam kazanmıştır. Yeniçağ’da Rönesans, Reform, Aydınlanma hareketleri ise düşünce özgürlüğü alanının genişlemesinin önünü açmıştır. Düşünce özgürlüğünün bireyselliğin ötesinde toplumsal ilişkilerle olan yakın bağı, kavramın sonraki dönemlerdeki gelişimine de kaynaklık etmiştir. Nitekim Hacıkadiroğlu’na göre, “ortaya atılan düşüncelerin, toplumda bilginin artmasına ya da inançların yıkılmasına neden olarak toplumun gelişmişlik düzeyini yükseltme ve bu yoldan da başkalarının özgürlüğünü arttırma olasılığı vardır” (1998: 30).

Düşünce özgürlüğünün hukuksal bir çerçeveye kavuşmasında Fransız Devrimi önemli bir yer tutmaktadır. 3 Eylül 1791 yılında yayınlanan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde, düşünce özgürlüğü en değerli haklar arasında sayılmıştır. Nitekim Bildirinin 11. Maddesinde, “Düşüncelerin ve inançların serbest

iletimi insanın en değerli haklarından. Bu nedenle her yurttaş serbestçe konuşabilir, yazabilir ve yayımlayabilir” denilerek, düşünce ve onu tamamlayan ifade, basın (iletişim) özgürlüklerine vurgu yapılmıştır (Aktan ve Vural, 2003: 101). Yine 1948’te ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 18. Maddesinde ise herkesin düşünce özgürlüğüne hakkı olduğuna değinilmiştir (Aktan ve Vural, 2003: 124). Böylece uluslararası hukuk metinlerinde de önemli yer verilen düşünce özgürlüğü, demokratik toplum düzeninin ve çoğulculuk kültürünün önemli bir ölçütüdür.

2.1.2. İnanç Özgürlüğü

İnanç kavramı, öncelikle herhangi bir kutsala yönelik atfedilen değerlerin kabul edilmesini ve ona bağlanılmasını ifade etmektedir. Bu anlamıyla inancın “din olgusu” ile bu olgunun felsefi ve toplumsal yönüyle olan ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Bireylerin doğal ve toplumsal olayları, metafizik bir takım güçlerle açıklamaları, bu açıklamaları inançlarının ve ritüellerinin merkezine oturtmaları, inanç düşüncesi ve eyleminin önemli bir parçasıdır. Bu düşünce ve eylem üzerindeki baskıların, engellemelerin yokluğu inanç özgürlüğü ile doğrudan ilgilidir. Ancak inancın salt dinselliği içeren bir özellik taşıması, bu kavramın diğer anlamlarının da vurgulanmasını önemli kılmaktadır. Örneğin herhangi bir kutsala, ya da kutsalın dışındaki kişiye, nesneye, düşünceye inanmamakta “inanç” kapsamında olduğundan, “inanç özgürlüğü” çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda Tanör’e göre, inanç özgürlüğü, yalnız inanların ve dindarların değil, herhangi bir tanrısal ya da dinsel inanç taşımayanların özgürlüklerini de ifade etmektedir (1994: 45).

İnanç kavramı farklı boyutları kapsamakla birlikte, dinsellik olgusunun baskınlığından dolayı inanç özgürlüğüne yine bu olgu çerçevesinde yaklaşılmaktadır. Bu özgürlüğün varlığının bir sonucu olarak, toplumdaki insanlar inançlarının bir parçası olan ibadetlerini serbestçe yerine getirirler. Aynı zamanda belli bir dinsel inancı ve Tanrı düşüncesini reddedenler de, bu özgürlük sayesinde herhangi bir inanç gücünün düşünce ve vicdan üzerinde kuracağı baskıdan uzaklaşmış olurlar.

İnanç özgürlüğünün varlığı toplumsal ilişkiler, bu ilişkileri belirleyen normatif kurallar ve daha önemlisi bütün bu ilişkileri düzenleyen bir güç olarak modern devlet düzeniyle yakından ilgilidir. Teokratik temelli devlet düzeninden laik devlet düzenine geçiş, inanç özgürlüğünün bireysel ve toplu bir şekilde anlam bulmasını sağlamıştır. Özellikle Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleri ile insanlar, katı, dogmatik inanç sisteminin tutsaklığından özgürleşmeye başlamışlardır.

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 10. Maddesinde, “Hiç kimse inançları nedeniyle, bunlar dini nitelikteki inançlar olsa bile, tedirgin edilmemelidir” (Aktan ve Vural, 2003: 101) denilerek inanç özgürlüğüne yer verilmiştir. Ayrıca İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde düşünce özgürlüğü ile birlikte inanç özgürlüğüne vurgu yapmıştır. Bu bağlamda 18. Madde şöyledir: “herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır; bu hak din ve inanç değiştirme özgürlüğünü, dinini veya inancın tek başına veya topluca, açık olarak veya özel olarak öğretme, uygulama, ibadet ve törenlerde açığa vurma özgürlüğünü içerir” (Aktan ve Vural, 2003: 124).

2.1.3. Basın Özgürlüğü

İnsanların bireysel ve kamusal yaşamları ile ilgili bilgi ve haberlere ulaşma gereksinimi kitle iletişim araçlarının ve daha dar anlamıyla basın olgusunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. İnsanlar, bilgi ve haberlere, yazılı ya da sözlü değişik kanallar aracılığıyla erişebilmektedirler. Bilgi ve haberlere ulaşmaya yönelik iletişim tarzı, aynı zamanda düşüncelerin ifade edilmesi ve doğal olarak da düşünce özgürlüğü ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda basın özgürlüğü “düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğünün önemli bir unsurunu oluşturan bilgi ve düşüncelerin açıklanması serbestisi” (Salihpaşaoğlu, 2007: 24) olarak tanımlanabilmektedir.

Basın özgürlüğü, sadece düşüncelerin serbestçe açıklanmasının ötesinde basın girişimlerini kurma, basma ve yayma özgürlükleri ve okuyucu için tercihi göre haber alma özgürlüğünü birlikte kapsamına alır (Kaboğlu, 1998: 284). Basın özgürlüğü modern toplum yapısındaki kültürel yaşam tarzı ile insan hak ve özgürlüklerinin gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. Batı'nın toplum yapısındaki değişikliklerle kitle eğitiminin ön plana çıkması, okuryazarlığın artması, bilgi

alışverişini hızlandıran matbaanın icadı ve özgür düşünce önündeki engellerin azalması basın özgürlüğünün önemini daha da ön plana çıkartmıştır.

Basın özgürlüğüne temel hukuk metinlerde de yer verilmiştir. Nitekim İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 11. Maddesinde “düşüncelerin ve inançların serbest iletimi insanın en değerli haklarındanıdır. Bu nedenle her yurttaş serbestçe konuşabilir, yazabilir ve yayımlayabilir” (Aktan ve Vural, 2003: 101) denilmektedir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. Maddesinde ise “Her ferdin fikir ve anlatım özgürlüğü hakkı vardır, bu hak fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, ülke sınırları söz konusu olmaksızın bilgi ve görüşleri her yoldan aramak, almak ve yaymak özgürlüğünü kapsar” (Aktan ve Vural, 2003: 124) ibaresi yer almaktadır.

2.1.4. Toplanma ve Dernek Kurma Özgürlüğü

Toplanma ve dernek kurma özgürlükleri, içiçelik taşıyan bir karaktere sahiptirler. Her iki özgürlüğün anlam bulması için insanların örgütlü olarak toplu bir eylem içerisinde olması gerekir. Bu nedenle toplanma ve dernek kurma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü kapsamında da değerlendirilmektedir. Bireylerin düşünme, düşündüklerini ifade etme özgürlükleri yanında sahip oldukları düşünceleri diğer bireylerle paylaşmak için bir araya gelmeleri, diğer bir deyişle düşüncelerini örgütlü bir şekilde dışa vurmaları toplanma olgusunu ve özgürlüğünü ortaya çıkarmıştır. Toplanma özgürlüğü Kaboğlu'nun ifadesiyle, düşünce değişiminde bulunmak veya belli ortak çıkarları savunmak amacıyla bir araya gelerek belli fikir ve kanaatler çerçevesinde kamuoyu oluşturma ya da siyasal karar organlarını etkileme ereğine yönelen toplanma özgürlüğü, toplantıyı düzenleme, katılım ve serbest ifade öğelerini kapsamaktadır. Toplanma özgürlüğü, bireylerin doğrudan girişimiyle mümkün olabileceği gibi, dernek, sendika ve parti gibi tüzel kişilerin toplu özgürlük olarak sürekli başvurdukları bir haktır. Toplanma eyleminde ana ilke, herkesin önceden izin olmaksızın barışçıl sınırlarda bir araya gelmesidir (1998: 233).

İnsanların bir araya toplanmalarının belli bir mekânda ve süreklilik kazanması dernek olgusunu ortaya çıkarmıştır. Dernek, bireylerin bir takım talepleri

gerçekleştirme amacıyla bir araya gelerek oluşturdıkları örgütlü yapılardır.¹ Dernek kurma özgürlüğü, gönüllü bir toplumsal kuruluş olan derneklerin serbestçe varlık kazanma ve örgütlenme ilkeleri ile faaliyet güvencesi öğelerini kapsar (Kaboğlu, 1998: 223). Dernek kurma özgürlüğünün, toplanma özgürlüğünden farkı süreklilik durumudur. Toplanan kimseler belirli bir süre sonra ayrılacakları halde derneklerde bir süreklilik görülür (Akın, 1971: 176).

Dernek kurma hakkı değişik aşamalardan geçerek bugünkü durumuna gelmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı’da bile bu hak hoş karşılanmıyordu. Ancak 20. yüzyılda bu hak gerçek olarak tanınmaya başladı (Akın, 1971: 175). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 20. Maddesinde, “Herkes, barışçı yoldan toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Hiç kimse bir derneğe girmeye zorlanamaz” (Aktan ve Vural, 2003: 125) denilmektedir. Hukuksal metinlerde de yer alan derneklerin özgürce faaliyet gösterebilmeleri, demokratik, katılımcı ve çoğulcu bir toplum yapısı açısından yaşamsaldır.

2.1.5. Mülkiyet Hakkı

Mülkiyet hakkı, Batı’daki toplumsal dönüşümlerde öncü bir rol oynayan burjuvazinin ürünü olan temel özgürlüklerdendir. Mülkiyet hakkı, bireyselliği ve sınıflı bir toplum yapısını işaret etmektedir. Mumcu mülkiyet hakkının, taşınır ve taşınmaz mallarla fikir ve sanat eserlerini kullanma, değiştirme, değerlendirme, elden çıkarmayı kapsadığını belirtir (1992: 139). Bu bağlamda mülkiyet hakkı, toplumdaki bireylerin üretim mallarına sahip olma ve onları kullanma özgürlüğü anlamına gelmektedir (Erol, 2002: 127).

Temel özgürlükler ile ilişkilendirilen mülkiyet hakkı, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin 2. Maddesinde, özgürlük, güvenlik ve baskıya karşı direnme ile

¹ Dernekler, Aydınlanma düşüncesinin doruğa çıktığı 18. yüzyılda ortaya çıkmışlardır. Avrupa’da kamu yararına çalışan ilk dernek 1723 yılında İngiltere’de Edinburgh’da kurulmuştur. Fransız Devrimi’ne kadar da Avrupa ve Avrupa dışındaki ülkelerde bunun gibi 150 civarında dernek kurulmuştur. Başlangıçta dost çevreleri etkinlikleri görünümünde olan bu dernekler, sonradan etkili hale gelmişlerdir. 18. yüzyılda kurulan gönüllü toplulukların bazıları ekonomik ve hayırsever topluluklar olarak etkinlik gösterirken, bazıları da kentsel altyapının ya da tarımsal durumun reforme edilmesine yönelmişlerdir (Im Hof, 1995: 103-120).

birlikte doğal haklar arasında sayılmaktadır. Aynı bildirinin 17. Maddesinde ise mülkiyet dokunulmaz ve kutsal bir hak olarak nitelendirilmektedir (Aktan ve Vural, 2003: 99-102).

Seyahat özgürlüğü, can ve mal güvenliği, özel hayatın gizliliği, haberleşme özgürlüğü ve konut dokunulmazlığı da diğer temel özgürlüklerdendir.

Genel hatlarıyla değerlendirilen temel özgürlüklerin gelişmesinde Avrupa ve Amerika'da gerçekleştirilen devrimler önemli bir halkadır. Fransız Devrimi'nin ardından yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ve daha öncesinde de 1776'da kabul edilen Amerikan İnsan Hakları Bildirgesi'nde, insanların doğuştan birtakım doğal hakları olduğu savunulmuştur. Bildirgelerde yer alan temel özgürlükler, büyük ölçüde aristokrasi-burjuvazi çatışmasına dayanmaktadır. Ayrıcalıklar üzerinde kurulan feodal rejime karşı burjuvazinin verdiği mücadele, temel özgürlüklerin doğumuna ve hukuksal bir güvence altına alınmasına kaynaklık etmiştir.

2.2. Siyasal Özgürlükler

18 ve 19. yüzyılda toplumsal yapılarda önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu dönüşümlerin bir parçası olan siyasal özgürlükler, toplumsal yapıdaki dönüşümlere damgasını vuran burjuvazinin temellendirdiği özgürlüklerdir. Burjuvazinin öncülüğünde gerçekleşen Fransız Devrimi özgürlüklere hukuksal boyut kazandırmıştır. Siyasal özgürlükler, temel özgürlükler gibi ekonomik liberalizm üzerinde yükselen siyasal liberalizme ilişkin özgürlüklerdir. Seçme ve seçilme, oy verme ve siyasal parti kurma özgürlükleri, siyasal özgürlükler arasında sayılabilir. Bu özgürlükler bireylerin kamusal yaşama katılmasının hukuksal meşruiyetini sağlama rolüne sahiptirler. Siyasal özgürlükler, temel özgürlükleri tamamlayan özgürlüklerdir. Bu nedenle özgürlük yazınında bu özgürlük alanlarına, siyasal özgürlükler ile birlikte birinci kuşak hak ve özgürlükler arasında yer verilmektedir.

2.2.1. Seçme ve Seçilme Hakkı

Seçme ve seçilme hakkı, yurttaşların kamusal alanda aktif yer alma talepleri ile doğrudan ilgilidir. Bu özgürlük yurttaşların yönetime katılmasını işaret eden demokrasi düşüncesi ve onunu uygulamasıyla doğrudan ilgilidir. Nitekim

demokrasinin ilk temellendiği Eski Yunan’da yurttaşlar yönetime doğrudan katılmakta ve kararlar seçim yoluyla alınmaktaydı. Batı’da ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfların konumlarının zaman içinde güçlenmesi ile yönetime ortak olma talepleri doğmuştur. Bu talepler halk meclislerinin oluşturulmasını ve de meşru siyasal düzenlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yurttaşın yönetime katılması, modern siyasetin önemli bir parçasını oluşturan temsili demokrasinin temellerini atmıştır.

Temsili demokrasinin şekillenmesinde toplumsal yapıdaki değişimler etkilidir. Bu değişimlerden olan sanayileşmeyle toplumdaki ekonomik iktidarını kuran burjuvazi, siyasal iktidarı da ele geçirme çabasına girişmiştir. Krallık ve aristokrasinin yerini, ulus devlet ve yurttaşlık anlayışını bırakma sürecini başlatan Fransız Devrimi bu çabaların üst yapısal tamamlayıcısıdır. 1789 Fransız Devrimi ile devrilen eski rejimin (monarşinin) yerini, yurttaşların egemen olduğu ulus devlet yapıları almaya başlamıştır. Bu bağlamda İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin 3. Maddesinde “Egemenliğin özü esas olarak ulustadır. Hiçbir kuruluş, hiçbir kimse açıkça ulustan kaynaklanmayan bir iktidarı kullanamaz” (Aktan ve Vural, 2003: 99) ibaresi ile yurttaş egemenliğine geçiş işaret edilmiştir. Beyannamenin 6. Maddesinde de bu egemenliğe geçişin biçimi ortaya konulmaktadır: “yurttaşların bizzat ya da temsilcileri aracılığıyla ile yasanın yapılmasına katılma hakları” (Aktan ve Vural, 2003: 100) vardır. Genel hatlarıyla betimlenen bu süreç, siyasal özgürlüklerin ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Fransız Devrimi’nin siyasal özgürlükler anlayışı klasik demokrasi çerçevesinde anlam bulmakla birlikte, bu demokraside siyasal katılım sınırlı ve ayrıcalıklı bir kesime ait bir özelliktir. Sanayileşmeyle birlikte toplumda geniş bir nüfus ağırlığına ulaşan işçiler ve çiftçiler oy hakkına sahip değillerdi. Nitekim “1789 Fransız Anayasasına göre, siyasal haklarını henüz kullanamayanlar, yani yoksul halk yığınları, ‘pasif yurttaşlar’ sayılıyordu. ‘Aktif yurttaş’ olabilmek için, daha doğrusu seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmek için, devlete belli oranlarda vergi vermek gerekiyordu” (Teziç, 1976: 16). Ayrıca kadınlar, 19. yüzyılın ortalarında dahi oy verme yani seçme özgürlüğüne sahip değildiler. Söz konusu toplumsal güçler ve kadınlar, bu hakka ancak 20. yüzyılda verilen mücadelelerin sonucunda erişebilmişlerdir.

20. yüzyılda yönetime katılma konusunda cinsiyet ayrımcılığına dayalı eşitsizlikler Batı'dan başlayarak kaldırılmıştır. Böylece siyasal hak ve özgürlükler alanında önemli ivmeler alınmıştır. Bireysel bir hak olan seçme ve seçilme hakkı İHEB ile herkese tanınmış ve herkesin temsilcileri aracılığıyla ülkenin yönetime katılabileceğine vurgu yapılmıştır. Bu hak, “genel ve eşit oy” ilkesinin yaygınlaşmasıyla anlam kazanmıştır.

2.2.2. Siyasal Parti Kurma Özgürlüğü

Siyasal parti, yurttaşların kamusal alanda, kendilerini ilgilendiren konularda siyasete katılmalarıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda partiler, modernleşme sürecinin önemli bir bileşeni olan demokrasi düşüncesi ve uygulamasıyla yakından ilgilidir. Siyasal partiler 19. yüzyılda modern toplum yapısını yaratan ekonomik, siyasal, hukuksal ve kültürel bileşenlere göre şekillenmişlerdir. Siyasal parti kurma hakkı modernitenin soncu olan siyasal özgürlüklerdendir.

Örgütlü bir grup olarak parti özgürlüğü, serbest kuruluş ilkesini, faaliyet serbestliği ve varlık güvencesi öğelerini kapsamına alır. Belli görüşler etrafında toplanan birey topluluklarının izin almaksızın serbestçe siyasal partiler kurabilmeleri ve örgütlenmeleri, partilerin varlık güvencesinin ön koşuludur (Kaboğlu, 1998: 245-246).

Kısacası, siyasal özgürlükler başlangıçta burjuvazinin sınırlarını çizerek, burjuvazinin ekonomik, siyasal haklarını hukuksal güvence altına alan özgürlüklerdir. Parlamentoda burjuvaziye temsil eden partilerin yanında diğer toplumsal sınıfları temsil eden partilerin yer alabilmesi, 19. yüzyılda genel ve eşit oy hakkı için verilen mücadele ile mümkün olabilmektedir.

2.3. Sosyal ve Ekonomik Özgürlükler

Liberalizmin temellenişini ve de gelişim seyrini yansıtan temel özgürlükleri ile siyasal özgürlükler, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeni bir özgürlük anlayışına doğru evrilmeye başlamıştır. Liberalizmin yarattığı hoşnutsuzluklar karşısında örgütlenerek güçlenen işçi sınıfının talepleri bu evrilme üzerinde etkilidir. Liberalizm temel olarak devletin sosyal ve ekonomik yaşamı düzenlemesine

karşıyken, yeni güçlerin ortaya çıkmasına ve de etkili mücadele sürdürmelerine bağlı olarak devletin toplumsal yaşama müdahalesini kabul eder konuma gelmiştir. Bütün bu gelişmelere sosyal refah devleti ve sosyal demokrasi düşüncesinin önem kazanması da eklenmiştir. Böylece hem siyasal özgürlüklerin çerçevesinin genişletilmesine (eşit-genel oy hakkı gibi), hem de sosyal ve ekonomik özgürlüklerin hayata geçirilmesine uygun bir koşul yaratılmıştır.

Toplumsal hayatta yer bulmaya başlayan sosyal ve ekonomik özgürlüklere “pozitif özgürlükler” ya da “kamu özgürlükleri” de denmektedir. Buradaki pozitiflikten kasıt devletin özgürlüğün korunmasına ve geliştirilmesine yönelik müdahalelerine olumlu yaklaşılmasıdır. Pozitif özgürlükler devletin yerine getirmekle zorunlu görevlerini kapsar. Bu görevler arasında, yurttaşın devletten bekledikleri sağlık, eğitim, çalışma, sosyal güvenlik hakkı bulunmaktadır (Akın, 1971: 6). Yine kamu özgürlükleri denmesinde, bu hakların yalnızca bir sınıfa ya da zümreye değil, “herkese” tanınmış olması etkilidir. Kamu özgürlükleri, insan haklarının devletçe tanınmış ve pozitif hukuka girmiş olan biçimidir (Tanilli, 2000: 165). Sosyal ve ekonomik özgürlükler çalışma yaşamındaki ilişkilerin düzeltilmesi, iş olanaklarının yaratılması, sendika, grev ve toplu sözleşme hakları, sosyal güvenlik, sağlıklı yaşam ile eğitim gibi hak ve özgürlükleri kapsamaktadır.

2.3.1. Çalışma Hakkı

Sanayileşme ile toprağa dayalı üretim ve çalışma biçiminin yerini, makineye dayalı emek yoğun çalışma biçimi almıştır. Gittikçe büyüyen ve kitlesel üretim yapan sanayi burjuvazisi için, topraktan kopup gelen insanlar, özellikle de kadınlar ve çocuklar ucuz işgücü kaynağıydı. Bu bağlamda işçi örgütlenmelerinin henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde, çalışanlar üzerinden işleyen emek sömürüsü ciddi boyutlara ulaşmıştır. Batı’da 19. yüzyılın ortalarına denk düşen işçi ihtilalleri ile bu sömürüye ve çalışma koşullarına karşı mücadele verilmiştir. Bu mücadeleler bir takım sosyal ve ekonomik özgürlüklerin yaşam bulmasını sağlayacak devlet yapılanmasını getirmiştir. Çalışma hakkı ile ilgili düzenlemeler bu yapılanmanın yani devletin sosyal yönünün ortaya çıkarılması ile doğrudan ilgilidir.

Çalışma hakkı, herkesin çalışma ödevi ve bir işi elde etme hakkı olduğunu ifade eder. Çalışma hakkı; iş güvenliği hakkı, işyerlerinin çalışma ve sağlık koşullarına uygun olmasını isteme hakkı, çalışma sürelerini uygun ölçülerde tutulmasını isteme hakkı, çalışan çocuk, kadın ve gençlerin korunması, adil ücret hakkı, ücretli tatil gibi alt kategorileri kapsamaktadır (Kaboğlu, 1998: 262-263). Sosyal ve ekonomik özgürlüklerden olan çalışma hakkının geniş ölçüde yansımaları ise 1848 Fransız Anayasası ile gerçekleşmiştir. Bu Anayasada, aileye, çalışmaya, mülkiyet hakkına ve kamu düzenine dayalı bir toplumda, özgürlük, kardeşlik ve eşitlik yanında, çalışma hakkı, aile hakkı, özürlülerin, yaşlıların korunması vb. gibi bir dizi sosyal ve ekonomik haklar yer almıştır (Tanilli, 2000: 171).

Uluslararası hukuk metinlerinde ise bu hak, sosyal refah devleti politikalarının uygulanmaya konulduğu İkinci Dünya Savaşından sonra, yer almaya başlamıştır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 23. Maddesinde düzenlendiği üzere, herkesin çalışma, işini serbestçe seçme, adil ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizlikten korunma hakkı vardır. Yine aynı madde de çalışanların eşit iş karşılığında eşit ücret haklarının bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca, 24. Maddede de çalışanların dinlenme, boş zaman, iş saatlerinin makul sürelerde düzenlenmesi ve ücretli tatil hakkı vardır (Aktan ve Vural, 2003: 125-126) denilmektedir.

2.3.2. Sendika Özgürlüğü

Sendikalar, modern sınıflardan birini oluşturan işçi sınıfının var olan düzendeki hoşnutsuzluklarını giderme çabasının örgütlü bir gücüdür. Sendikalar ilk olarak sanayileşmenin beşiği olan İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Sanayileşme ile geleneksel beden gücüne dayalı üretim biçiminin yerini, makine ve fabrikasyona dayalı üretim biçimi almıştır. Bu üretim biçimine bağlı olarak modern yeni üretim ilişkileri ve toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır.

Sendikalar ilk önce işçileri ücret ve çalışma koşullarının düzeltilmesi için mücadele başlatmışlardır. Sonrasında ise toplu iş sözleşmeleri, sosyal hakların çıkarılması ve işçilerin korunması alanlarında etkinlik göstermişlerdir. Ayrıca sendikalar çalışma koşullarının (ücret, iş güvencesi, iş sağlığı ve iş güvenliği) belirlenmesinde söz sahibi olmaya yönelik arayışlara girişmişlerdir (Tanilli, 1997:

127; Koray ve Topçuoğlu, 1995: 45-46). Ayrıca sendikaların uzun dönemde ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda yeni sosyo-ekonomik ve politik kararların alınması, yürütülmesi ve denetlenmesi işlerinde önemli işlevleri bulunmaktadır (Kocacık, 2000: 123). Toplumsal sınıfların belirginlik kazanması ve işçi sınıfının genel nüfus içindeki oranının sayıca artması sendikal örgütlenmeye önemli bir devinim kazandırmıştır. İşçiler yaygın ve güçlü bir sendikacılık hareketi ortaya koyduktan sonra, siyasal alanda bir takım hakların mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadele sonucu siyasal rejimin demokratikleşme sürecine yönelmesi ile işçiler oy kullanma, sendikal alanda örgütlenme ve etkinlikte bulunma özgürlüklerine kavuşmuşlardır (Işıklı, 1990: 64).

Sendika özgürlüğü, temelde, işçiler ve işverenler için, hiçbir ayırım yapılmaksızın ve önceden izin almaksızın kendi seçtikleri örgütleri kurma ve katılma hakkını kapsamaktadır. Ayrıca sendikaların özgürce faaliyet göstermeleri sendikaların kendi programlarını ve çalışmalarını özgürce düzenlemelerini, gerekiyorsa ekonomik ve sosyal amaçlara ulaşmak için politik çalışmalar yapmasını da kapsamaktadır (Taşkın, 2006: 40-41).

Sendika kurma özgürlüğü uzun süren mücadelelerle kazanılmıştır. Fransa’da 1848 işçi ihtilalinden sonra 1884’de işçi sınıfının teşkilatlanabileceği kabul edilmiştir. İngiltere’de ise sendikaların serbestçe kurulabilmesi ancak 1877 senesinde gerçekleşebilmiştir (Kutal, 1962: 4). Sendika hürriyeti uluslararası alanda ise, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 1948 tarihli yıllık Konferansında kabul edilen “87 Numaralı Sözleşme” ile tanınmıştır (Kutal, 1962: 7). 87 Numaralı Sözleşme’nin işçi örgütlenmesi ile ilgili 2. Maddesi şu şekildedir: “Hiçbir fark gözetilmeksizin işçiler ve işverenlerin, önceden müsaadeye tabi olmadan istedikler teşekkülleri kurmaya ve statülerine uymak şartıyla bu teşekküllere katılmaya hakları vardır” (Talas, 1957: 11). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 23 Maddesinde de “Herkesin, çıkarlarının korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakları vardır” denilmektedir (Aktan ve Vural, 2003: 125).

Sendikalar uzun süren var olma mücadelelerinin sonucunda, geçmişten günümüze çalışma yaşamının önemli bir gücü haline gelmişlerdir. Batı Avrupa toplumlarında ekonomik liberalizmin yarattığı eşitsizlikler ve sömürü ilişkileri, geniş

emek kesiminin siyasal, sosyal ve ekonomik özgürlüklerini savunan sendikaların doğuşunu hazırlamıştır. Sendikalar yürüttükleri mücadeleler ile özgürlüklerin genişlemesinde, toplumun örgütlenmesinde ve de devletin demokratikleşmesinde önemli görevleri yerine getirmişlerdir.

2.3.3. Grev Özgürlüğü

Grev, çalışanların bir takım çıkarlarını ve haklarını korumak için işin toplu olarak durdurulması anlamına gelir. Daha geniş bir tanımlama yapan Talas’a göre grev, “çalışma koşullarını kendi lehlerine değiştirmek ve yeni haklar ve menfaatler sağlamak amacı ile işçilerin çoğunluğunun önceden aralarında karar vermek suretiyle bir işyerinde ya da işkolunda belirli ya da belirsiz bir süre için çalışmaya son vermeleri durumudur” (1983: 281). Grev, çalışma yaşamında örgütlü bir emek gücünü temsil eden sendikaların en önemli baskı aracıdır.

Grevin işçiler açısından bir hak olarak tanınması ve bu doğrultuda düzenlemeler yapılması genel hatlarıyla 20. Yüzyıla ait bir olgudur. Grev, temel yapısı bakımından kapitalizmle koşut giden bir kurumdur. Fransa’da grev hakkı 1864 yılında tanınmış, İngiltere’de ise grev hakkının tam anlamıyla tanınması 1906 yılında mümkün olabilmiştir (Makal, 1987: 15-18). Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyal devlet sisteminin¹ önem kazanmaya başlaması, sosyal ve ekonomik özgürlükler açısından önemli yer tutan grev hakkının daha fazla kullanılmasına zemin oluşturmuştur.

Sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim hakları devletin tanımak ve yerine getirmekle yükümlendiği diğer sosyal ve ekonomik özgürlükler arasındadır.

Sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklere dayalı kitlesel talepler, uzun bir süre burjuvazinin çıkarlarına hizmet eden siyasal ve hukuki özgürlükler anlayışının kırılmasını getirmiştir. Bu bağlamda öncelikle siyasal özgürlüklerin çerçevesi genişletilmiş, sonrasında ise özgürlük, ondan mahrum olan kitlelerin hayatlarının

¹ Sosyal devlet sistemi, kapitalist ekonomi düzenini koruyan, ancak toplumsal sınıflar arasında uzlaşma sağlamasını amaçlayan, onun için gerek ekonomik, gerek sosyal gelişmeler açısından bu düzenin daha iyi işlemesini sağlayıcı önlemlerin alınması gereğini duyan bir devlet sistemidir (Koray, 1995: 34).

değişik alanlarında anlam bulmaya başlamıştır. Bu hak ve özgürlüklerin yerleşmesinde, İkinci Dünya Savaşı önemli bir noktayı oluşturur. Savaş sonrasında faşizmin yenilgiye uğratılmasına bağlı olarak demokrasi düşüncesinin güçlenmesi ve de sosyal refah devleti anlayışına dayalı sosyal adalet düşüncesinin önem kazanması sosyal ve ekonomik özgürlüklere yapılan vurguları arttırmıştır.

Batı’da 20. yüzyılda sosyal ve ekonomik özgürlüklere Anayasalarda daha fazla yer verilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda sosyal ve ekonomik özgürlükler, Birinci Dünya Savaşı’nın ertesinde 1919 Alman Weimar Anayasası ile bazı Avrupa ve Amerika Anayasalarında yer almıştır. Bu akım, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra daha da genişlemiş ve hızlanmıştır. Sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklere en fazla önem veren savaş sonrası anayasalar arasında, 1946 Fransız Anayasası ile 1948 İtalyan Anayasasını saymak gerekir. Sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler, Türk siyasal hukukuna ilk kez 1961 Anayasası ile girmiştir (Tanilli, 2000: 171). Yine bu yüzyılda, yeni Devletlerin Anayasaları ya da Anayasaların yenilenmesi yoluyla, “İnsan Haklarının Anayasallaşması” hareketi sürmüştür. 1948’den sonra, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin etkisiyle Devletler, aynı zamanda sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükleri, “Anayasal düzey” de tanıyıp, sistemlerine dahil etmişlerdir (Kaboğlu, 1998: 35).

İnsan hak ve özgürlük istemleri toplumsal mücadelelerle iç içe gelişmiş ve bu mücadelelerden elde edilen sonuçlar, hak ve özgürlüklerin sınırlarını belirlemiştir. Ancak elde edilen hak ve özgürlükler durağanlık göstermemiş, yeni talep ve gereksinimlerin karşılanmasına yönelik yeni mücadelelerin kapısını aralamıştır.

3. Özgürlük Olgusunun Tarihsel Gelişimi

Özgürlük, tarihsel bir olgudur. Onu tarihsel kılan faktör, aynı zamanda toplumsal oluşudur. Toplumların gelişim süreçleriyle doğrudan bağlantılıdır. O nedenle özgürlüğün hangi toplumsal süreçlerden etkilendiği ve hangi süreçleri etkilediği konularında fikir edinilebilmesi için tarihsel arka planına bakılması gerekmektedir.

3.1. Eski Yunanda Özgürlük

İnsanlık tarihinde gerek Batı gerekse Doğu’da önemli uygarlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, Eski Yunan uygarlığıdır. Bu uygarlık aynı zamanda ekonomi, siyaset, sanat ve felsefe gibi ortak yaşamın birçok alanlarına ilişkin bilgi ve yeni yaklaşımların geliştirildiği bir uygarlıktır. O nedenle özgürlük olgusunun gelişim sürecine ilişkin ipuçlarının aranacağı toplumlardan ilki Eski Yunan uygarlığıdır.

Eski Yunan’da, özgürlük konusunda iki ayrı yaklaşım bulunmaktadır. Bazı düşünürler, özgürlüğün bir ideal ve de bir değer olduğunu düşünmektedirler. Bazılarına göre ise özgürlük, nesnel bir olgudur. Özgürlüğü bir ideal ve değer olarak ele alanlar, aynı zamanda bu konuda ilk fikirleri geliştiren Sofistler olmuştur. Örneğin bir sofist olan Protogoras, her şeyin ölçüsü olarak insanı görmüş, değerleri ve bunlar içerisinde öncelikli bir yer verdiği özgürlüğü, öznel bir temelde ele almıştır. Ancak özgürlüğü bir olgu olarak tanımlayan ilk Yunanlı düşünür, Aristoteles’tir. Gerçi Sokrates ve Platon da özgürlüğü, rasyonalist yaklaşımla ele alarak öznellikten kurtarma girişiminde bulunmuşlardır. Örneğin Platon’a göre özgürlük, bu âleme ait olmayıp, ideler âlemine ait bir geçektir diyerek özgürlüğün evrensel bir şey olduğunu vurgulamıştır. Oysa Aristoteles, özgürlüğün, ideler âlemine ait bir geçeklik olmayıp, bu âleme ait bir özellik olduğunu vurgulayarak özgürlüğün bir olgu olduğunu belirtmiştir. Kısacası, Aristoteles’e göre “adalet” ve “özgürlük” soyut değil; sosyal ve politik yaşamla ilgili somut kavramlardır (Öktem, 1977: 50).

Aristoteles özgürlüğü, demokrasi ve yönetime katılma durumu ile bağlantılı bir olgu olarak ele almaktadır. Eski Yunan şehir devletlerinde, “köle ve yabancıların (Metek) dışında Site’nin yönetimine, kamu hizmetlerine katılan kişi özgürdür” (Sarica, 1973: 12). O bakımdan Eski Yunan’daki özgürlük kavramı, yönetime ve yasaların yapılmasına katılabilen “yurttaş”lara özgü bir ayrıcalık olarak ele alınmaktaydı. Bu anlamıyla “özgürlük, ilkin, sosyal bağılıklar karşısında, siyasal bir anlamda dile gelmiştir” (Hançerlioğlu, 1977: 67-68). Böylece özgürlük, Eski Yunan’da mensubiyetin bir özelliği idi. “İnsan türüne mensup olmanın değil, özel bir kente mensup olmanın özelliği idi. Demokratik bir polis’te bile özgürlük, hukukun

egemenliği ve karar alma sürecine katılım demekti, vazgeçilmez haklara sahip olmak değil” (Dahl, 1993: 27-28). Buna göre Eski Yunan’da “eşit özgürlüğe” sahip olanlar, sitenin yönetimine katılan yurttaş tanımını karşılamaktadır.

Eski Yunan’daki özgürlük anlayışı, yurttaşlık hakkı bulunan özgür insanların sitenin yönetime doğrudan katılımını ifade ettiğinden eşitsizlikleri de içermiştir. Çünkü kadınlar ve yabancılar, kent yönetimine katılan yurttaş kapsamına girmemekteydiler. O bakımdan Eski Yunan’da sonraki yüzyıllarda da etkisi görülen, sınırlı, eşitsiz ve ayrıcalıklı bir özgürlük anlayışının temelleri atılmıştır. Dolayısıyla da eşitsiz, ayrıcalıklı ve kölecî anlayışın etkisi, özgürlük kavramının anlamını belirlemiştir.

Eski Yunan düşüncüsüyle Roma düşüncesine geçiş sürecinde özgürlük kavramına önemli bir açılımı ise Stoaizm Okulu yapmıştır. Bu okul içinde yer alan Stoaistlere göre özgürlük, doğaya, akla ve onun getirdiği ahlaksal değerlere uygun davranış şeklidir. Stoaizm, evrensel devleti öngörüyor, evrensel devletin vatandaşlarını özgür ve eşit kabul ediyor, kölelik ve baskının insan doğasına aykırılığından söz ediyor, önemli olanın özgürlük ve kardeşlik olduğunu belirtiyordu (Öktem, 1977: 55-56). Stoacılar, evrensel devletin yurttaşlarını özgür ve eşit kabul ettiklerinden, “Yunanlılar’ın o güne değin aşağı bir ırk olarak gördükleri “barbarlar” ve dahası insan yerine koymadıkları köleleri, özgür yurttaşlarla ‘doğal’ eşitlik durumunda ele almışlardır” (Yetkin, 2005: 169). Tanrı karşısında insanların doğumla beraber birtakım doğal haklara sahip olduğunu savunan Stoacılar, doğa kanunlarının yazılı kanunlardan daha üstün olduğunu ve köleliğin doğa kanunuyla çeliştiğini savunmaktaydılar (Acton, 1970: 40). Stoacılar, Ortaçağ’daki Hristiyan teoloji geleneği ile Yeniçağ’daki doğal hukuk anlayışını derinden etkilemişlerdir. Böylece Stoacılar, özgürlüklerden yararlanan nüfus alanını artırmışlardır.

3.2. Ortaçağ Toplum Düzeninde Özgürlük

Batı Avrupa tarihinde yaklaşık bin yıl süren Ortaçağ toplum yapısı, gerek üretim ilişkileri gerekse de düşünsel, siyasal, sosyal ve ekonomik yaşam üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu toplum yapısında öne çıkan iki temel belirleyici vardır: Feodalite ve kilise. Özgürlük kavramı bu belirleyiciler ışığında anlaşılabilir.

Ortaçağ toplum düzenindeki ilk belirleyici, özgürlük üzerindeki etkisi feodalitedir. Bu toplum düzeni üzerinde önemli analizler yapan Bloch’a (1998: 666) göre, “Feodalite devletin derin bir şekilde güçsüzleştiği ve özellikle de bireyleri koruma konusunda tamamen yetersiz kaldığı bir dönemle çakışmıştır. Feodalitenin olduğu bu ortamda, insani ilişkiler derinlemesine bir şekilde bozulmuş, azalmış; para dolaşımı felç olmuş ve ücret ilişkileri mümkünün dışına çıkmış; nihayet de kavranabilen, elle tutulabilen, yakındakine bağlanan bir zihniyet oluşmuştur. Bu koşullar değişmeye başladığında da feodalitenin sonu gelmiştir”. Ortaçağ Avrupa’sında XV. yüzyıla kadar damgasını vuran feodal düzen, bir senyör tarafından askeri hizmet karşılığı vassallarına (senyöre bağlı soylu) verilen çeşitli büyüklükteki toprakların kullanımı hakkında dayalı bir sistemdir (Kızılçelik ve Erjem, 1996: 210).

Feodalizm toprağı her şeyin ölçüsü yapmıştır. İnsanlar toprağı işlemekten başka hiçbir zenginlik kaynakları olmadığından, açlıktan kurtulmanın bir yolu olarak toprak sahiplerine bağlanırlar; bu yüzden onun gücü devletin otoritesinin ve vatandaşın özgürlüğünün üzerindedir (Acton, 1970: 41). Feodal düzende toprak üzerindeki güce egemen olan sınıflar, kilise ve soylulardır. Bu düzendeki sömürü ilişkilerini kilise manevi yardım maskesiyle; soylular ise iktidarın parçalılığıyla güçlenen askeri konumlarıyla sürdürmekteydi. Bloch’a göre, “ticaretin çok önemsiz ve paranın çok kıt olduğu, çok gevşek dokulu bir toplumda doğan Avrupa feodalitesi, insanlar birbirlerine bağlayan ağın delikleri daralmaya ve mal ile para akımları daha yoğun bir nitelik kazanmaya başlar başlamaz, derinlemesine bir değişim sürecine girdi” (1998: 139). Ortaçağda şehirlerinin önemli bir ticaret merkezi olarak ortaya çıkması, feodal sistemin çözülüşünü hazırlarken, coğrafi keşiflerin yarattığı servet birikimi ise bu çözülüşü hızlandırmıştır.

Ortaçağdaki toplumsal ilişkiler üzerinde feodalite kadar önemli bir belirleyiciyi de kilise oluşturur. Kilise, feodal beyler ve soylularla işbirliği yaparak, kitleler üzerinde önemli bir egemenlik kurmuştur. Kutsal Haçlı Savaşları ve toprağı bağımlı üretim ilişkisinin yarattığı sosyo-ekonomik eşitsizliklerin derinleşmesi, yoksullaşmayı ve dolayısıyla da kiliseye bağımlılığı daha da pekiştirmiştir.

Feodal üretim ilişkisi ve kilise düşüncesi ile anlam bulan Ortaçağ toplum düzeni, 12. ve 13. yüzyıllardan başlayarak, ekonomik ve siyasal değişimlerle karşı

karşıya kalmıştır. Bir yandan merkezi krallıklar yeniden güçlenmiş, öte yandan ise kentlerde yeni bir sınıf olarak ticaret burjuvazisi öne çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketi, kilisenin doğmalarını ve de toplum üzerindeki baskısını önemli ölçüde kırarak, laik-akılcı bir toplumsal düzeninin temellerini hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler özgürlük kavramının seyrinde etkili olmuştur.

Ortaçağ'da, Eski Yunan'ın yurttaşlık temelli özgürlük anlayışı önemli değişime uğramıştır. Bu değişimde feodalite ve kilisenin önemli etkileri olmuştur. Feodal toplumdaki ekonomik sistem, kişilerin özgür olmadığı, katı kurallar ve geleneklerle bağımlı bulunduğu ve üretimde ilerlemelerin engellendiği bir sistemdi. Ekonomik kuralların bağlayıcılığı-katılığı sosyal ve ekonomik değişimi engelliyordu (Meyer, 1991: 12). Bu durum, üretim ilişkilerinin değişimini ve pazar ekonomisine dayalı özgürlüklerin gelişimini etkilemiştir. Özgürlük konusundaki kilisenin etkisi ise, kilisenin doğmalarıyla kuşatılmış olan “Skolâstik”¹ dünya görüşü aracılığıyla olmuştur. Eski Yunan'ın özgür, rasyonel, insan temelli felsefe geleneğinden tamamıyla farklılaşan skolâstik anlayış, feodalite ile birlikte özgürlük kavramını çerçevelemiştir.

Ortaçağ düşüncesi, kilisenin tahakkümünün mutlak olduğu bir özellik göstermiştir. Bu evrede kilise bir yandan feodalizmle yakın ilişki içerisinde yer alarak eşitsizliğin derinleşmesine hizmet ederken, diğer yandan ise yaratılış gereği insanları Tanrı önünde eşit ve özgür oldukları söylemini ön planda tutmuştur. Kilise, yaratılış gereği doğal hak ve özgürlüklere sahip olan insanların, gerçek özgürlük ve eşitliğe, “yeryüzü devleti”nde değil “tanrısal devlet”te ulaşacağı fikrini yaymıştır. Ortaçağ'da dinsel ve metafizik öğretilerin bu baskınlığı, özgür düşünce geleneğinin yaratılmasını ve de özgürlük kavramının içeriklendirilmesini olanaksız kılmıştır. Dolayısıyla da özgürlük kavramı, kilisenin izin verdiği ve de tanımladığı alanlarla sınırlandırılmıştır. Bu çağ özgürlük açısından katı sınırlamaların, yasaklamaların ve baskıların olduğu bir evredir.

¹ Düşüncenin temeline tanrıyı yerleştiren skolâstik dünya görüşü, kilisenin doğmalarını koşulsuz ve sorgulamasız kabul ederek, bu doğmaları metafizik felsefe aracılığıyla temellendirmekteydi. Skolâstik dünya görüşü, ortaçağ boyunca düşün ve bilim alanına egemen olmuştur.

Ortaçağdaki özgürlük anlayışı, iktidarla bağlantılıdır. Ancak Ortaçağda, verilen özgürlükler yerine alınan özgürlükler öne çıkmıştır. Nitekim Magna Carta Libertatum¹, bu değişimi simgeleyen bir belgedir. Magna Carta -‘Büyük Özgürlük Beratı’- karşı koyma gücünden yoksun bir krala dayatılmıştı. Baronların o andan itibaren kullanacakları ve ihlal edemeyeceğine dair söz verdiği bir dizi “özgürlükleri” kabul ediyordu. Özgürlük, varlıklı ve güçlülerden oluşan görece dar bir bölümün kraldan kazandığı ayrıcalıklardı. Bu kısa süre içinde ‘özgür insan’, soylu sınıfa mensup kişi kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılır oldu. ‘Özgür’ olanlar, kralın yetkisine sınırlı bağımlılığı olan kişilerdi (Bauman, 1997: 50-51). Ortaçağ toplum yapısında özgürlük kavramının gelişiminde üretim ilişkileri ve teokratik yapılanma biçimi kadar, politik süreçler de belirleyicidir. Nitekim Bauman’a göre bu süreç, “düşüncenin biçiminden başlayarak tam anlamının kademeli bir açıklamasından çok, özgül çatışmaları ve iktidar savaşlarıyla geniş kapsamlı toplumsal biçimleri birleştiren bir köprü” işlevini gördüğü özgürlük tarihinin yazılış sürecidir (1997: 46).

Bir organizasyonun kuruluşunda hangi faktörler rol oynuyorsa, o organizasyonun işleyişi ve değişmesinde de o faktörler rol oynamaktadır. Nitekim Ortaçağ toplum yapısına damgasını vuran en önemli sosyal oluşumlar kentler olduğundan, özgürlüğe ilişkin düşüncelerin gelişiminde de kent yapılarının önemli bir etkisi olmuştur. Ortaçağda bir kentte özgür olmak, kent iktidarından ve kentin loncasal ayrıcalıklarında pay sahibi olmak demektir. Kentlerin özgürlüğü, ‘siyasal kurumlaşma’ ve insanlar üzerindeki geleneksel haklar evreninden ayrı bir eylemler ve ilişkiler sistemi olan ekonominin doğması anlamına geliyordu (Bauman, 1997: 51-52).

Ortaçağ kentsel yaşamı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Pirenne’ye göre, özgürlük, orta sınıfın gerekli ve evrensel bir niteliğidir. Özgürlük, eskiden beri ayrıcalıklı bir sınıfın tekelindeydi Söz konusu edilen ayrıcalıklı sınıf feodalitenin

¹ Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlükler Sözleşmesi) İngiltere’de 1215 yılında kral ve baronlar arasında imzalanmış bir belgedir. Kral bu sözleşme ile bazı haklarından feragat etmiş ve kanunların üstünlüğünü kabul etmiştir. Bauman’a göre Berat ‘özgür insan’ın konumunu meşrulaştırdı ve dolaylı olarak bunu, soyluların (diğer özgürlükler) ve toprak yasalarının hükmüyle kişinin tutuklanmasına ya da mallarından ve yasal haklarından yoksun bırakılmasına engel olan bir konum olarak tanımlandı (1997: 50).

çözülüşüne doğru toplumsal yaşamda belirmeye başlayan ticaret sınıfıydı. Bu sınıfa mensuplara verilen kentli sözcüğü ile özgür insan sözcükleri eş anlamlıydı. Nasıl günümüzde özgürlük bir devletin yurttaşlık düzeyinden ayrılmayan bir nitelikse, ortaçağın çözülme sürecinde de özgürlük bir kentin yurttaşlık düzeyinin ayrılmaz bir niteliği idi (1994: 148-149).

Sonuç olarak, ortaçağ toplumunda insanlar, uzun bir süre feodal beyler, soylular ve din adamlarının baskısı altında, özgürlükten yoksun bir biçimde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ortaçağ toplumunun çözülüş sürecinde ticaret sınıfının kentlerde siyasal bir güç oluşturma çabası özgürlük kavramına önemli bir açılım kazandırmıştır.

3.3. Yeniçağ Toplum Düzeninde Özgürlük

Yeniçağın özgürlük anlayışının ortaya çıkmasında çeşitli faktörlerin etkisi rol oynamıştır. Bu faktörlerden biri, yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkması ve ortaçağın sosyal tabakalaşmasında meydana gelen değişimlerdir. Feodalite ve kilise aracılığıyla işleyen Ortaçağ toplum düzeninin çözülüş sürecine girmesiyle birlikte; toprağa bağımlı ve kapalı toplum yapısının yerini, içerisinde ticaretin yoğun yaşandığı, kent eksenli merkezi devletler almaya başlamıştır. Kentsel yaşamda önemli bir güce ulaşan ticaret sınıfının bu değişimdeki etkisi büyüktür. Bu sınıf, 16. ve 17. yüzyıllarda deniz aşırı ticaretin canlanması ve yeni kıtaların keşfi ile toplum yaşamında daha da belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Bütün bu ekonomik ilişkilerin sağladığı birikimle güçlenen ticaret burjuvazisi, yeniçağ toplum yapısının zeminini oluşturmuştur. Kral, soylular (derebeyler) ve din adamları gibi toplumsal sınıflar karşısında yeni bir güç olarak ortaya çıkan ticaret burjuvazisi, ekonomik ve siyasal özgürlüklerini genişletmeye yönelik çabalara girişmiştir.

Bir diğer faktör, bireysel kimliğin gelişmeye başlamasıdır. Gelişen bireyciliğe bağlı olarak Yeniçağ’la birlikte Batı toplumlarında birey-devlet ilişkisi de büyük değişimlere uğramıştır. Buradaki “birey”, ortaçağın çözülüşüne bağlı olarak beliren ve Yeniçağ’da ön plana çıkan ‘yeni insanı’, yani ticaret burjuvazisini işaret etmektedir. Yeni birey tipi olan burjuva, bir yandan ekonomik gücü denetim altına alırken, bir yandan da siyasal iktidarı etki altına almaya çabalamıştır. Yeni durum,

iktidar-birey ilişkilerinin yeniden tanımlanması zorunluluğunu doğurmuştur. Bu tanımlamaya ilişkin olarak üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Campanella, Bacon ve More gibi düşünürlerde karşılaştığımız ütöpik yaklaşımdır. Ütöpik yaklaşımın altında özellikle engizisyon mahkemelerine yönelik bir tepki görölmektedir. Çünkü yeni toplum modelinin nasıl oluşturulacağı sorusu irdelenmiş ve özellikle din ve vicdan özgürlüğü üzerinde durulmuştur. İkinci yaklaşım, ilk kez Eski Yunanlı sofistler tarafından gündeme getirilen sözleşme ilkesine dayanmaktadır. Sözleşme teorisinin ana ekseni toplumda yazılı olmayan, ancak ortak bağlayıcılığı olan kurallardır. Bu kuralların “doğal toplum-uygar toplum”¹ ikiliği çerçevesinde ortaya çıktığı ve sözleşmenin uygar toplumdaki ilişki biçimlerini belirlediği yaklaşımı, sözleşme teorisinin temelini oluşturur. Özgürlüğün neliği sorunsalını sözleşme teorisine bağlı olarak açıklamaya girişen düşünörlere de sözleşmecî teorisyenler denilmektedir. Üçüncü yaklaşım ise doğal hukuk öğretisine dayanmaktadır. İnsanların yaratılış gereğı doğal ve vazgeçilmez bir takım hak ve özgürlöklere sahip olduğı anlayışına dayanan doğal hukuk öğretisi, bu özgürlöklere dokunulmaz bir boyut katmıştır. Doğal hukuk öğretisine dayalı özgürlük düşöncesi, ilkçağ’da temellenmekle birlikte, ortaçağ’da dinsel (uhrevî) bir anlama bürünmüş ve yeniçağ’la birlikte ise dünyevî temelde ve birey-devlet ilişkileri açısından ele alınmıştır. Bunda Yeniçağdaki siyasal, sosyal ve ekonomik ilişkileri sözleşme teorisi çerçevesinde açıklayan düşünörlerin payı büyüktür.

Feodalitenin çözölüşüyle birlikte güçlenen merkezi devlet yapılarındaki birey-devlet ilişkisini, özgürlük, eşitlik ve mülkiyet gibi kavramlarla açıklamaya çalışan sözleşme teorisyenlerinden ilki Thomas Hobbes’tur. Hobbes’a (2001: 154) göre, özgürlük, “engelleme olmaması demektir; engelleme ile hareketin önündeki dış engelleri kastediyorum” demektir. Hobbes’un yaklaşımında, siyasal iktidara tabi olan “bir uyruğun özgürlüğü, egemenin, uyrukların eylemlerini düzenlerken, yasaklamamış olduğı özel işlerdedir sadece, birbirleriyle alım ve satım yapmak ve başka türden anlaşmalara girmek; evlerini, gıdalarını ve mesleklerini seçmek ve

¹ “Doğal toplum-uygar toplum” ikiliğinde, doğal toplum, uygar ve medenî ilişkilerin başlamasından önceki dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu ayırım sözleşme teorisi çerçevesinde sistematize edilmiştir. Hobbes, Locke ve Rousseau, “doğal toplum-uygar toplum” ayırımı üzerinde odaklanan teorisyenler arasındadırlar.

çocuklarını uygun gördükleri şekilde yetiştirmek özgürlüğü ve benzeri gibi” özgürlükler bu özel işler içerisine girmektedir (2001: 156).

Hobbes’un özgürlük düşüncesi, doğal toplum / uygar toplum ikiliği çerçevesinde anlam kazanır. Ona göre devletin olmadığı doğa durumunda, insanlar doğalarından kaynaklanan saldırgan ve yıkıcı güdülerden dolayı, “herkes herkese karşı daima savaş halindedir” (Hobbes, 2001: 94). Bu şekilde olumsuz betimlenen doğal ortam, güvensizliğe kaynaklık eder. Hobbes’a göre, özgürlüğü bağımlılığa, eşitliği de eşitsizliğe dönüştüren bu durumun temelinde, doğa durumunda yer alan insanların doğalarında varolan ve denetlenemez niteliklere sahip yıkıcı ve saldırgan güdüler yer alır (Aksoy, 1994: 27). Hobbes’un bu bakış açısına göre insan türünün ezilip yok olmaması için, devamlı ölüm korkusunun egemen olduğu bu cehennemden bir an önce kurtulması gerekir. Bundan dolayı doğal durumdaki insanlar bu cehennemden kurtulmak için bir araya gelerek sözleşme yapmışlardır. Sözleşmeyle can ve mal güvenliğini sağlayacak olan “güvenlik devleti” kurularak, doğal toplumdan uygar topluma geçilmiştir. Hobbes, insan türünün yok olmasına yol açabilecek olan kargaşanın toplum sözleşmesiyle ortadan kalktığı monarşiye dayalı bir toplumsal düzeni betimlemiştir. Bu düzen içerisinde özgür olan uyruklar, doğal durumdaki bir takım hak ve özgürlüklerini egemen güce (leviathan-monark-kral) devretmekle birlikte doğal durumda olmayan can ve mal güvenliğine kavuşmaktaydılar. Anlaşılacağı gibi sözleşme, toplum olmak ve böylece güven içinde olmak için bir takım özgürlüklerin sınırlanmasının kabulünü getirmiştir. Daha başka bir anlatımla toplum üyeleri, kimi güvenliklerini sağlamak ya da artırmak için bazı özgürlüklerinden vazgeçmişlerdir. Hobbes’un özgürlük kavramına bu çerçevede yaklaşmasının arka planında, 16. ve 17. yüzyıllarda yükselen mutlak monarşi düzeni ve İngiltere’nin iç savaş içinde olması etkili olmuştur.

Sözleşmeciler teorisyenlerden olan Locke da özgürlüğü, doğal toplum ve uygar toplum ikiliğine göre açıklamaktadır. Locke, doğal toplum aşamasına yüklediği anlam ile Hobbes’ın görüşlerinden ayrılmaktadır. Locke, insanların doğal toplum aşamasında tam bir özgürlük içerisinde yaşadıkları düşüncesindedir. Bu bağlamda Locke insan doğasını, içinde apriori (önsel) olarak yıkıcı ve saldırgan güdüler taşıyan bir olgu olarak değil, tersine, iyiye eğilimli bir yapıda ele alır. Locke, doğa

durumundaki özgürlüğün, başkalarının canlarının ve mallarının güvenlik altına tutulmasıyla sınırlı olduğunu söyler. Hobbes'un özgürlük düşüncesi kendi içinde eşitsizlik eğilimlerini meşrulaştırma eğilimini içerirken; Locke'un özgürlük düşüncesi, herkesin özgürlüğünü karşılıklı güvence altına alarak, eşitliği yasalar çerçevesinde güvence altına alma eğilimini içerir. Locke'da güvence altına alınan temel hak ve özgürlükler, vazgeçilmez doğal haklar olarak tanımlanır. Bu doğal haklar arasında yer alan mülkiyet hakkı mutlak karakterdedir (Aksoy, 1994: 28-32).

Kutsal kabul edilen doğal hak ve özgürlüklerin yasalar çerçevesinde güvenceye alınması anlayışı, sözleşme düşüncesini işaret etmektedir. Locke'un yaklaşımıyla insanlar sözleşmeyle, doğal durumdan getirdikleri hak ve özgürlüklerin bir kısmını devlete bırakmışlardır. Sözleşme sonucunda ortaya çıkan egemen güç yani devlet, mutlak ve sınırsız haklara sahip değildir. Egemen güç sahip olduğu otoriteyi, yurttaşların hak ve özgürlüklerini korumak için kullanır (Dâver, 1993: 173). Locke, kralların (iktidarın) yetkilerinin sınırlandığı bir meşruti monarşi düzen içerisinde, önemli bir güç merkezi haline gelen ticaret burjuvazisinin mülkiyet haklarına ve ayrıcalıklarına karşılık gelen bir özgürlüğü betimlemiştir. Locke'da toplum sözleşmesinin altında yatan ana neden, doğal durumda bulunan mülkiyet hakkının, uygar toplumda daha iyi korunacağı düşüncesidir. İktidarın bireylerin eylemleri üzerindeki her türlü müdahalesini olumsuzlayan Locke'un özgürlük anlayışında, liberal devlet felsefesinin ilk izlerini görmek mümkündür.

Yeniçağ'da özgürlük konusunda görüşler geliştiren bir başka düşünür de Rousseau'dur. Rousseau da Locke gibi özgürlüğü mülkiyet ilişkileri bağlamında açıklamaktadır. Rousseau'nun "insan özgür doğar, ancak her yerde zincire vurulmuştur" (1993: 14) sözü bu yönüyle anlamlıdır. Rousseau'ya göre mülkiyet ilişkilerinin başlamasına kadar devam eden sürede insanlar, doğal yaşam koşullarında barış içinde, huzurlu ve özgür bir yaşam sürmekteydiler. Doğal toplum durumundan kopup uygar toplum durumuna geçildiğinde ise özgürlük durumu, yerini bağımlılığa bırakmıştır. Böylece Rousseau'da, uygar topluma geçişle özdeşleşen mülkiyet, köleliğin, bağımlılık ilişkilerinin dolayısıyla da zincire vurulmanın başlangıcıdır. Bu bağımlılık ancak toplum sözleşmesiyle aşılabılır.

Sözleşme teorisyenleri arasında, toplumsal sözleşmenin sistematığına en önemli katkısı Rousseau yapmıştır. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* yapıtında, sözleşmenin gerekçelerini şu çarpıcı ifadelerle açıklamaktadır: “İnsanları öyle bir noktaya varmış sayalım ki, doğal yaşama halindeyken korunmalarını güçleştiren engeller, direktme güçleriyle, tek tek her kişinin bu durumda kalabilmek için harcayacağı çabalara üstün gelsin. O zaman, bu ilkel durum sürüp gidemez artık; insanlar yaşayışlarını değiştirmezlerse, yok olup giderler” (1993: 24). Bu zorunluluğun bir sonucu olarak insanlar toplumsal sözleşme yapmaya yönelmişlerdir. Toplum sözleşmesi ona tabi olanların ortak çıkarlarını içerir, onların temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alarak, canlarını ve mallarını iç ve dış tehditlere karşı koruyan bir devletin kuramsal çerçevesini belirler (Aksoy, 1994: 17). Toplum sözleşmesi, özgür ve eşit koşullar çerçevesinde bir araya gelen bireylerin genel ve özgür iradesine dayanır. Bireyler devletin uyrukları olarak bir takım yükümlülükleri kabul etmekte ve bazı özgürlüklerini devlete devrederken; devlete devrettikleri özgürlüklerinin karşılığı olarak ise bir takım güvencelere kavuşurlar. Nitekim Ünal’ın belirttiği gibi, “Toplum sözleşmesi öğretilerinin tümünde ortak olan yön, devletin halkın can ve mal güvenliğinin sağlanarak onu dış tehlikelere karşı savunmakla sınırlandırılmış olmasıdır” (1997: 29).

Rousseau’nun özgürlük kavramına yaklaşımı, Fransız Devrimi’nin ürünü olan “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”nin (1789) düşünsel zeminini hazırlamıştır. Bu bildiride temellendirilerek yasal güvence altına alınan “özgürlük” düşüncesine bağlı olarak, klasik yurttaşın hak ve özgürlükleri yeniden belirlenmiştir. Böylece modern sivil toplumun içerdiği kişisel ve kamusal yurttaş özgürlüklerinin kapsamı genişletilerek (basın, siyasal dernekleşme ve toplanma gibi özgürlüklerin eklenmesiyle), modern yurttaş anlayışına yaklaşmıştır (Tanilli, 1990: 449). Görüleceği gibi sözleşme teorisinin özgürlük kavramına siyasal ve hukuksal çerçevede bir derinlik katmasının etkisi sonraki çağın önemli olaylarına da yansımıştır.

Toplumdaki yeni politik yapılanma özgürlüğün kavramsallaştırılmasına katkı sağlamakla birlikte, bu yapılanmayı bütünleyen ve kavramın anlamını derinleştiren bir diğer yön de düşünsel ve sosyo-kültürel alanlardaki değişimlerdir. Bu bağlamda

özgürlük kavramının dinsel doğmalarla temellendirilmeye çalışıldığı ortaçağın skolâstik anlayışı, Rönesans ve Reform hareketlerine bağlı olarak değişmeye başlamıştır. Bu hareketlerin Kilise ve toplum yaşamı üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Bu çağdaki reformistler “inanç ve vicdan özgürlüğünü, geçici bir süre için de olsa savunmuşlar ve kişiyi kurulu din düzenini yıkmak için savaşılmaya çağırmışlardır. Vicdan ve düşünce özgürlüğünü elde eden kişi, daha sonra siyasal özgürlük için savaşılmaya. Bu bakımdan Reform hareketi demokrasi ve özgürlük yolunda atılan önemli bir adım sayılmıştır (Göze, 2005: 124). Rönesans ve Reform hareketlerine koşut olarak şekillenen bir gelişme de 18. yüzyılda yükselen Aydınlanma düşüncesidir. Aydınlanma düşüncesi, kilise doğmalarının yerini özgür düşünce ve akılcılığın almasına dayanır. Bu evrede bilimsel alandaki gelişmeler, aydınlanma düşüncesinin “özgür akıl” vurgusunda, dolayısıyla da özgürlük kavramında etkili olmuştur.

Aydınlanma Çağının önemli bir düşünürü olan Kant, özgürlük konusuna bir takım vurgular yapmıştır. Kant, “özgürlük kavramı iradenin (istencin) özerkliğini açıklamak için bir anahtardır” (1984: 193) demektedir. Kant’a (1984: 24) göre, özgürlük, “önsel olarak bildiğimiz biricik idedir; çünkü özgürlük bildiğimiz ahlak yasasının koşuludur”. Kant’ın özgürlük anlayışında idealist felsefenin izleri vardır. Ancak Kant ilkçağ idealistleri gibi maddesel gerçekliğin varlığından kuşku duymaz. Kant numen-fenomen ayrımı yapar; insanın fenomeni bileceğini, numeni yani kendinde şeyi bilemeyeceğimizi ileri sürer ve maddi töz konusunda agnostik (bilinemezci) bir tutum benimser. Onun yalnızca fenomeni biliriz anlayışı, pozitivizmin temel öncülü haline gelir. Kant’a göre maddesel gerçekliği algılayacak olan “ide”dir yani akıldır (Öktem, 1977: 18). Kant’ın özgürlükle ilişkili akıl vurgusu, aydınlanma yaklaşımını yansıtmaktadır. Aydınlanma insan öznesini merkeze almakta ve insan aklının dinsel dogmalardan kurtulmasını, özgürleşmesini getirmekteydi. Bu bağlamda Kant’ın bakış açısını tamamlayan bir çerçevede “özgürlük kavramı iradenin (istencin) özerkliğini açıklamak için bir anahtar” (1984: 193) olarak görülmesidir.

Kant’ın özgürlük anlayışında ahlak yasaları ve kişinin istemleri ön çıkmaktadır. Bu bağlamda Kant’ta ahlak yasası, eylemde bulunurken kendimizi de

başkalarını da eğilimlerimizi gerçekleştirmek için bir araç görmemeyi ve insan olmanın bilincinin eylemlerimizin gerçekleştirilmesini belirlediğini ifade eder. Böylece ahlaki temele oturttuğu özgürlüğü, evrensel koşulsuz buyruklara indirger. Onun biçimselci koşulsuz buyrukları, “öyle davran ki davranışının ilkesi genel bir yasa olsun” anlayışını temele almaktadır (Kuçuradi, 1994: 3).

Özgürlük kavramsallaştırmasında önemli bir ölçüt olarak bireyin iradesine vurgunun ve evrensel bir anlayışa göre davranışın öne çıktığı Kant’ın yaklaşımı, Aydınlanma Düşüncesinin temel sistematüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca özgürlük tanımlamasındaki bu bakış açısı, önceki çağ ile olan kopuşu ortaya koyması açısından önemlidir. Nitekim Kant’ın özgürlüğü, insanın düşüncesinin (aklının), istemlerinin ve eylemlerinin bir olanağı olarak görmesi; dinsel doğmaların tahakkümü altındaki teolojik bir özgürlükten, aydınlanma çağının akılcı özgürlük anlayışına önemli bir evrilmeye karşılık gelmektedir. Bu açıdan Kant, Rönesans ve reformdan beri evrilmekte olan özgürlüğü tanrı odaklı bakıştan koparmada zirve noktasını simgeler ve seküler-laik paradigmada özgürlüğün yeniden inşasında güçlü bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özgürlük kavramı, ilkçağdan başlayarak değişik düşünürlerce ele alınan dinamik bir özellik gösterir. Yukarıdaki kavramsallaştırmalardan da anlaşılacağı gibi özgürlük, toplumsal yapıyı ve bu yapıdaki ilişkileri anlamada önemli birer araçtır. Bu yönüyle özgürlük, ilkçağda Eski Yunan dünyasından başlayarak modern çağa kadar pek çok düşünürün ilgi odağını oluşturmuştur. Bu ilgiyi modern çağın toplumu ve özellikle de bu topluma yön veren ideolojilerinde de görmek mümkündür.

3.4. Modern Toplumdaki İdeolojiler Açısından Özgürlükler

Batı toplumlarının, bir yandan genişleyen kapitalizmin ve diğer taraftan da endüstri devrimin etkileri sonucunda yeni bir örgütlenme sürecine girmeleri, modern olarak nitelendirilen toplum yapısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla modern toplum, aydınlanma, kapitalizm ve endüstrileşme süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Modern topluma bağlı olarak, daha önceki dönemlerde görülmeyen toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır. Bu sınıflardan birincisini, sermayeye ve üretim araçlarına hâkim olan sermayedar sınıf (burjuvazi), ikincisini ise ücretli emek gücü

yani işçi sınıfı (proletarya) oluşturmaktaydı. Toplumdaki üretim ilişkilerinden kaynaklanan sınıfların ortaya çıkmaları, toplumsal güç ilişkilerine yeni aktörlerin dâhil olması anlamına gelmektedir. Yeni toplumsal güç ilişkilerinin ortaya çıkması, ayrıca yönetim sistemleri konusunda ideolojik akımların da gelişmesini hızlandırmıştır. Bu akımlar, özgürlük olgusuna ilişkin farklı yaklaşım ve uygulamaların geliştirilmesinde etkili olmuşlardır.

3.4.1. Liberalizm ve Özgürlükler

Liberalizm, özgürlüğü öncelikli bir politik değer olarak ele alan bir düşünce akımı, bir ideoloji ve bir politik gelenektir. Liberalizm, temel özgürlüklerin başında gelen düşünce ve ifade özgürlüklerine sahip oldukları, kamu kurumlarının gücünün sınırlandırıldığı, serbest piyasa ekonomisinin egemen olduğu ve hukuk üstünlüğü ilkesinin benimsendiği bir devlet modeli öngören bir ideolojidir.

Liberal ideoloji ekonomik boyutuyla özel mülkiyet ve girişim özgürlüğü desteklenirken; siyasal boyutuyla ise bireyin toplum içindeki üstünlüğüne inanarak iktidar karşısında kişi hak ve özgürlüklerini ve demokrasiyi öne çıkartan bir özellik gösterir (Çam, 2000: 245). Ekonomik ve siyasal boyutlarıyla bütünlük kazanan liberalizm, modernizmle yakından ilişkilidir. 18. yüzyılda temellenen modernizm, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda ortaya çıkan sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuksal dinamiklere bağlı olarak yeni içerikler kazanmıştır. Bu durum insan hak ve özgürlükleri anlayışına da yansımıştır. Bu bağlamda modern çağın şekillenmesinde Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi önemli bir etkiye sahiptir. Liberalizmin ekonomik yüzünü Sanayi Devrimi; siyasal yüzünü yani liberal demokrasiyi ise Fransız Devrimi temellendirmiştir. Sanayi devrimiyle gerçekleşen meta üretim biçimi ve ilişkileri, toplumsal yapıda büyük dönüşümlerin kaynağını oluşturmuştur. Bu devrime damgasını vuran burjuvazinin özgürlük söylemi ve eylemi, öncelikle ekonomik ilişkiler alanında anlam kazanmıştır. Nitekim liberalizm ve özgürlük arasındaki yakın ilişki, kapitalist ekonomik sistem içerisinde anlaşılabilir. Ekonomik liberalizm, sermayenin önünde hiçbir engelin olmadığı ve piyasa koşullarına müdahalenin olumsuzlandığı “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinlerci” bir düzene

karşılık gelmektedir. Bireylerin verimliliği ve mutluluğu, kısacası yararı, piyasa ile içiçelik taşıyan böyle bir özgürlük ortamına bağlı olarak düşünülmüştür.

Liberalizm ile özgürlük arasındaki ilişkiye odaklanan teorisyenler, yukarıda ifade edilen duruma vurgu yapmaktadırlar. Bu teorisyenlerden Friedman’a göre, tarihsel kanıtlar siyasal özgürlükle serbest piyasa arasındaki ilişki konusunda tek bir şey söyler: Hiçbir zaman ve yerde, büyük ölçüde siyasal özgürlüğe sahip bir toplumun, ekonomik faaliyetler kitlesini düzenlemek için serbest piyasa benzeri bir düzen kullanmadığına rastlamadım (1988: 26). Benzer bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilebilecek Hayek de, serbest pazar düzeni ile özgürlük arasında yakın ilişki görmektedir. Hayek, serbest pazar düzeninin hukuk devleti kurallarıyla yönetilen bir demokrasi rejimi içinde insanların özgürlüğünü güvenceli biçimde sağladığını savunur (Güvenç, 1999: 95). Böylece görülebileceği gibi liberalizmin teorisyenleri ekonomik ilişkiler ile özgürlükler arasında çok yakın bir ilişki kurmaktadır.

Liberaller için fiyatlandırma, malların dolaşımı ve iş sözleşmeleri konusunda yasal sınırlamaların yokluğu anlamına gelen ekonomik özgürlük (Benn, 1988: 133), iktidar ve birey ilişkileri çerçevesinde siyasal ve hukuksal özgürlüklerle bütünleşerek anlam kazanır. Yukarıda kısaca değinilmekle birlikte, liberal teorisyenler bu ilişki alanıyla ilgili önemli açıklamalarda bulunmuşlardır. Nitekim Friedman, liberal sistemdeki özgürlüğü “özgür insana özgü bir öğreti” (1988: 21) olarak kullanmak yolunu seçmektedir.

Liberal düşünürlerden biri olan Mill’in özgürlük anlayışının merkezinde, toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılan iktidar gücü ve müdahalesinin en asgari düzeye indirilmesi yer alır. Mill’in *Özgürlük Üstüne* adlı yapıtının konusunu da “toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırları” oluşturur (2000: 11). Mill özgürlüğü, doğal bir hak olarak kabul ederek, kişi ve toplum yararı bakımından yüceltmektedir. Kişinin maddi ve manevi mutluluğunu sağlamak için ona özgür bir ortam verilmelidir. Ama kişi başkalarının çıkarına, davranışlarıyla zarar veriyorsa o zaman toplum kendi çıkarlarını korumak için müdahale edebilir (Öktem, 1988: 267). Liberal düşüncenin önde gelen teorisyenlerinden biri olan Hayek’e göre ise, insan özgürlüğe

“başkasının keyfi isteğinin baskısına hedef olmadığı zaman sahiptir ve liberalizm de hükümetin baskıcı iktidarının en aza inmesinin vurgulayan bir doktrindir” (Crespigny, 1981: 59). Hayek’te siyasal otoritenin sınırlamalarının ve engellemelerinin olmadığı bireysel özgürlük vurgusu baskındır. Bu genel, soyut ve ayrıcalıklı bir özgürlük yaklaşımıdır.

Burjuvazinin çıkarlarını ekonomik güvence altına almayı esas alan liberalizm, Bauman’ın nitelemesiyle, “yalnızca özgürlüğün en az sınırlandığı, diğer toplumsal baskılar ya da nedenlerle engellenmediği bir alan değildi aynı zamanda giderek dallanıp budaklanan toplumsal yaşamın öbür kollarına daha sonra aşılacak üzere modern özgürlük fikirlerinin ekilip büyütüldüğü bir fidelikti” (1997: 65). Bu fideliği yaratan diğer önemli bir etken de Fransız Devrimiydi. Liberalizmin özgürlük anlayışına önemli bir yer tutan Fransız Devrimi kendinden önce gerçekleşen, Amerikan devriminden etkilenmeler taşımaktadır. Bu bağlamda değineceğimiz Amerikan Devriminin kökeninde 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi bulunur. Anavatanından ayrılan Kuzey Amerika’daki İngiliz kolonileri, yayınladıkları bağımsızlık bildirisinin en başında, bütün insanların eşit yaratıldıklarını ve yaratan tarafından onlara devredilmez bazı haklar bahşedilmiş bulunduğunu ilân ediyorlardı. Bu hakların başında da, kişi güvenliği, vicdan hürriyeti, söz hürriyeti, basın hürriyeti, toplanma hürriyeti, dilekçe hakkı ve mülkiyet hakkı, mutluluğa erişme hakkı gibi temel (klasik) hak ve hürriyetlerin yer aldıklarını görürüz. Yaygın olan bir kanaate göre, doğal hukuk doktrinin dayandığı felsefi inanç yani insanların doğuştan birtakım tabii haklara sahip bulundukları, bunların devletten önce mevcut olduğu ve dolayısıyla devlet iktidarının bu haklarla sınırlanması gerektiği yolundaki fikirler, ilk resmi ifadesini ve uygulama alanını bu bildiride bulmuştur (Kapani, 1993: 44-45).

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde insan haklarından oluşan talepler demeti; mülkiyet özgürlüğü, yasalar karşısında herkesin eşit olma hakkı, meşruiyet, yasal dayanaklarla vergi verme hakkı, resmi başvuru hakkı, hukuksal güvence vb. olarak belirtmiştir. Zafere ulaşan burjuvazi, ulusal kurtuluş savaşlarının bayrağı üzerine yazdığı “özgürlük”, “eşitlik” ve “kardeşlik” sloganlarını sonradan insan hakları normlarına dönüştürecektir. Burjuvazinin kendi haklarını, insan hakları

tanımı altında ortaya atması, kendi sınıfsal çıkarlarını genelin çıkarları gibi sunma alışkanlığının tipik bir örneğini oluşturur (Atayman, 2005: 103-104). 1789 Fransız Devrimi'nin ardından ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, “ruhu ve yapısı ile onsekizinci yüzyılın sonlarına hâkim olan ferdiyetçi anlayışı çeşitli yönleriyle yansıtan bir aynadır. Onsekizinci yüzyılın liberal doktrini mutlak monarşi devrinde siyasal despotizme karşı yoğrulmuş ve o zamana kadar baskı altında ezilen ferdi bu baskıdan kurtarmak, onu toplum içinde doğal ve dokunulmaz haklarla donatılmış olarak ön plana almak istemiştir” (Kapani, 1993: 50). Fransız Devrimi ise burjuvazinin ekonomik çıkarlarını, siyasal iktidar karşısında güvence altına alan siyasal ve hukuksal özgürlükler getirmiştir. Bu nedenle “1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’ndeki özgürlük, burjuvazi için bir gerçeklik taşır. Özgürlükten o yaralanacaktır, çünkü özgürlüğü gerçekleştirecek olanaklar onun elindedir; üretim araçları üzerindeki mülkiyet onundur, egemen sınıf o’dur; özgürlük, burjuvazi için ‘gerçek’, onun dışındakiler için ‘sözde’ kalmaya mahkûmdur” (Tanilli, 2000: 173).

Sonuç olarak, liberalizm gerek üzerinde yükseldiği süreç gerekse de uygulamaları ile özgürlük kavramının gelişiminde önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Özgürlük kavramının genel ve soyut anlamları liberalizmin özgürlük anlayışıyla örtüşür görünse de bu olgu özgürlüğün oldukça sınırlı ve ayrıcalıklı bir yönüne karşılık gelmektedir.

3.4.2. Sosyalizm ve Özgürlükler

Sosyalizm, genel olarak sınıflı ve eşitsiz bir toplumda üretim araçlarına sahip olmayan işçi sınıfının özgürlük ve eşitlik ideallerine nasıl ulaşacağını ortaya koyan bir sistem olarak tanımlanabilir. Emek-sermaye çelişkisinde, emek gücünü oluşturan işçi sınıfının öğretisi olan sosyalizm; sanayi kapitalizminin yarattığı eşitsizlikler ve de sınırlı bir takım siyasal-hukuksal özgürlükler (sosyalizm literatüründe ‘biçimsel özgürlükler’) karşısında, sınıfsız-sömürsüz bir toplum modeline ait ‘gerçek özgürlükler’ vaat eden bir ideolojidir.

Batı’ya ait bir sözcük olan sosyalizm sözcüğü ilk kez, Fransa’da 1832 yılında Pierre Leroux tarafından, bireyciliğin karşıtı olarak kullanılmıştır. Zamanla sosyalizm sözü, insan haklarının ekonomik ve sosyal bir anlayış içinde ele

alınmasına dayanan yeni bir toplum düzenini belirten geniş bir anlam kazanmıştır (Sarica, 1973: 169-170). Tarihsel maddecilik ve diyalektik maddeciliğe dayanan sosyalizm, Marks ve Engels tarafından sistematize edilmiştir. Bilimsel sosyalizmde diyalektik maddecilik yöntemi, toplumların çözümlenmesine uygulanmıştır. Bu çerçevede diyalektik maddecilik yöntemine göre, bir toplumdaki üretim biçimi ve üretim ilişkileri o toplumun genel yapısını ortaya koymaktadır. Üretim biçimi ve ilişkileri toplumun altyapısını oluşturur. Toplumun üstyapısını oluşturan siyasal, hukuksal düzen, felsefe, ahlak, sanat ve edebiyat ise bu alt yapı üzerinde yükselir. Sosyalizmde üst yapının bazı zaman ve koşullarda alt yapıyı etkilemekle beraber, son tahlilde belirleyici öge altyapıdır (Tanilli, 2000: 183).

Sosyalist anlayış üretim biçimi ve ilişkilerinin değişik toplumsal yapılar meydana getirdiğini savunur. Bu anlayışa göre ilkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum, sosyalist toplum ve komünist toplum tiplerinin hepsini değişik üretim biçim ve ilişkilerini yansıtır. İnsanlık tarihi bu toplumlardaki üretim biçimine bağlı olarak konumlanan sınıfların savaşım tarihidir. Sosyalist düşünceyi sistematize eden Marks ve Engels, *Komünist Partisi Manifestosu*'nda (1848) çözümledikleri kapitalist toplumdaki çelişmenin burjuvazi ile proletarya arasında olduğu görüşündedirler. Proletarya, burjuvaziye karşı mücadelesinde zorunlu olarak sınıf halinde örgütlenerek, bir devrimle egemen sınıf durumuna geçecek ve egemen sınıf olarak sınıf çelişkilerini ve genel olarak sınıfların varlık şartlarını, bizzat kendi sınıf egemenliğini de ortadan kaldıracaktır. Böylece toplum "sınıfsız" yani sınıf çatışmalarının sona erdiği komünist bir düzene kavuşacaktır (1998: 77).

Sosyalizm, ilkçağdan başlayarak irdelenen özgürlük kavramına getirdiği yeni anlam ile önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Sosyalizm açısından, feodaliteden kapitalist toplum aşamasına geçmek, önemli bir tarihsel-toplumsal ilerlemedir. Bu aynı zamanda siyasal ilişki biçimlerinin, kültürün ve düşüncenin de ilerlemesi anlamına gelir. Özgürlük düşüncesi, bu aşamada önemli bir değişim geçirmiştir. Özgürlük, liberal devlette yurttaşların doğumla sahip olduğu ve devletin müdahalesinin sınırlandığı bir takım temel haklarla birlikte ele alınmıştır. Bu hak ve özgürlükler genel anlamda yurttaşın çıkarlarını temsil ediyor görünse de; aslında

burjuvazinin aristokrasi ve kral karşısında elde ettiği çıkarlara denk gelmektedir. Siyasal ve hukuksal özgürlükler şeklinde ortaya çıkan bu dönem özgürlükleri, sınırlı ve eşitsiz bir karakterde gelişme göstermiştir. Sosyalizm, liberalizmin özgürlük anlayışını prekapitalist çağın özgürlük anlayışına göre ileri kabul etmekle birlikte, kendi özgürlük anlayışını sanayi kapitalizmindeki özgürlük anlayışının eleştirisi üzerinde temellendirmiştir.

Sosyalizmde özgürlük, tarihsel süreçler, sosyal ve ekonomik şartlarla birlikte ele alınmaktadır. Sosyalizmin ortadan kaldıracacağı liberal düzenin özgürlük ve birey-devlet ilişkisinden ne derece farklı bir düzen vaat ettiğini anlamada özgürlük kavramı önemlidir. Sosyalizm için özgürlüğün başat koşulu liberal ekonomipolitiğin bir devrimle aşılmasıdır. Nitekim Göze'nin belirttiği üzere, sosyalizm, sınıflara bölünmüş bir toplumda özgürlüğe, sömürülen sınıf için bir aldatma aracı, somut içeriği olmayan soyut bir kavram olarak yaklaşmaktadır (2005: 292-293). Sosyalizmde özgürlük, alt yapısal öğelerden yani üretim biçimi ve üretim ilişkilerinden hareketle ele alınmaktadır.

Sosyalizm ve özgürlük ilişkisinin açıklamasını sağlayacak olan en önemli kavram ise yabancılaşmadır. Üretim araçlarının toplumsal mülkiyetini savunan sosyalist ekonomik sisteme göre, Kapitalist ekonomik düzen, insanı meta üretim ilişkilerine bağımlı kılarak, yabancılaşma olgusunu yaratır. Sınıf egemenliğini ortadan kaldırmadan insanın doğa karşısındaki özgürleşme sürecini hızlandırmak ve onu yabancılaştırmadan kurtarmak olanaksızdır. Marx'da insanın yabancılaşmadan kurtularak özgürleşme sürecine girmesi iki değişik düzlemde karşımıza çıkmaktadır: "Birincisi, insanın nesnel dünyayı dönüştürüp yeniden biçimlendirirken, kendi kendisini de geliştirip yetkinleştirerek, nesnel dünya karşısında görece özerk bir düzeye yükselmesi; ikincisi, toplumun sınıflara ayrılmadan bu yana, kendisine ekonomik sömürü, siyasal ve toplumsal bağımlılık şeklinde ortaya koyan, küçük bir azınlığın büyük bir çoğunluk üzerinde kurduğu sınıf egemenliğinin, sınıf mücadelesi yoluyla ortadan kaldırılması (Aksoy, 1994: 61). Sınıf mücadelesi açısından önemli bir nokta da proletarya diktatörlüğü evresidir. İşçi sınıfı için "proletarya diktatörlüğü" evresi, demokrasi ve özgürlük dönemidir; çünkü eşitliğin önündeki engeller atılmıştır (Tanilli, 2000: 173). Bu bağlamda Marks'a göre, gerçek özgürlüğe

komünist toplum aşamasında geçilecektir, çünkü bu toplum biçimi insansal yabancılaşmayı ortadan kaldırarak, insanın kendisiyle yeniden bütünleşmesini (özgürleşmesini) sağlayacaktır (2003: 43). Marks'ın da vurguladığı biçimsel ve gerçek özgürlük ayrımı, günümüzde dahi özgürlük kavramsallaştırmalarında önemini korumaktadır.

Sosyalizmin gerçek özgürlük nitelemesi, ancak eşitlik kavramı ile anlam kazanmaktadır. Sosyalizme göre önemli olan eşitliktir. Eşitlik özgürlükle ilişkilidir, fakat eşitlik başlangıç noktası değil, özgürlükle birlikte varılacak sonuçtur (Akın, 1971: 80). Siyasal, sivil özgürlüklerle, toplumsal gereksinimler arasındaki uçurum, toplumsal özgürlük yanında eşitlik (toplumsal eşitlik) anlayışının dolayısıyla da sosyalizm anlayışın güçlenmesini sağlamıştır. Tanilli, sosyalizmin özgürlük yaklaşımının eşitlikle olan yakın ilişkisini şöyle belirtmektedir. “Eşitliğe doğru yöneliş, yani insanlar arasındaki -başta iktisadi ve sosyal- ayrıcalıkların, adalet farklılıklarının kaldırılması, aynı zamanda özgürlüğe doğru bir yöneliştir; toplumlarda ayrıcalıklara karşı hemen her çıkışın, sosyal adaletsizliğe karşı hemen her başkaldırının özgürlük istemesi, giderek yeni bir özgürlüğün habercisi olması bundan” (2000: 164) kaynaklanmaktadır. Öktem'e göre, Marx, özgürlük kavramına, özgürleştirmeyi getirmekle XX. Yüzyıl sosyal devlet anlayışına katkıda bulunmuştur. Özgür sözleşme, ancak tarafların eşit olmasıyla olanaklıdır. Sosyal devlet, bu eşitliği sağlayan devlettir; taraflardan zayıf olanını eşit düzeye getirir, onu özgürleştirir (1977: 110).

Sonuç olarak, sosyalizmde insanın nesnel dünya karşısında özgürleşmesi, ekonomik baskı ve sömürüye karşı yürütülen sınıf mücadelesi ile doğrudan ilgilidir. Sosyalizmde özgürlük toplumsal yapıda ilişkileri anlamda da temel kavramlardan biridir. Ancak özgürlük, eşitlik kavramı ile anlam kazanmış ve de eşitlik, özgürlüğü öncelemiştir. Böylece eşitlik temelli bir özgürlük anlayışı ortaya konulmuştur. Bu durum özgürlük kavramına yüklenen anlamları önemsizleştirmemekte, ancak özgürlük kavramına liberalizmden farklı bir boyut katmaktadır. Kısacası, sosyalizm insanlık tarihinde efendi-köle, zengin-fakir, üretim araçlarına sahip olan ve olmayanlar arasındaki özgürlük ve eşitlik kavgasını temele almaktadır.

3.4.3. Sosyal Demokrasi ve Özgürlükler

Sosyal demokrasi XX. yüzyılda Batı'da şekillenen modern ideolojilerden biridir. Sosyal demokrasi sınıflı bir toplumda emekçilerle öteki sınıfların çıkarları arasında, demokratik özgürlükler ortamında, siyasal ve ekonomik yapıyı değiştirerek hakkaniyet dengesi kurmayı amaçlayan, siyasal ve ideolojik bir kitle hareketidir (Fincancı, 1993: 1). Bu ideolojinin ve özgürlükler ile olan ilişkisinin ortaya çıkmasında Batı'daki toplumsal dönüşümler etkilidir.

Batı'da 18. yüzyılda burjuvazinin öncülüğünde başlayan temel hak ve özgürlükler mücadelesine koşut olarak şekillenen klasik demokrasi, biçimsel ve siyasal bir karakterdeydi. Bir diğer ifadeyle Fransız Devriminin getirdiği özgürlük ve eşitlik idealleri gerçek bir toplumsal demokrasiye imkân vermemiştir. 19 ve 20. yüzyıldaki toplumsal ve siyasal mücadelelerin hedefinde ise, siyasal ve biçimsel demokrasinin, ekonomik ve sosyal öğelerle zenginleşmiş bir demokrasiye dönüşmesi yer almıştır. Bu bağlamda sosyal demokrasi daha çok siyasal yönetim ilişkilerinden kaynaklı klasik demokrasi anlayışının geçirdiği dönüşümü ifade eder. Siyasal demokrasinin sosyal demokrasiye dönüşmesi uzun ve çetin süren mücadelelerle olmuştur. Bu çerçevede dünya uluslarını sarsan ekonomik buhranlar, savaşlar, kitlesel kısımlar ve kapitalist sistemin gittikçe derinleşen çelişkileri, modern devlet yapılarının kendilerini sosyal demokrasi ideolojisi çerçevesinde yeniden düzenlemesinde etkili olan süreçlerdir.

Dünyadaki pek çok ülkenin temel yasalarına insan hakları ve özgürlükler kavramı, tarihsel ve toplumsal gelişime paralel olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra girmiştir. Bu savaşın sonrasında giderek devletin, toplumun tümüne eğitim, sağlık ve kültür olanakları sağlamayı üstlenmesi gerektiği kabul edildi, işsizlikle mücadele, devletin görevleri arasına girdi. Çalışan toplum kesimlerine, grev ve toplu sözleşme hakkı tanındı. Toplumsal güvenceler (sosyal sigortalar) yaygınlaştırıldı. Devlet, liberal devlet anlayışının çok ötesinde görevler üstlendi. Liberal demokrasinin içerdiği siyasal demokrasi, liberalizmin değerlerini yansıtırken, sosyal demokrasi, liberalizm ile sosyalizmin bir sentezi olarak ortaya çıktı (Kışlalı, 2000: 104).

Sosyal demokrasi, özgürlüklerin kullanım ortamı ile yakından ilgili bir ideolojidir. Öktem'e (1988: 78-79) göre, demokratik anayasal düzen içinde kamu özgürlükleri tanınmış, düşünce üzerindeki tüm kısıtlamalar, bütün maddesel baskılar kaldırılmıştır. Bu durum "gerçek demokrasiler" için söz konusudur. Gerçek demokrasi, toplumsal baskıları en alt düzeye indirgeyen sosyal demokrasidir. Sosyal demokrasi, sosyal ve ekonomik haklar getirerek, klasik demokrasinin temel hak ve özgürlüklerini tamamlar.

Batı'da sosyal demokrasi anlayışında özgürlük kavramı, eşitlik kavramı ile birlikte anlamlandırılmaktadır. Siyasal demokrasiye dayalı özgürlükler ve eşitlikler, sosyal demokrasi çerçevesinde yeniden anlamlandırılmıştır. Nitekim sosyal demokraside özgürlük kadar, eşitlik de demokrasinin ruhudur ve sosyalizm ile sosyal demokratların söz dağarcığında demokrasi ile eş anlamlıdır (Fejtö, 1989: 266). Cem'e göre ise, sosyal demokraside özgürlük, insanları daha eşit kıldığı zaman en değerli konumuna gelir; eşitlik, herkesin paylaştığı özgürlükleri en yüksek düzeye çıkardığında, en olgun biçimine ulaşır (1989: 31).

Sosyal demokrasi düşüncesi ve uygulamaları, Avrupa uluslarının yaşamlarını derinden etkilemiştir. Sosyal demokrasi hem özgürlük kavramına yüklenen anlamları, hem de yaşam pratiğinde insanların sahip oldukları hakların boyutlarını doğrudan belirlemiştir. Batıda geniş kesimlerin toplumsal refahına katkı sağlayan sosyal demokrasi ideolojisinin etkileri 1970'lerin sonuna, yani neoliberal ideolojinin gündeme gelmesine kadar devam etmiştir.

3.5. Neoliberal Anlayış ve Postmodernizm Bağlamında Özgürlükler

Modern toplumdaki ideolojilerin özgürlüklere getirdiği yaklaşımlar, Batı'da 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni ekonomik anlayışlar ve fikir hareketleri ile yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Neoliberalizm ve postmodernizm, özgürlükler bağlamında ele alacağımız söz konusu yaklaşımlardır.

Batıda geniş kesimlerin toplumsal refahına katkı sağlayan sosyal demokrasi ideolojisinin etkileri, neoliberalizmle birlikte değişime uğramıştır. Neoliberalizm, günümüz dünyasında daha fazla öne çıkan ve küresel ölçekte toplumların yaşamlarını belirleyen bir ekonomik sistemdir. Kızılcelik'in belirttiği gibi ulus devlet

ve onların yapılanmalarını tahrip eden, bütün dünyayı ortak bir pazar durumuna getiren, uluslararası işbölümü, çok-uluslu şirketleri öne çıkaran neo-liberalizm, egemen güçlerin yeni sömürgecilik biçimidir (2001: 7). Nitekim 20. yüzyılın ikinci yarısında şekillenmiş olan bu ideoloji, Batı'da sosyal refah devleti anlayışının 1970'lerde çeşitli aşınmalarla karşı karşıya kalmasına koşut bir gelişim seyri izlemiştir. Dünyada neoliberalizmin, uluslararası pazarlarda daha etkin olması, sosyal demokrat iktidarlar tarafından sağlanan bir takım sosyal ve ekonomik hakların kısıtlanmasına bağlıydı. Ayrıca 1970'lerde petrol fiyatlarındaki artışın getirdiği kriz, devletlerin sosyal refah harcamalarını kısıtlamasını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda neoliberalizm gerek Batı'da gerekse de Batı dışı toplumlarda pek çok toplum kesitinin yaşamına daha fazla yoksulluk, eşitsizlik, temel hak ve özgürlüklerden mahrumluk ve hızla kirlenen doğal çevre olarak yansımıştır. Günümüz dünyasında neoliberalizm, Çok Uluslu Şirketler, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kurumların aracılığı ile işlemektedir.

Neoliberalizm ya da çok yakın bir tanımlamayla küreselleşme, yaygın anlayışla "liberalizmin diasporasını" yani genişleme alanını ortaya koyan bir süreçtir. Bu süreçte özgürlük kavramının anlamını temelde bu ilişki örmekteydi. Çok Uluslu Şirketlerin egemenliğinde olan dev sermaye gücü, kendi çıkarları önünde herhangi bir kısıtlama sağlayacak yapıları istemezken, çıkarlarını en üst düzeye ulaştıracak sınırsız bir özgürlük istemektedir. Neoliberalizm anlayışında özgürlüğe tehdit oluşturan güçler ise, gelişmekte olan ülkelerde belli düzeyde de olsa varlığını sürdürmeye çalışan ulus devlet ve sosyal devlet yapılanmalarıydı. Bilindiği üzere klasik demokratik rejimin odağını ve pratiğini, modern ulus devlet yapısındaki yurttaşlık ilişkileri oluşturmuştur. Yurttaşın kişi özgürlükleri ile siyasal özgürlükleri yanında, sosyal ve ekonomik özgürlüklerinin gündeme gelmesinde sosyal demokrasi düşüncesinin önemli etkisi vardır. Bu özgürlükler sosyal devlet yapılanmasının en önemli unsurlarıydı. Sosyal refah devletinin zayıflatıldığı, bir diğer deyişle kapitalizmin yeniden yapılandırıldığı bir düzlemde ön plana çıkan neoliberalizm ve onun özgürlük söylemi; modern anlamda temellenen ve 20. yüzyıldaki sosyal-

ekonomik hak ve özgürlüklerle yeniden biçimlenen özgürlük anlayışını olumsuz etkilemiştir.

Özgürlük kavramsallaştırmaları ile ilgili olarak neoliberalizmle birlikte irdedeceğimiz bir olguda postmodernizmdir. Benzer evre ve süreçler izleyen bu akım, birbirinden bazı yönlerden kopuk gibi sunulsa da özde benzer öğeler taşımakta ve neoliberal ekonomik sisteme yönelik analizlerimizi daha anlamlı hale getirmektedir.

Sözcük kökü olarak modern sonrası anlamına gelen postmodernizm, modernliğin temel parametrelerine, eş deyişle, bilimsel bilginin üstünlüğüne, pozitif bilimlere, doğrusal gelişmeye, ulus devlet anlayışına, sanayileşmeye, kapitalizme, demokrasiye, laikliğe, insan haklarına, teknolojiye, bürokrasi ve uzmanlaşmaya karşı gelen ve onları sorgulayan, buna karşı belirsizliğe, parçalılığa, farklılığa, etnikliğe, alt kültürlerle, kültürel çoğulculuğa, bilgiye yönelik çoğulcu bakış açısına, yerel bilgiye, yerelliğe, özgünlüklere ayrıcalık tanıyan bir hareket olarak kavramsallaştırılabilir (Kızılcıkelik, 1996: 28).

Postmodern anlayış, Avrupa’da İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Fransız düşünürleri tarafından dile getirilmiştir. Fransa’da 1968 hareketinin başarısız kalmasının yarattığı hayal kırıklığı ve karamsarlık bazı sosyalist düşünürlerin dünyayı dönüştürme amacı güden sistemlere muhalif bir kimliğe bürünmelerini hazırlamıştır.

Özgürlük kavramına etki eden süreçlerin önemli bir halkasını oluşturan postmodernizm ve neoliberalizm akımları birbirleriye uzak yaklaşımlar ortaya konuyor gibi görünseler de, aslında aralarında oldukça yakın bir ilişki bulunmaktadır. Örneğin Jorge Larrain, bu ilişkiyi “Postmodernizm neo liberalizmin felsefi mantığı, neo liberalizm ise postmodernizmin ekonomik mantığı” (1995: 165) yaklaşımıyla formüle eder. İki akımının benzer süreçlerden beslenmeleri, aynı zaman diliminde ortaya çıkmaları ve her şeyden önce getirdikleri düşünsel, toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişki örüntülerinin ortak bir noktada buluşması Larrain’in vurgusunu destekler niteliktedir.

Günümüz dünyasında, Aydınlanma felsefesi üzerinde yükselen modernizmin temel dayanaklarının önemini yitirdiğini savunan postmodern anlayışta, düşünmenin ve gerçekliği anlamının araçları olması gereken kavramlar, her insanın zihninde çok farklı çağrışımlar uyandırabilecek tarzda kullanılmaktadır. Yani kim, neyi, nasıl algılamış ve kafasında ne şekilde yapılandırmışsa o doğrudur yaklaşımı, kısaca “her şey gider” bu durumu somutlaştırmaktadır. Böylece günümüz insanının ne bir kavram üzerinde uzlaşıya varması ve ne de bir çözüme ulaşması olanaklı hale gelmektedir. Kuşkusuz bu kavramların başında insanlık tarihi kadar eski olan “özgürlük” kavramı gelmektedir. Özgürlük, toplumsal süreçlerle yakından ilgili bir kavram olarak, toplumdaki birey ve grupların, yine toplumsal bir gerçeklik olan iktidar ve toplumsal sınıflar karşısında sahip olduğu haklar toplamı olarak tanımlanabilir. Posmodernizmin savunduğu özgürlük anlayışı, modern ulus devlet ve sosyal devlet bağlamındaki bireysel ve kollektif özgürlük anlayışını, tarihsel ve toplumsal kökenlerinden kopararak, özgürlüğü çok kültürlü, çok kimlikli bir paradigma ışığında ele almaktadır. Bu tarz bir özgürlük, aydınlanma düşüncesi ve bu düşünce temelinde yükselen yurttaşlığa dayalı çoğulcu laik-demokratik bir düzeni ve sosyal devletin kazanımları olan sosyo-ekonomik özgürlükleri tehdit etmekte ve bu noktada neoliberalizm ile kesişmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında yani 1970’lerde sosyal refah devletinin zayıflatılmasına koşut olarak güçlenen neoliberalizm, ulusal ve uluslararası ilişkilere yeni bir yapılanma getirmiştir. Bu yapılanma, 19. yüzyıldaki değişimlerle şekillenen ve sonraki yüzyılda yaygınlaşan sosyal-ekonomik haklarla yeniden biçimlenen özgürlük anlayışını olumsuz etkilemiştir.

Özet olarak, dinamik bir karakter taşıyan özgürlük kavramının değişik zaman kesitlerinde, farklı yaklaşımlar ile ele alınması, kavramın tanımlanmasına ilişkin güçlükleri de birlikte getirmiştir. Ancak her kavram gibi özgürlüğe anlam kazandıran bir takım tarihsel ve toplumsal süreçler vardır ki, bu süreçler özgürlüğün salt bir soyutlamanın ötesine taşınarak, bir takım ilişkiler çerçevesine ele alınmasını ve ortak bir takım yaklaşımlara ulaşılmasını olanaklı kılmıştır. Bunu belli ölçülerde de olsa gerçekleştiren çalışmamızın bu kısmında irdelenen özgürlük kavramının ardından siyasal partiler kavramı üzerinde durulacaktır.

II. SİYASAL PARTİ

1. Siyasal Parti Kavramı

Siyasal parti, siyaset bilim ve siyaset sosyolojisinin temel kavramlarından biridir. Fransızca kökenli bir sözcük olan “party”, günümüz Türkçesine parti olarak çevrilmiştir. Osmanlıcada ise parti sözcüğünün karşılığı ‘fırka’ idi. Etimolojik açıdan “part” kökü “parça”, “bölüm” anlamına gelmektedir.

“Parti”, bütün içerisinde örgütlü bir siyasal birimi işaret etmekle birlikte, bu birimin nihai amacı bütünü dönüştürecek bir siyasal güce yani iktidar sahip olmaktır. Nitekim Giddens’a göre bir siyasal parti, seçim süreçleri aracılığıyla hükümetin yönetimini yasal yoldan elde etmeye yönelik bir örgütlenme olarak tanımlanmaktadır (1997: 344). Siyasal partilerin yönetim aygıtını ele geçirmesi toplumsal desteğin sağlanmasına, yani bütün içerisinde yayılan örgütsel bir ağın kurulmasına bağlıdır. Parti kavramının bu varoluşsal özelliği, Duverger’in tanımlamasında da görülebilir: “Bir parti, tek bir topluluk değil, birçok toplulukların yarattığı bir bütün, ülke içinde dağılmış ve koordinatör kurumlar vasıtasıyla birbirlerine bağlanmış küçük grupların (ocaklar, komiteler, yöresel dernekler, vb.) meydana getirdiği bir birliktir” (1993: 51-52). Örgütlü bir yapılanma olan partiye anlam kazandıran önemli bir yön de, insanları bir araya getiren amaç ve beklentilerdir. Berkes’e göre en geniş manasıyla parti, görüş ve gidişte birlik olan kimselerin meydana getirdiği topluluktur. Parti daima belirli meseleler karşısında bir takım insanların başkalarından ayrılışını ifade eder” (1946: 2). Siyasal parti toplumdaki ortak çıkar ve taleplerin örgütlü bir mücadele zemininde yürütülmesini sağlayan ve nihai hedefi iktidar olan bir yapılanmadır.

Parlamente sistemi, organize olmuş bir insan topluluğuna karşılık gelen siyasal partileri, diğer siyasal topluluklardan ayıran dört ölçüt sıralanmaktadır: 1) Sürekli ve istikrarlı bir örgüt; 2) İyice yerleşmiş ve kalıcı bir yerel örgütsel ağ; 3) İktidarı yalnızca etkileme değil, esas olarak iktidarı ele geçirme amacını gütmesi; 4) Seçimlerle ve başka bir yoldan halk desteğini edinme kaygısı” (Kotil 1983: 2000). Partilerin doğuşundan önce var olan kulüp, klik, hizip v.b. çeşitli siyasal toplulukları modern siyasal partilerden ayıran başlıca öncelik de, bunların sürekli ve istikrarlı bir

yapıya sahip olmamaları, lider veya liderlerin kişilerine sıkı sıkıya bağlı, gelip geçici bir nitelik taşımalarıdır (Özbudun, 1977: 3).

Siyasal parti kavramı modernleşme sürecinin önemli bir bileşeni olan demokrasi düşüncesi ve uygulamasıyla yakından ilgilidir. Weber, siyasal partileri, modern demokrasinin, oy verme olanağına kavuşturduğu büyük halk yığınlarını etkilemek ve örgütlendirmek amacıyla girişilen çabaların sonucu olarak görür (Teziç, 1976: 14). Siyasal parti yapılanması, çoğulcu demokrasinin bir gereği olan katılım olgusuyla içiçelik taşır. Katılım yurttaşların kamusal alan içerisinde gerçekleşen siyasal süreçlerin bir parçası olmasıyla yakından ilgilidir. Daha geniş bir ifadeyle siyasal katılım, gerek yerel gerekse de genel siyasal etkinliklerle yurttaşların farklı biçimlerde hükümet ve siyasal iktidarlar üzerinde baskı oluşturmaları ve de doğrudan siyasal sürece katılarak etki yaratmaya çalışmaları olarak tanımlanabilir (Güldiken, 1996: 31). Bütün bu bağlamıyla siyasal parti öncelikle düzenli bir biçimde kamu desteği sağlayarak siyasal liderlik statüsü kazanabilecek olan adayları tescil eden, onların seçime katılmasını ve seçilmesini sağlayacak biçimde faaliyet gösteren bir örgüttür (Kalaycıoğlu, 1984: 333).

Toplumsal sistem içerisinde bir takım amaçlara ulaşmak için örgütsel bir birliktelik oluşturan partilere anlam kazandıran bir yön de, dayandıkları toplum kesitidir. Partiler sınıf temelli siyasal bilinçlenme ve örgütlenmeye (konumlanmaya) kaynaklık eden, üretim ilişkilerinin görüldüğü toplumlarda temellenmişleridir. Bu yönüyle “partiler gerçeği, sınıflar gerçeğinden ve çatışmasından soyutlanarak anlaşılamaz. Sınıflar arasındaki kavga, iktidar kavgası olduğundan, sınıflar bu kavgayı siyasal partiler aracılığıyla yaparlar. Siyasal partiler, toplumdaki sınıf çatışmasını siyasal yaşamda dile getiren araçlardır (Tanilli, 2000: 215). Siyasal partiler, belli grupların, çevrelerin, sınıfların çıkarlarını temsil ederler ve bunların etkili olabilmesi için iktidar mücadelesine girişirler (Teziç, 1976: 12)

Toplumsal yaşamda birey-devlet ilişkileri arasındaki bağı siyasal partiler olmadan düşünmek mümkün görünmemektedir. Günümüz parlamenter sisteminde gerek yasama gerekse de yürütme faaliyetlerinin bireylerin yaşamları ve gelecekleri üzerindeki etkisi de göz önüne alındığında, siyasal partiler kavramı üzerinde yapılacak olan değerlendirmeler önemli bir noktayı oluşturur.

2. Siyasal Partilerin Tarihsel ve Toplumsal Temelleri

Siyasal partiler modern çağa özgü bir gerçeklik taşımaktadırlar. Bu anlamıyla siyasal partileri temellendiren dinamiklere Batı’da rastlanır. Siyasal partiler, 19. yüzyılda modern toplum yapısını yaratan ekonomik, siyasal, hukuksal ve kültürel bileşenlere göre şekillenmişlerdir.

Siyasal partiler alanında önemli bir otorite olan Duverger, siyasal partilerin ortaya çıkışını modern dönem ve öncesinde ortaya çıkan bir takım oluşumlarla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Ona göre, “Partiler” kelimesini, modern demokrasilerde kamuoyuma biçim veren geniş halk örgütlerini olduğu kadar, ilk çağ Cumhuriyetlerini bölen hizipleri, Rönesans İtalya’sında bir komutanın etrafında toplanan orduları, devrim mücadelesi üyelerinin bir araya geldikleri kulüpleri ve anayasal monarşilerin mülkiyet esasına dayanan seçimlerini hazırlayan komiteleri anlatmakta da kullanıyoruz (1993: 15). Bu oluşumların parti kelimesi ile “hısmımlıklar” taşıdığını belirten Duverger’e (1993: 15) göre, “gerçek partiler ortaya çıkmalı yüzyıl olmamıştır. 1850’de dünyanın (Amerika dışında) hiçbir ülkesi, kelimenin bugünkü anlamında siyasal partileri tanımıyordu. Buralarda, fikir akımları, halk kulüpleri, felsefi dernekler ve parlamento grupları vardı; fakat gerçek partiler yoktu. 1950’de ise, partiler, uygar ulusların çoğunda faaliyet göstermekte, diğer uluslar da bunları taklide çalışmaktadır”.¹

Siyasal partilerin gerçek anlamıyla ortaya çıkmasında temel etken modernleşmedir. Üretim ilişkilerinde köklü dönüşüm yaratan sanayileşme, modernlik sürecini başlatan esas güçtür. Sanayileşmeyle toplumdaki ekonomik iktidarını kuran burjuvazi, siyasal iktidarı da ele geçirme çabasına girişmiştir. Krallık ve aristokrasinin yerini, ulus devlet ve yurttaşlık anlayışını bırakma sürecini başlatan Fransız Devrimi, bu çabaların tamamlayıcısıdır. Sanayileşme süreci ile ekonomik özgürlüklere kavuşan burjuvazi, Fransız Devrimi ile de siyasal, hukuksal özgürlük ve eşitliklere kavuşmuştur. Bu özgürlük ve eşitlikler siyasal demokrasinin içeriğini oluşturarak, yurttaşların parlamenter yönetimin bir parçası olmasının önünü açmıştır.

¹ Duverger’in yaklaşımıyla günümüz anlamıyla olmasalar da, ilk partiler İngiltere’de 1813’te, ABD’de 1830’larda ve Fransa’da 1848’de kurulmuştur (Çam, 2000: 422).

Partilerin doğuşunda burjuvazinin çerçevelediği siyasal demokrasinin önemli bir kurumu olan parlamenter yapının rolü üzerinde ana hatlarıyla durmakta fayda vardır. Parlamento belli çıkarların temsil edildiği ve böylece siyasal katılımın somutlaştığı bir yapıdır. Kısıtlı ve sınırlı bir siyasal demokrasi anlayışının olduğu 18. yüzyıl parlamentosunda, günümüz partilerinin öncüleri olan “fraksiyon”, “klik”, “hizip” ve “parlamento grubu” gibi siyasal topluluklar yer almıştır. Nitekim Duverger’e (1993: 16) göre, partilerin doğuşu, parlamento grupları ve seçim komitelerinin varlığına dayanmaktadır. Hiziplerin ve hiziplerin evrilmesi sonucunda oluşan parlamento gruplarının, seçimler olmadan önce siyasal meclislerde vardı. Bu oluşumlar demokrasinin gelişimine, yani oy hakkının ve parlamentonun yetkilerinin genişletilmesine bağlı görünmektedir. Siyasal meclisler fonksiyonlarının ve bağımsızlıklarının genişlediğini gördükçe, bu meclislerin üyeleri, eylemelerinde ahenk sağlayabilmek için, ortak niteliklerine göre gruplaşma gereğini duymuşlardır. Oy hakkı genişletilip yaygınlaştırıldıkça, adayları tanıtabilecek ve oyları bunlara yönetebilecek komiteler yoluyla seçmenlerin örgütlenmesi zorunluluğu artmıştır. Böylece öncelikle partilerin parlamenter sistem ve seçimler süreciyle doğmuş, ancak daha sonradan parlamento dışındaki bir takım örgütlenmelerin devamı olarak bazı partiler ortaya çıkmıştır.

Parlamento ve seçim süreci dışında doğan partileri Duverger dış kökenli partiler olarak nitelendirir. Parlamento dışında doğan partilerin kuruluşunda bir takım örgütlenmeler işin içinde yer alır. Bu örgütlenmelerden öne çıkan sendikalarlardır. Birçok sosyalist parti, doğrudan doğruya sendikalar tarafından kurulmuş (İngiliz İşçi Partisi–1899), hatta bir süre sendikaların seçim ve parlamento işlerindeki “siyasal kolu” olma niteliğini devam ettirmişleridir. Tarım kooperatifleri, köylülere ait meslek kuruluşları da çiftçi partilerinin kuruluşunda etkili olmuştur (1993: 24).

Partilerin parlamento dışında da doğmasını sağlayan süreç, siyasal demokrasi anlayışının değişim geçirmesini sağlayan etkenlerle doğrudan ilgilidir. Kalaycıoğlu’nun (1984: 329) belirttiği üzere, “insanların siyasal iktidarı ele geçirip korumak için sürekli faaliyet gösterebilen düzenli çalışan ve içyapısı gelişmiş bir örgüt oluşturabilmeleri hükümdarların iktidarlarının sınırlandırılabilmesi ile birlikte mümkün olabilmektedir”. Bu bağlamda Fransız Devrimi ve sonrasındaki gelişmeler

önemlidir. Bottomore göre, bu devrim sürecinde ortaya ilk kez çıkan partiler ilkin “soyluların partileri”, yani kendi çevresinde veya seçim bölgelerinde saygınlık ve servet sahibi olan bireylerden oluşan görece küçük seçim kurullarıydı. Oy hakkının giderek yaygınlaşması ve seçilmiş meclislerin iktidarlarının artmasıyla, partiler ulusal çapta daha sürekli bir örgüt halini aldı. Bundan sonraki büyük gelişme ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, sadece seçim kampanyalarının finansman aracı olarak değil, siyasal eğilim ve katılımın bir aracı olarak da kitlesel üye kaydını hedefleyen işçi ve sosyalist partilerin ortaya çıkışıyla gerçekleşti (1987: 26). Toplumun demokratikleşmesi sürecinde esas itici gücü oluşturan işçi sınıfı, genel ve eşit oy hakkı yanında bazı sosyal ve ekonomik haklar da kazanmıştır. Toplumdaki değişimin ana temasını eşitlik fikri oluşturmuştur. Bu evrede toplumdaki bütün sınıflar arasında politikaya katılma konusunda hiç olmazsa hukuki planda bir eşitlik sağlanması, büyük yığınların partilerde örgütlenmesine yol açmıştır (Perinçek, 1985: 26).

Özetle, 19. yüzyıldaki sanayi düzenin yarattığı hoşnutsuzluklar ve kısıtlı siyasal katılım, işçi sınıfının kamusal yaşamdaki siyasal ilişkilerin bir parçası olma ve çıkarlarını örgütlü bir şekilde savunma girişimini hızlandırmıştır. Bu süreçte işçi sınıfının ortaya konulan mücadeleler sonucunda genel ve eşit oy hakkını kazanması, siyasal demokrasinin sosyal demokrasiye evrilmesini ve de kitle partilerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

3. Siyasal Partilerin Sınıflandırılması

Toplumsal yapıdaki dönüşümler, siyasal katılımın önemli araçları olan siyasal partilerin, geniş kesimlerin çıkarlarına da karşılayacak tarzda gelişerek örgütlenmesini sağlamıştır. Bu durum partilerin sınıflandırılma biçimine de yansımıştır. Partilerin sınıflandırılmasında iki yön öne çıkmaktadır. Bunlardan biri örgütsel, diğeri ise ideolojiktir.

Partilerin sınıflandırılmasında en çok başvurulan ölçüt, partilerin örgütlenme biçimine göre yapılan ayrımdır. Partilerin örgütlenme biçimiyle ilgili ayrım, sınıfsal ve ideolojik parti konumlanmasıyla yakından ilişkilidir. Duverger, partilerin örgütlenme biçimiyle ilgili olarak iki parti tipinden söz eder: Kadro ve Kitle Partileri. Bu partiler arasındaki ayrım, bunların büyüklüklerine, üye sayılarına dayanmaz;

burada söz konusu olan, büyüklük değil, yapı farkıdır. Batı siyasetinde başlangıçta sınırlı oy sistemine dayalı bir siyasal demokrasi bulunmaktaydı. 19. yüzyılda bu demokrasi anlayışının değişmeye başlamasıyla, yani eşit ve genel oy hakkının kazanılmasıyla birlikte ortaya yeni bir siyasal yapılanma çıkmıştır. Böylece servet esasına dayalı seçim sistemlerinde, yani kitlelerin hiçbir siyasal etkisinin bulunmadığı zamanlarda partiler açıkça kadro partileri biçimini almışlardır. Kadro partileri, üyelerini seçkinler arasında seçen, az sayıda fakat mali gücü yüksek üyelerin desteğiyle seçim kampanyalarını yürüten, uzmanların seçim kampanyalarını yönettikleri ve itibar sahibi adayların ve üyelerin oluşturdukları partilerdir. ABD’deki Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti, Avrupa’daki ılımlı ve muhafzakar partilerin çoğunluğu bu kategoriye girmektedir (1993: 106-109).

Örgütlenme temelli sınıflamada kitle partileri, Batı demokrasisinin ikinci aşamasına denk düşer. Bu aşamada geniş kitlelerin yoğun olarak siyaset katılmaya ve kendi örgütlerini oluşturmaya başladıkları görülür. Duverger’e göre kitle partileri, üye arttırımının gerek siyasi gerekse de mali yönden önemli olduğu, üyelerinin siyasal eğitime önem veren ve parti üyelerinin aidatlarını düzenli olarak toplanmasını sağlayıcı bir örgütlenmeye sahip olan partilerdir. Avrupa’daki sosyalist ve sosyal demokrat partiler gibi (1993: 106-107). Tanilli’nin (2000: 221) belirttiği üzere, kitle partisi, tüm ülkeyi kapsayan, en küçük yerleşim birimlerinden merkeze kadar geniş ve hiyerarşik bir örgütleniş dille getirir. Kitle partileri, doğuşlarında işçi sınıfının partisi olarak “sosyalist”tir. Zamanla burjuva partileri kitle partileri haline gelmişlerdir. Kitle partileri, burjuvazinin de yığınları örgütlemesinden sonra olabildiğince geniş bir temele dayanarak, demokratik burjuva düzeni içinde iktidara “seçim yoluyla” gelme amacına yönelmişlerdir.

Siyasal partilerin sınıflandırılmasında bir diğer ölçüt de ideolojidir. Lipset’e göre “herhangi bir hareket iyice anlaşılacak isteniyorsa, dayandığı ideoloji ve sosyal taban da çözümlenmelidir” (1986: 115). Tarihsel ve toplumsal gelişmeler, siyasal partilerin dayandıkları toplumsal sınıfların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu süreçteki sınıfların teorik ve pratik açılımlarını sistematize eden ideoloji, siyasal partilerin sınıflandırılmasında etkilidir. Bu bağlamda İngiltere ve Amerika’daki partilerin doğuşu önemlidir.

Sanayi devrimin gerçekleştiği İngiltere’de, modern anlamıyla partilerin öncüleri olan “zümreler”, 17. yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. Mutlak monarşinin devam ettiği İngiltere’de kral ve parlamento arasındaki mücadelede, devlet yönetiminin kralın mutlak iradesine ait bir hak olarak görenlerle, krallığın yetkilerinin daraltılıp parlamentonun gücünü genişletmek isteyenlerden oluşan iki zümre meydana geldi. Bunlardan birincisine Toryler ikincisine de Whigler deniyordu (Berkes, 1946: 25). Tory, 1689’dan sonra muhafazakârlıkla¹ eşanlamda kullanılmaya başlandı ve 1832’den itibaren bugünkü muhafazakâr partinin temelini oluşturdu. Whig 1680 yılından sonra Toryler’in karşısında olan siyasi görüşleri anlatmak üzere kullanılmıştır. Bugünkü liberal partinin kökeni olarak görülebilir (Üşür, 1992: 465-466).

Amerika, Avrupa’dan farklı tarihsel süreçler yaşamasına karşılık partilerin ilk örneklerini oluşturan oluşumlara 18. yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Partilerin hazırlayıcısı federalist ve anti-federalist oluşumlardır. Federalistler bağımsızlık savaşı sırasında güçlenen kapitalizmin ya da sanayicilerin çıkarlarını savunuyordu. Bunlara “Cumhuriyetçiler” deniyordu. Buna karşılık anti-federalistler güçlenmekte olan kapitalizmin karşısında çiftçiye, orta ve fakir tabakları savunuyorlardı. Bunlara da “Demokratlar” denecekti. Bu büyük eğilimin parti halinde örgütlenmeleri sınıfsal ve ideolojik partilerin ayrışmasında önemlidir (Teziç, 1976: 17-18).

İdeolojik sınıflandırma da 1789 Fransız Devrimi’nin özel bir yeri vardır. Fransa’da, İngiltere ve Amerika’daki sınıflandırmalara kıyasla partilerin ayrımında ideolojik farklılıklar daha da ön plana çıkmaktadır. Fransa’da hem devrim öncesinde hem de devrim sonrasında çalkantılı gelişmelerin yaşanması bunda önemlidir. Partilerin sınıflamasında önemli bir ideolojik ayrım olarak “sağ” ve “sol” terimlerinin kullanılmasında Fransız Devriminin ve devrim sonrasındaki parlamentonun önemli bir rolü vardır. “Sol, orta ve sağ terimleriyle, modern

¹ “Muhafazakârlık, duygusal ve felsefi anlamda otoriteye, geleneklere ve dine bağlılık ve milliyetçilik tutkusu demektir. Siyasal anlamda muhafazakârlık ise, başlangıçta, 19’uncu yüzyılda, Aydınlanma çağının ve Büyük Fransız Devrimi’nin estirdiği liberal değişim rüzgârlarına karşı statükonun, mevcut durumunun korunması hareketiydi. Bu anlamda muhafazakârlık aristokrasinin ideolojisiydi” (Fincancı, 1993: 24).

toplumun siyasal ve toplumsal çözümlemesinin yapılması, delegelerin renklerine göre solda en radikal ve eşitlikçiden, sağda en ılımlı ve aristokrata doğru bir yarım daire şeklinde oturdukları Birinci Fransız Meclisinden gelmektedir. Solun, sosyal reformların ve eşitlikçiliğin savunuculuğuyla, sağın da aristokrasi ve tutuculukla özdeşleşmesi, siyaset sınıflar arası çatışma olarak tanımlanmaya başlayınca daha da derinleşti” (Lipset, 1986: 116).

İkinci Dünya Savaşından sonra bu iki tip partilerden farklı olarak “seçmen partileri ya da her şeyi kapam parti” (catch-all parties) ortaya çıkmıştır. Bu partiler üyelerden çok seçmenler yöneliktir. Bütün çıkar gruplarıyla ilişki içerisindedirler. Kitle iletişim araçlarını kullanarak çok çeşitli çıkar gruplarına seslenirler ve onların çıkarlarını birleştirmeye çalışırlar. Seçmen partileri siyasal yelpazenin sağında ve solunda da yer alabilirler. Çağdaş Batılı partiler birer seçmen partisidir veya seçmen partilerine dönüşme süreci içindedirler (Kotil, 1983: 2003–2004). Bu tip partiler sınıf çizgilerini aşarak mümkün olduğu kadar geniş bir seçmen kitlesine hitap etmeye çalışan, ideolojik eğilimi oldukça yumuşak, pragmatik yönü ağır basan bir parti görünümündedirler. Kitlesele tabanlarını genişleterek, iktidar yarışını kazanma amacı bu partilerin böyle bir yapılanmaya girmesinde etkindir (Kapani, 1989: 177).

Siyasal partiler gerek örgütsel yapılanma biçimi, gerekse de dayandıkları tabanın siyasal yelpazede yer almasına göre çeşitli sınıflandırmalara uğrarlar. Batı’da farklı toplumsal sınıfları temsile eden partilerin benzer örgütlenme biçimi (kitle partisi gibi) gösterebilmektedirler. Bu nedenle partiler arasındaki farklılıkların ortaya konulmasında, örgütsel ölçütün dışında ideolojik ölçüt de (sağ ve sol) yaygın olarak kullanılmaktadır.

4. Siyasal Partilerin İşlevleri

19. yüzyılda şekillenen ve 20. yüzyılda siyasal yaşamda etkili bir güç olan siyasal partiler, günümüz modern dünyasında pek çok işlevi yerine getirme potansiyeli taşırlar.

Siyasal partiler, yurttaşların yönetime katılmasında önemli bir rol üstlenirler. Bu durum halkın iktidarı anlamına gelen demokrasinin somut göstergelerinden biridir. Yönetime katılma bireylerin yaşamları ve gelecekleri üzerinde söz sahibi

olma, çıkarlarını gözeteyeceğine inandığı temsilcilerini belirleme istem ve ihtiyacıyla doğrudan ilgilidir. Siyasal partiler, bireylerin bu en temel hak ve özgürlükler arasında yer alan siyasal katılım ihtiyacını, örgütlü ve dinamik bir temsil gücüyle parlamentoya taşıyan birliklerdir. Sarıbay’a (2001: 17) göre “sağlıklı bir demokrasi, çok büyük ölçüde yurttaşlık kültürünün oluşmasına, gelişmesine ve pekişmesine bağlıdır. Bunun için, halkın kendi kendini yönetme pratiğini edinmesi, kuralları ve değerleri içselleştirmesi zorunluluğu vardır ki, partiler böyle bir ortamın sağlayıcıları ve en meşru kanallarıdır”. Siyasal partilerin bu işlevini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesi, kurumsallaşmış bir demokrasi anlayışının varlığına bağlıdır.

Siyasal partilerin temel işlevlerinden biri de parlamenter sistemde yasama ve yürütme erkini ellerinde bulundurmalarıdır. Yürütmeye gerçekleştirmenin yolu da seçimler yoluyla parlamentoda çoğunluk gücünü elinde bulundurmakla yani iktidara gelmekle mümkündür. Bu bağlamda Bottomore göre, “partiler iktidarı elde etme veya elde tutmanın, böylelikle de uzun dönemler boyunca karmaşık toplumsal siyasaları yerine getirebilme ve yürütebilmenin vazgeçilmez araçlarıdır” (1987: 26). Parlamenter sistemde siyasal partiler, temsil ettikleri kitlelerin çıkarlarını, iktidar aracılığıyla gerçekleştirmeye yönelik bir programa sahiptirler. Perinçek’in (1985: 93) belirttiği gibi, siyasal partiler, belli insan gruplarının, sınıfların çıkarlarını temsil ederler ve bu çıkarları demokratik düzen içinde etkili kılmak amacını güderler. Partilerin belirli ideolojilerden ve dünya görüşlerinden kaynaklanan program ve siyasetleri, devlet ve toplum düzeni üzerinde yapmak istedikleri etkinin bir ön projesidir. Siyasi iktidarı ele geçirme, programı hayat geçirmenin yoludur.

Siyasal partilerin parlamenter sistem içinde hedefleri iktidar olmakla birlikte, temsil güçlerine göre yerine getirdikleri önemli bir işlevde muhalefet görevi üstlenmeleridir. Parlamentoda çoğunluğu elde eden partiler devlet yönetiminde, siyasal iktidarı kullanarak sorumluluğu yüklenirken; azınlıkta kalan partiler ise, muhalefet olarak iktidarı denetlemek sorumluluğu taşırlar (Teziç, 1976: 21). Muhalefet partileri iktidar erkini, hükümetin örgütleniş biçimini ve izleyeceği politikaları etkilemeye ve de denetlemeye en uygun konumdaki siyasal yapıları oluştururlar (Kalaycıoğlu, 1984: 351).

Siyasal partiler, ortak çıkarları taşıyan dağınık düşünceleri bir arada bütünleştirilmesi ve de bu çıkarların temsilini sağlarlar. Nitekim Kışlalı'nın belirttiği üzere, “tüm toplumu ilgilendiren konularda somut kararlara varılabilmesi için, farklı çıkar ve görüşlerden uzlaşabilenlerin birleştirilmesi, tüm siyasal eğilimlerin birkaç ana seçeneğe indirgenmesi gerekir. İşte örgütlü ya da örgütsüz, çıkar gruplarının belirli seçenekler etrafında buluşturulması görevini siyasal partiler üstlenirler” (2005: 286-287).

Siyasal partilerin önemli bir yönü de, topumdaki bireylerin siyasal sosyalleşmesinin ve de bilinçlendirilmesinin araçları olmalarıdır. Siyasal sosyalleşme partilerin temel işlevlerinden biridir. Weber, partileri toplumda rasyonel ilişkiler temelinde “güç ve iktidar” kazanmaya yönelik eylemler yapan örgütler görürken bu partilerin toplumsal eylemlerinin her zaman bir “toplumsallaştırmayı” içerdiğini belirtir (1986: 189). “Partiler, çok sayıda insanı siyasal katılmaya yöneltir, siyasal sistemle güçlü ve sürekli bir ilişki içine sokar. Bu ilişki, söz konusu kişilerde yeni tutum ve inançlar artabileceği gibi, mevcutları daha da pekiştirebilir” (Özbudun, 1977: 108). Siyasal partilerin bireyleri sosyalleştirmesi bir takım propaganda yöntemleri ve eğitim araçlarıyla gerçekleşir. Eğitim, partilerin siyasal sosyalleşme sürecini bütünleştirerek, partileri birer demokrasi okulu haline dönüştürür. Partilerin eğitim işlevi çift yönlü şekilde gerçekleşir. Partilerde bir yandan çıkarlarını temsil ettiği geniş kitleri bilinçlendirecek çalışmalar yürütülürken, öte yandan ise parti içinde aktif görev alan üyeler, bir anlamda geleceğin yöneticileri yetiştir. Kısacası partilerin eğitici fonksiyonu “parti yönetici kadrolarını oluşturmak, giderek geleceğin yöneticilerini yetiştirmek yanı sıra, halkın ulusal ve uluslararası olaylar üzerine dikkatlerini çekmek, onların ülke sorunları karşısında belirli bir görüşe ulaşmalarına yardımcı olmak biçiminde belirir” (Teziç, 1976: 21).

Siyasal partilerin siyasal yaşama katılması demokratik fikirlerin yayılmasının, kitle eğitiminin ve sanayi devriminin sonucudur. Bugün siyasal partiler kamuoyunun bilinçlenmesinde, siyasal kararların uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadırlar. Asli görevleri her vatandaşın siyasal sorumluluğunu yüklenebilmesi için siyasal olarak eğitmektir (Çam, 2000: 415). Partiler bir yandan çıkarları ve görüşleri birleştirerek temsil ederlerken, öte yandan da o çıkar ve görüş sahiplerini

yönlendirirler ve eğitirler. Onlara, olayları değerlendirmede kullanabilecekleri, belirli bir bakış açısı kazandırmaya çalışırlar (Kışlalı, 2005: 289).

Kısacası, siyasal partiler yurttaşın, kamusal yaşamdaki siyasal süreçlerin bir parçası olmasının önemli araçlarıdır. Siyasal partiler, iktidar gücünü elinde bulundurma, muhalefet yapma, siyasal sosyalleşme, aktif yurttaşlık gibi pek çok işleviyle modern demokratik yaşamın önemli bileşenleri arasında yer alırlar.

Çalışmamızın kavramsal çerçevesini kapsayan bu bölümde, özgürlük ile siyasal partiler kavramları ve bu kavramların değişik boyutları irdelenmeye çalışıldı. Bu kısmın ardından, Türkiye siyasetinde özgürlük anlayışının gelişimi ve bu gelişim üzerinde etkisi olan belirleyiciler dikkate alınarak irdelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SİYASETİNDE 1960'A KADAR ÖZGÜRLÜKLERİN GELİŞİMİ

Türkiye’de 1960-1980 arasında seçilen CHP ve AP’nin özgürlüklere yaklaşımlarına odaklanan bu çalışmamıza geçmeden önce, tarihsel bir arka plan çerçevesinde, Türk siyasetinde Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayarak 1960’a kadar özgürlüklerin nasıl bir gelişim seyrettiğinin ve özgürlüklerin gelişiminde nelerin etkili olduğunun değerlendirilmesi yapılacaktır.

I. OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE ÖZGÜRLÜKLER

Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada uzun yıllar egemenlik kurmuş bir yapıya sahiptir. Bu yapı statik bir özellik göstermeyip, gerek iç gerekse de dış dinamiklerin etkisiyle bir takım değişikliklere açık bir özellik taşımıştır. Bu değişiklikler devlet düzenine ağırlığını koyan mevcut toplumsal güçler ile yeni ortaya çıkan toplumsal güçler arasındaki çatışmalar ve uzlaşmalar üzerinde somutlaşmıştır. Osmanlı Devlet düzenini etkileyen dinamikler ve yeni toplumsal güçler, inceleyeceğimiz üzere devletin sonlanması sürecine değin özgürlüklerin gelişimi üzerinde etkili olacaktır.

Osmanlı Devlet düzeninin egemenlik biçimi en genel anlamıyla gücünü dinden ve geleneklerden alan hükümdarlık (mutlak monarşi) idi. Bu geleneksel egemenlik biçiminde yönetim yapısı, yönetenler ve yönetilenler olmak üzere ikili bir özellik göstermiştir. Yönetenleri saray çevresi, ulema ve askerler oluştururken; devletin yönetimine katılmayan ona tabii olan yönetilenleri ise reaya denilen geniş halk kesimleri oluşturmuştur. Ortak yaşama katılım alanı ile yakından ilişkili olan kamusal alan ve bu alandaki iktidar ilişkilerinde yönetenler sınıfı Osmanlı’da önemli bir ağırlığa sahipti. Yönetenler sınıfının en üstünde yer alan ve de mutlak bir güce sahip olan Padişah’ın yetkilerinin “ahlaki, şeri ve örfi sınırları vardı, ancak uygulamada bu sınırlar etkisiz kalmaktaydı” (Tanilli, 2000: 84). Yönetim yapısının merkezi ve mutlak bir otoriter güce sahip olması ve bu gücün karşısında sivil gücün

bulunmaması, Osmanlı toplumsal düzeninde özgürlüklerin sınırlarının dar kalmasında belirleyici olmuştur.

Osmanlı'da da Batı'da olduğu gibi özgürlük olgusu, uzun bir süre iktidar gücünü elinde bulunduran sınırlı bir kesimin hakları (ayrıcalıkları) olarak düşünülmüştür. Bu kesimler padişah, askeri bürokrasi ve ulema sınıfı (ilmiye) gibi yönetenlerden oluşuyordu. Padişahların halifelik unvanını almaya başlaması ve böylece devletin dinsel niteliğinin ön plana çıkması, ulemanın gücünü artıran en önemli faktör olmuştur. Ulemanın güçlü bir sınıf olduğunun en önemli kanıtı Ortaylı'nın belirttiği gibi, devletin müsadere (kişilerin mal varlığına kısmen ya da tamamen devlet tarafından el konulması) uygulamasına ve de siyaset cezasına karşı dokunulmazlığı olan tek grup olmasıdır (2005: 102).

Osmanlı Devleti'nin yapısındaki yönetsel ve siyasal ilişkiler ve bunların özgürlük alanına etkileri, devletin ekonomi-politiği ile yakından ilgilidir. Osmanlı ekonomisinin ana üretim güçlerini toprak ve reaya (köylü) belirlemiştir. Reaya öldüğünde mirasçılarının toprağı belirli bir ölçeğin altına düşürmeme ya da genişletmeme kaydıyla toprağı işletme hakkı bulunmaktaydı. Ayrıca tımarlı arazideki köylüler bu toprakları borç için rehin edebilirler, hatta toprağın tasarruf hakkını başkasına satabilirlerdi. Ancak üretimin düşmemesine yönelik uygulanan çift bozma vergisi ve köylünün toprağını terk etmesini engelleyen yükümlülükler bir anlamda özgürlük alanını sınırlandırmıştır (Küçükömer, 1994: 30).

Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlüklerin genişlemesinde en önemli rol oynayan faktörlerin başında, yeni güç ilişkilerinin ortaya çıkması gelmektedir. Bu ilişkilerin somut yansımasını ayanlar sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıf İmparatorluğun gerileyen ekonomik koşullar nedeniyle önemli bir üretim aracı olan geniş toprakların kullanımı ve bu toprakların vergilerini toplama haklarını satması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayan 18. yüzyılla birlikte mültezime (vergi aracısı) karşı yerel çıkarları savunan ve zamanla kendileri de mültezim olan kişileri nitelendirmek için kullanılmıştır. Ayanlar yine bu yüzyılda taşra merkezlerindeki meclislerin yönetiminde etkili bir güç haline gelmişlerdir. Böylece ayanlar meclislerdeki nüfuzuyla iç ticaret, şehir gelirleri ve harcamalarıyla ilgili önemli bir karar mekanizmasına dönüştüler (Keyder, 2008: 25). 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde

ekonomik ve sosyal nüfuzları ile taşrada önemli bir toplumsal güç konumuna gelen Ayanlar, iktidar karşısında bu güçlerini güvence altına alacak temel hak ve özgürlüklere yönelmişlerdir.

Osmanlı'da merkezi otoritenin zayıflamasının bir yansıması açısından öne çıkan ayanların dışında, imparatorluğun sonunu hazırlayan dış dinamikler ve bunların toplumsal sınıflar üzerindeki etkisi de özgürlükler açısından önemlidir. Batı'da meta üretimine dayalı olarak güçlenen sanayi kapitalizminin ulusal sınırları aşarak dış pazar ve hammadde arayışına yönelmesi, Osmanlı Devleti'nin ekonomisi üzerinde bir takım etkiler yaratmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk tarıma ve el emeğine dayalı prekapitalist ekonomi tarzıyla, sanayi kapitalizmi karşısında tutunamamış ve daha yoğun bir şekilde emperyalizmin yörüngesine girmiştir. İmparatorlukta ticaret ve sanayinin ekonomi içindeki sınırlı yeri de bu durumu pekiştirmiştir. Ülkedeki mevcut ticari faaliyetlerin kontrolü ise Batı burjuvazi ile işbirliği halinde olan gayrimüslimlerin elindeydi. Özellikle kapitülasyonlarla yabancılara verilen ayrıcalıklar ve sonrasındaki borçlanma politikaları, Batılı devletlerin Osmanlı üzerindeki nüfuzlarının artmasını ve beraberinde de ekonomik çıkarlarını güvence altına alacak hukuksal düzenlemelere gereksinimlerini arttırmışlardır.

Batı'daki toplumsal dönüşümlerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki bir etkisi de, lonca teşkilatının gücünün önemli ölçüde zayıflamasıdır. Kentlerde zanaat düzeyinde örgütlü yapılara karşılık gelen lonca örgütü, usta-çırak ilişkisi anlayışında ve mesleki dayanışmayı gözetten bir yapıya sahipti (Toprak, 1997: 222). Loncaların önemli bir özelliği din farkı gözetmeden bütün esnafa açık olmasıydı. Loncalar, kısmi bir özerklik taşımakla birlikte, ağırlıklı olarak merkezi yönetimin sıkı denetimi ve kontrolü altında tutulan bir yapıya sahiptiler (Alkan, 1998: 6). Loncalarda din farkı gözetilmeden bireylerin inanç özgürlüğüne önem verilmesi, temel (klasik) özgürlükler açısından olumlu bir özelliktir. Buna karşın loncaların merkezi otoritenin güdümünde bir yapılanmaya sahip olmaları ise, girişim özgürlüğünü sınırlayarak kapitalist birikimin ortaya çıkmasını mümkün kılmamıştır. Pamuk'a (2007: 202) göre de, 19. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin mamul mal ihtiyacı için devletin loncalara gereksinimi vardı. Devlet hem loncaları denetlemekte hem de

desteklemekteydi. Loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaatlar, İmparatorluk bünyesinde yoğunlaşan ithal mallar karşısında rekabet edemeyerek gerilemiştir.

İmparatorluk bünyesinde yukarıda ifade edilen yapılanmaya karşın, 1830'larda kısmi de olsa sanayileşme girişimleri görülmüş ve bu girişimler sınırlı bir işçi istihdamı sağlamıştır (Yerasimos, 2007: 31). Modern anlamda sanayi işletmeleri ve üretim tarzları Tanzimat'ın ürünüdür. İlk fabrikalar Batı'nın askeri ve teknik üstünlüğünün kabulüne koşut olarak görülen, askeri alandaki modernleşme girişimlerinin bir yansımasıdır. Bu bağlamda ilk sanayi işletmesi, ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak 1835 yılında kurulan Feshane Fabrikasıdır (Karakışla, 1998: 27-28). Fabrika sanayisinin cılız kaldığı ülkede işçi sınıfı da yeterince büyümemiştir. Ancak buna karşın grev hareketleri erken başlamıştır. İlk olarak 1872'te İstanbul'da tersane işçiler greve çıkmışlardır (Güzel, 1983: 1850). Grevlerin ortak konusunu ücretler ve çalışma koşulları gibi sosyo-ekonomik özgürlük alanlarıyla ilgili talepler oluşturmuştur. Kuşkusuz bu durum imparatorlukta yeni toplumsal sınıfların sosyal ve ekonomik talepleri yönünden öncü bir adımdır.

Osmanlı'da 19. yüzyılda daha da artan bir biçimde toplumsal yapının çözülmeye başlaması, beraberinde yeni güçlerin ortaya çıkmasını ve onların özgürlükçü taleplerini ortaya getirmiştir. Toplumdaki güçlerin ve sınıfların özgürlüklerle ilgi taleplerinin merkezi güç tarafından nasıl karşılandığının en somut göstergesi hukuksal düzenlemelerdir. Bu nedenle Osmanlı'da özgürlük alanlarını ve sınırlarını tayin eden temel faktörler, hukuksal süreç aracılığıyla daha somut olarak da anayasacılık hareketleri düzleminde irdelenecektir.

II. OSMANLI'DA HUKUKSAL DÜZENLEMELERİN ÖZGÜRLÜKLERE ETKİSİ

1. Sened-i İttifak

Osmanlı'da özgürlük alanını genişleten ilk sözleşme, 1808'de kabul edilen Sened-i İttifak'tır. Sened-i İttifak, Padişah ile imparatorluğun çözülme sürecinde güçlenen Ayan temsilcileri arasında imzalanmıştır. Osmanlı'da Anayasacılık ve özgürlükler bu belge ile ilişkilendirilmektedir. Sened-i İttifak ile padişah taşradaki

yeni toplumsal güçlerin varlığını resmen kabul ederek, onların özgürlüklerini tanımaya yönelik hukuksal bir adımı başlatmış olmaktadır.

Sened-i İttifak ile hak talep eden toplumsal güçlere bir takım ödünler verilerek, düzenin devamlılığının sürdürülmesi amaçlanmıştır. İttifak sadece iki taraf açısından bir takım bağlayıcı unsurlar getirmemiş, ayrıca imparatorlukta halk için de bazı kazanımlar getirmiştir. İttifaktaki şartlar açısından bu kazanımları Tanör şu şekilde belirtmektedir. Sened-i İttifak'ta sadrazamların keyfi eylemlerinin önlenmesi (şart-4), suçsuz yerel hanedanlara haksızlık edilmemesi (şart-5), ayanın temel kazanımları arasında yer alır. Sadrazamın keyfi eylemini yasaklaması, vergilerin haksız ve ezici olmaması (şart-4), reaya zulmün yasaklanması (şart-5-7), suç işlenilmesi durumunda soruşturma yapılmadan ceza verilmemesi (şart-5), ayaklanan kişilerin de soruşturma yapılmadan idam edilmemesi (şart-6) ise kullar, yoksullar ve reaya ile ilgili genel güvence ve kazanımları oluşturur (2007: 46-47).

Sened-i İttifak'ın taraflarından biri olan padişah, can ve mal güvenliğine saygılı, zulümsüz, sağlam hazineli, iyicilikten uzak, vergi adaleti olan bir yönetim vaat etmekte; buna karşılık ayanlar da devlet işlerinde padişaha sadık kalacaklarına, vergi ve asker toplamada, düşmana karşı koymada padişahın yanında duracaklarına söz vermekteydiler. Bu belgede padişah ilk defa egemenlik hakkını paylaşmış ve ayanların siyasal gücünü kabul etmiştir. Padişah otoritesi sözleşme niteliğindeki bu belgeyle sınırlandırılmıştır. Sened-i İttifak padişahın keyfi davranışlarını önleme yolunda ve böylece temel özgürlükler alanını genişletme yolunda ilk yazılı belge niteliği taşır (Soysal, 1993: 19).

Sened-i İttifak, merkezi ve mutlak bir otoriter güce dayalı bir egemenlik biçimine sahip olan ve bu yönüyle de özgürlük alanının sınırlandığı Osmanlı'da, bu yapının gittikçe çözülmeye başladığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu belge ile reaya kısmı bir takım haklar verilmekle birlikte, esas toplumsal güç olarak ayanlar padişah'tan bir takım ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Böylece Osmanlı'da özgürlük, serbestlik, ayrıcalıkla yakından ilişkili bir anlam taşımıştır. Benzer durumu Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda daha güçlü bir şekilde görülecektir.

2. Tanzimat ve Islahat Fermanları

19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanları Batılılaşma çerçevesinde atılan adımlarla özdeşleştirilen belgelerdir. Batılılaşma 17. yüzyılın sonlarında başlayan toprak kayıplarına ve gittikçe hızlanan yenilgilere çare olarak, Batı'ya özgü toplumsal kurumları aktarmak şeklinde ortaya çıkmıştır¹. Örneğin Avrupalı devletlerle kurulan ittifaklar aracılığıyla askeri alandaki teknik ilerlemelerin İmparatorluğa taşınması ve sonuçta da ordunun modernleştirilmesi bu çerçevede güdülen temel amaçtı. Batı ile kurulan ilişkilerin yönü ağırlıklı olarak askeri alanda olmakla birlikte, hukuk, eğitim ve siyaset alanlarında da Batılılaşma çerçevesinde dönüşümler yaşanmıştır.

Tanzimat Fermanı can ve mal güvenliğini tanımış, şeref ve haysiyetin korunması ve kişi güvenliğiyle ilgili haklardan din farkı gözetilmeksizin herkesin yararlanması esasını koymuştur. Ayrıca kanunlara aykırı hareket edenlerin rütbe, hatır ve gönül gözetilmeden cezalandırılmasını sağlayacak bir ceza kanununun yapılması emredilmiştir (Öden, 2003: 96). Ayrıca Tanzimat dönemi, tebaanın hakları konusunda şu açılardan önemli bir başlangıçtır: Köleliğin kaldırılması, Müslim-gayri Müslim tebaanın arasında eşitlik sağlamak ve yönetilenlerin can ve mal güvenliği ile haysiyetini koruma çabaları (Ortaylı, 2005: 92). Tanzimat Fermanı Batı'da görülen mutlakıyetçi yapıların sınırlandırılması anlayışının, Osmanlı politikasını da etkisi altına aldığını daha vurgulu bir şekilde ortaya koyan bir belgedir. Böylece fermanla teokratik ve otokratik özellikleri baskın olan Osmanlı'da, temel hak ve özgürlükler ile eşitlik alanında Sened-i İttifak'tan sonra daha da güçlü bir adım atılmış oluyordu.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı (Gülhane-i Hattı Hümayun) Osmanlı'daki Batılılaşma sürecinin bir parçasıdır. Batı ile sürdürülen sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkiler fermanın ilanında etkili olmuştur. Fermanın ilanında Osmanlı'daki iç dinamikler de etkilidir. İç dinamikler açısından, Osmanlı, Sened-i İttifak'la ayanlara verilen ödünlerle somutlaşan merkezi otoritesinin zayıflığını

¹Osmanlı'nın yönünü, dışarıya yani Batı'ya çevirmesinde, kendi içerisinde devleti gerileyiştiren kurtaracak çözüm yollarının yitirildiğinin anlaşılması etkili olmuştur. Bu bağlamda Batılılaşmanın temel nedeni, devletin, sorunları çözmek için başka bir yol bulamaması ve Batılılaşmayı çözüm olarak görmesinden kaynaklanmaktadır (Kaçmazoğlu, 2001: 183).

gidermeye yönelik girişimler başlatmıştır. Bu bağlamda Tımar sisteminin kaldırılması ve vergi toplama biçiminin yeniden düzenlenmesi, merkezi iktidarın gücünün artmasını sağlamıştır (Karpaz, 2006: 27). Osmanlı Devleti milliyetçilik ilkesinin hızlandırdığı dağılmayı önleme çerçevesinde, gayrimüslim tebaayı devlete bağlayacak eşitlik ve özgürlüklerin verilmesi yoluna girmiştir. Böylece hem Batı'nın desteğinin alınması hem de merkezi gücün artırılması amacı Osmanlı Devleti açısından Tanzimat'ın ilanında belirleyici olmuştur.

Ülkedeki ticari yaşama egemen olan gayri Müslimler ve onların ittifak içerisinde olduğu Batı burjuvazisi ise ticari faaliyetleri için daha özgür ve güvenli bir ortamı sağlayacak hukuksal güvenceler istemekteydiler. Tanzimat Fermanı ile bu amaç gerçekleşmiştir. Nitekim Ferman'dan bir yıl önce imzalanan İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması da fermanın niçin ilan edildiğini açık bir şekilde somutlaştırmaktadır. Batı'yla yapılan ticaretin önemli bir hale gelmesi Avrupalıları ticari faaliyetlerini düzen içerisinde yürütecek hukuksal mekanizmaların oluşturmaya yöneltti. Bu bağlamda Pamuk'un (2007: 206) belirttiği gibi, Balta Limanı Sözleşmesi adı verilen İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında antlaşmanın en önemli yönü, dış ticarete uygulanan tekel düzeni ile ilgili sınırlamalar ve ek vergileri ilişkin düzenlemelere yer vermesidir. Antlaşma ile ihracata uygulanan vergiler yüzde 12, ithalattan alınan vergiler ise yüzde 3 olarak belirlenmiştir. Karpaz ise sözleşme sonrasındaki ticari rakamlara vurgu yapmaktadır. Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğuyla yaptığı ticaret 1845'te toplam 12.2 milyonken, 1876'da 54 milyona, 1911'de 69.4 milyon yükselmiştir. Osmanlı ekonomisinin çöküşünü getiren bu artış da söz konusu İngiliz-Türk Ticari antlaşmasının büyük payı vardır (2006: 13). Tanzimat ile yaşanan süreç, emperyalist Batı'nın özgürlük söylemi ile hayata geçirdiği 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'nın yansımasıdır.

Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinde, Batı'nın İmparatorluk üzerindeki etkisi açıktır. Bu düzenlemelerle hem Batı'nın desteğinin alınması hem de merkezi gücün artırılarak gerileyişin önlenmesi amaçlanmıştır. Bu durum 1856'da Islahat Fermanı'nda daha da ön plan çıkacaktır. Islahat Fermanı'nın ilanında Batı ile kurulan bağımlılık ilişkilerinin daha da çarpıcı bir etkisi bulunmaktadır. Batı, Tanzimat Fermanı ile Hristiyanlara vaat edilen reformların gerçekleşmemesinden yola çıkarak

bir takım yeni taleplerde bulunmuştur. Bu talepler, Osmanlı Devleti'ni Avrupa ailesinin bir üyesi kabul etmenin karşılığı ve gereği olarak görülüyordu.

Islahat Fermanı'nın ağırlık merkezi, Müslüman ve Hristiyan tebaa arasındaki eşitliktir. Din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkes için ibadet özgürlüğü kabul edilmiştir. Ayrıca kanun önünde, kamu hizmetlerinde ve askerlik hizmetine alınmada, vergi alanında, eğitimde, mahkemelerde şahitlik konusunda Müslüman ve Hristiyan tebaa arasındaki eşitlik sağlanıyordu (Kapani, 1993: 98-99). Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan değişik uluslardan oluşan tebaayı "Osmanlılık" denilen soyut ve açık olmayan bir ulus duygusu çerçevesinde toplama çabası da Islahat Fermanı'nda gündeme getirilmiştir (Çavdar, 1995: 24). Islahat Fermanı tebaanın hakları konusunda daha geniş bir özgürlük ve de eşitlik çerçevesi sunmuştur. Kapani'ye göre, Ferman "Batılaşma (modernleşme) yolunda daha ileri bir adımdır. Fakat burada gene de soyut ve genel bir hürriyet prensibine, bir hürriyet ideolojisine rastlamıyoruz. Gene de sayılan somut haklar toplamı, zamanın klasik hak ve hürriyetler kataloğu ile kıyaslanamayacak kadar fakir ve cızıktır" (1993: 100).

Osmanlı'daki özgürlüklerin hukuksal çerçevesinin şekillenmesinde fermanlar dışında, önemli bir faktör de meclisin açılması ve Anayasanın ilan edilmesidir. İmparatorluktaki bu gelişme, sivil bürokrasi, aydınlar ve sonradan da askerlerin içinde yer aldığı fikir akımlarıyla iç içelik taşımıştır.

3. I. Meşrutiyet ve Özgürlükler

Bir toplumda özgürlük alanlarını genişleten en önemli faktörlerin başında toplumsal hareketler gelmektedir. Toplumsal hareketler, bir toplumda beklentilerin merkezi iktidar tarafından karşılanmamasından kaynaklanan hoşnutsuzlukların bir dışa vurumudur. Bu hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasının kaynağında ise yeni ortaya çıkan toplumsal sınıf ve konumların yarattığı beklentiler yer alır. Bu beklentilerin yaratılmasında birtakım fikir akımları etkilidir. Kural olarak hiçbir toplumsal sistem, kendisine aykırı fikirlerin gelişimine kolay kolay izin vermez. O nedenle Osmanlı'da fikir akımları ilk başta bir iç dinamik olarak değil, dış dinamik olarak ortaya çıkmıştır. Ancak yeni fikir akımları, özgürlüklerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan toplumsal hareketlere yol açmıştır. Bu hareketler yönetsel ve siyasal yapıda bir takım

değişiklikleri getirmiştir. Bu değişikliklerin başında Meşrutiyet yönetimine geçiş gelmektedir. Meşrutiyeti düzene geçiş bağlamında en önemli hareketi Yeni Osmanlılar oluşturmıştır.

3.1. Yeni Osmanlılar Hareketi

Yeni Osmanlılar 1876 yılında ilan edilen Meşrutî düzene geçişte en etkili güçtür. Meşrutî düzene geçişte ve özgürlüklerin gelişiminde bu hareketin ne düzeyde etkisi olduğuna geçmeden önce, bu hareketi hazırlayan bir takım tarihsel ve toplumsal koşullar göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı’da Tanzimat ve Islahat Fermanlarına karşın gerileyişin devam etmesi ve ayrılıkçı hareketlerin artması, aydınlar ve bürokrasi çevresini bir takım fikirler etrafında arayışlara girişilmesini gündeme getirmiştir. Bu arayışların ürünü olarak 1865’te kurulan Yeni Osmanlılar (Genç Osmanlılar), “mutlakîyet idaresini devirmek, bunun yerine batıda olduğu gibi, insan hak ve özgürlüklerini tanıyan bir düzen getirmek ve ‘meşrutî’ bir idare kurmak amacıyla” (Tökin, 1965: 17) örgütlenmişlerdir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Batı’daki anayasacılık, parlamenter rejim ve insan hak ve özgürlükleri alanındaki gelişmelerden etkilenen ve bunları Osmanlı yapısına da taşımak isteyen çevrenin öncülüğünde kurulmuştur. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi bu cemiyet içerisinde yer alan bazı aydınlardı. Kapani’ye göre bu aydınlar, Osmanlı Devleti’nde ilk defa olarak liberal siyasal düşüncenin yayılması ve gerçekleşmesi yolunda çalışan fikir ve eylem grubunu meydana getiriyorlardı. Yeni Osmanlılar özgürlükten, anayasadan, halk hâkimiyetinden, insanın devlet karşısında haklara sahip olduğundan, bu hakların hukuk teminatına kavuşturulması gerektiğinden söz etmekteydiler. Bu evrede Namık Kemal özgürlüğü, despotizme karşı bir savaş çağrısı ve bir siyasal slogan olarak kullanmıştır (1993: 101-102). Bütün bu özellikleri ile Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisinde özgürlük ideolojisini ön plana çıkaran Batılı anlamda ilk modern hareket olarak da nitelendirilmektedir (Zürcher, 2000: 108; Akşin, 1997: 143).

Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk siyasal örgütlenmelerden biri olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, devrin baskılarından korunmak için gizli bir şekilde

faaliyetlerini yürütmüştür. Özgürlükçü ve meşrutiyetçi fikirlere sahip olan Yeni Osmanlılar, imparatorlukta en etkili “örgütlü muhalefeti” (Lewis, 2007: 149) oluşturmaktaydılar. Ancak seçim ve parlamento gibi anayasal kurumların olmadığı bir dönemde faaliyet gösteren Yeni Osmanlılar Cemiyeti, olgun anlamıyla parti niteliğinde değildi (Perinçek, 1985: 33). Yeni Osmanlılar “Parlamento”, “Siyasal Özgürlük”, “Vatan”, “Ulus” gibi kavramların tartışılmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Böylece Türk demokratik anayasal hareketinin düşün temeli “Yeni Osmanlılar” tarafından atılmıştır (Çavdar, 1995: 33). Yeni Osmanlılar arasında özgürlük düzeninin ve meşrutiyet yönetiminin fermanlar dışında ancak batılı anlamda bir Anayasa kabul edildiğinde gerçekleşebileceğini ilkin Mithat Paşa düşünmüş ve bu düşüncesinin uygulanması yolunda çalışmıştır (Tökin, 1965: 23).

Yeni Osmanlıların istemlerini yükselttiği bu döneme koşut olarak, ayrılıkçı isyanların başlaması ve iç huzursuzluklar, Osmanlı’da Abdülhamit’in iktidarı ele geçirmesine ve de Meşrutiyeti ilan etmesine uygun ortam hazırlamıştır.

3.2. Kanun-i Esasi’de Özgürlükler

Kanun-i Esasi ilan ile parlamentoya geçişi hazırlayan Meşrutiyete geçildi. Meşrutiyet, Tanzimat ve Islahat Ferman’larından başlayarak ön plana çıkan hak ve özgürlükler düşüncesinin önemli bir halkasıdır. Bir anlamıyla ise Meşrutiyet, Batılı kurum ve kuralları yakından izleyen Osmanlı aydın elitinin değişim istemlerinin adıydı.

Meşrutiyet ile Mebusan Meclisi (Parlamento) oluşturuldu. Parlamento, Mebusan ve Ayan Meclisi olmak üzere ikili bir yapı göstermekteydi. Mebusan Meclisinin üyelerini halk seçiyor, ayan üyelerini ise Padişah atıyordu. Abdülhamit ve diğer padişahlar, ayan üyesi olarak yönetenler sınıfının (bürokrasinin) ileri gelenlerini, yani askeri ve sivil paşaları, yüksek rütbeli ilmiye mensuplarını atamaktaydılar (Akşin, 1997: 155). Mebusan Meclisinin üyeleri eyalet başkentlerindeki, sancaklardaki ve bölgelerdeki idari meclisler ve seçim komiteleri tarafından seçildi. Adayların halk arasında saygın kişiler olmaları ve vergiye tabi mal mülk sahibi olmaları gerekiyordu. Dolayısıyla, Mebusan Meclisi üyeleri gerçek anlamda bir temsil organı olmaktan çok esas itibarıyla tüccar, çiftçi ve diğer zengin

gruplar ile hükümet görevlilerini temsil ediyordu. Milletvekilleri adil ve etken bir vergi sistemi, basın özgürlüğü, özel mülkiyetin yasal güvenliği, doğru para düzenlemeleri ve girişim özgürlüğü talep etmekteydiler. Girişim özgürlüğü daha çok gayri Müslim tüccar grupları tarafından isteniyordu (Karpaz, 2006: 48-49). Toplumsal konum ve güç ilişkileri, meşrutiyet düzeninde de özgürlüklerin ayrıcalıklı bir grup eliyle yürütülmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca mecliste etkili olan güçlerin talep ettikleri özgürlükler de, mevcut güç konumlarını daha da pekiştirmeye dönük bir anlam taşımıştır. Bu özgürlüklerin en önemli güvencesini yeni Anayasa oluşturmuştur.

Meşrutiyet yönetimine geçen Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanunu Esasi'de temel hak ve özgürlükler, klasik esaslara uygun oldukça geniş bir liste halinde yer almıştır. Kanunu Esasi'de ilan edilen başlıca özgürlükler şunlardır: Kişi güvenliği, ibadet özgürlüğü, basın özgürlüğü, dilekçe hakkı, konut dokunulmazlığı, eğitim özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, devlet hizmetine alınmada eşitlik, mülkiyet hakkı, angarya ve işkencenin yasaklanması, tabii hâkim ilkesi, kanunsuz vergi konamayacağı ilkesi (Kapani, 1993: 103). Anayasa'da daha çok temel (klasik) özgürlükler yer almaktaydı. Anayasada yer alan bu özgürlükler burjuvazinin gelişimi ile pekişen hakların aşağı yukarı tümünü içermiştir (Çavdar, 1982: 34). Tanzimat Fermanı'ndan başlayarak ön plana çıkan hak ve özgürlükler düşüncesi, 1876 Anayasa'sında daha güçlü bir vurguyla yer almıştır. Nitekim Akın'a göre Osmanlı'daki özgürlük, eşitlik, güvenlik ve mülkiyet kavramı 1876 Anayasası ile daha açık bir biçimde kendisini göstermiştir (Akın, 1971: 46).

Anayasa temel özgürlüklere yer vermesine karşılık siyasal özgürlükler ise, Batı'da yaşama geçirilen özgürlükler ile kıyaslandığında oldukça sınırlı bir nitelikteydi. Nitekim “siyasal katılmayı sağlayacak siyasal parti kurma, toplantı özgürlükleri ile toplumsal açıdan en önemli haklardan olan dernek kurma özgürlükleri, anayasada yoktur” (Mumcu, 1992: 167). Böylece tebaanın kamusal alana iştirakini sağlayarak, taleplerine anlam kazandıracak söz konusu özgürlükler sınırlı tutulmuştur. Bu sınırlılık, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 1909'da Anayasa'da yapılan değişiklikler ile önemli ölçüde giderilmeye çalışılacaktır.

Meşrutiyet görece ileri bir adım olmakla birlikte getirdiği sınırlı özgürlükler yaşama geçirilememiştir. Bu durumun temel nedenini, Osmanlı'nın yenilikler karşısındaki yaklaşımında aramak gerekir. Tökin'e göre, Anayasanın ilanına temel olan düşünce, devletin iç düzenini yoluna koymak değil, Osmanlı Devleti'nden sürekli olarak yenilik isteyen Avrupalıları aldatmaktır (1965: 26). Böyle bir anlayışın doğal bir sonucu olarak da, Meşruti rejimin ömrü uzun sürmemiştir. 1876'da açılan Meclis, savaşlar öne sürülerek 1877'de kapatılmıştır. Böylece Meşrutiyet yerini, 31 yıl sürecek olan Abdülhamit'in istibdat (baskı) devrine bırakmıştır.

4. II. Meşrutiyet ve Özgürlükler

Mebusan Meclisi'nin kapatılmasıyla başlayan istibdat yönetiminde düşünce, ifade ve toplanma gibi temel özgürlüklere yönelik katı sınırlamalar getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde basın sıkı sansürlerle karşı karşıya kalmıştır. İktidarın toplumsal güçlerin özgürlük taleplerini tehdit olarak görmesi, beraberinde mevcut düzenin devamlılığı noktasında katı düzenlemeleri gündeme getirmiştir. Bu katı düzenlemeler ve otoriter yaklaşımların doğurduğu tepkiler, Meşrutiyet'in yeniden ilanı noktasındaki bir takım fikir akımlar çerçevesinde örgütlemelerini ve yeniden özgürlük taleplerini yükseltmelerini hızlandırmıştır. II. Meşrutiyet'in İlanında etkili olan Jön Türk Hareketi'nin, bu fikir akımları içerisinde önemli bir yeri bulunmaktadır.

4.1. Jön Türkler (İttihat ve Terakki Hareketi)

II. Abdülhamit devrindeki ekonomik bozukluklar, toprak kayıpları, toplum üzerinde uygulanan despotizm, yeniden meşruti bir düzeni kurmaya yönelik hareketlerin filizlenmesini hazırlamıştır. Bu evredeki ihtilal hareketlerinden olan Jön Türkler, muhalif bir güç tarafından 1889'da Askeri Tıbbiye'de gizli bir örgüt olarak kurulmuştur. Bu örgütün adı "İttihad-ı Osmani'dir (Akşin, 2006: 35). Askeri Tıbbiye öğrencileri arasında kurulmuş gizli faaliyetler yürüten bu örgütün lideri İbrahim Temo'dur. Abdülhamit yönetimine karşı etkin bir savaş vermiş örgütün temel nitelikleri; düşün alanında burjuva-liberal çizgiye sahip olması, asker-sivil bürokratların hareket içindeki ağırlığı, Osmanlı vatandaşlığı kavramını ülkenin birliği açısından savunmaları, Osmanlı halklarının eşitliği ve özgürlüğünü ön plana

çıkarmalarıdır (Çavdar, 1995: 90). Mardin'e göre "Jöntürklerin en derin özlemlerinin 'hürriyet' olmuş olduğu doğru değildir. Jöntürklerin en derin isteği Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurmaktır. Hürriyet ancak dolayısıyla kendilerini ilgilendiriyordu. Çünkü hürriyetin ve adaletin egemen olduğu bu rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktı" (2007: 305). Bu anlamıyla İttihat ve Terakki, 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Yeni Osmanlılar çizgisinin bir uzantısıdır (Ahmad, 1995: 33).

Cemiyetin amacı imparatorluğun çökmesinde sorumlu tuttukları, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine son verilmesi ve yeniden meşruti düzenin ilan edilmesiydi. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti programında, "o zamanki hükümetin, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi hakları yokeden ve bütün Osmanlıları ilerlemeden alıkoyan, vatani yabancıların saldırılarına karşı zayıf bırakan yönetimine karşı İslam ve Hristiyan bütün vatandaşları uyandırmak için kurulmuş olduğu, insan haklarının koruyuculuğunu, uygarlık ve ilerlemelerin kaynağı olan Meşrutiyet'in geri getirilmesini kendine ödev bildiği belirtilmişti" (Tökin, 1965: 33).

İmparatorluk içerisinde gizli faaliyet yürütmelerine rağmen gittikçe etkinlikleri artan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde, düşünce ayrılıkları nedeniyle ayrışma başlamıştır. 1902 yılında yapılan kongrede cemiyet "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" ve "Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" olmak üzere ikiye bölünmüştür. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti II. Abdülhamit'i devirmek, bir meşrutiyet hükümeti kurmak, Batı uygarlığının ileri usul ve görüşlerini yurtta uygulamak, Anayasayı tekrar yürürlüğe koyarak insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almak gibi maksatlara dayanıyordu. Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ise zorbalığı yıkmak ve meşrutiyeti istemekle birlikte, "Teşebbüs-ü Şahsi" düşüncesini getirmekle memlekette liberal bir ekonomi anlayışın gerçekleşmesine çalışacağını belirtiyordu. Bu oluşum İkinci Meşrutiyet sonrasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası adını alarak, İttihat ve Terakki karşısında muhalif bir güç olarak yer alacaktır (Tökin, 1965: 34-35).

İttihat ve Terakki Örgütü'nün yürüttüğü çalışmalara bağlı olarak Makedonya ve Selanik'te örgüte mensup subayların başlattığı isyanlar, II. Abdülhamit'in meclisi tekrar açmasını, Anayasa'nın bir takım değişikliklerle yürürlüğe girmesini ve

böylece Meşrutiyeti yeniden ilan etmesini sağlamıştır. Böylece temel hak ve özgürlükler üzerinde yoğun bir baskı kuran II. Abdülhamit'in 30 yıllık yönetimi, sivil ve siyasal özgürlükleri kabul etmek ve kendi yetkilerini yeniden sınırlamak zorunda kaldı.

4.2. II. Meşrutiyet'in Yeniden İlanı ve Kanun-i Esasi'deki Değişiklikler

Abdülhamit'in uzun süren baskıcı yönetiminden sonra ilan edilen II. Meşrutiyet, aydınlar, asker-sivil bürokrasi gibi toplumsal güçlerin ve de baskıcı yönetimin olumsuzluklarından kurtulmak isteyen toplum katmanlarının özgürlüklere ilişkin mücadelesinin bir sonucudur. Meşrutiyet'in yeniden ilanı bu gerçeklik çerçevesinde "Hürriyetin İlanı", "Özgürlük Devrimi" ve "Jön Türk Devrimi" olarak da nitelendirilmektedir. Örneğin Çavdar'a (1982: 109) göre, 1908 Hürriyetinin ilanından sonraki günlerde "anayasa" ve "özgürlük" sözcükleri sihirli bir kelimeydi. Halk ekonomik çöküntünün doğal bir sonucu olan geçim sıkıntılarının bile "Hürriyetin İlanı" ile birlikte geçeceğini düşünüyordu.

II. Meşrutiyet hareketi ile Kanun-i Esasi, değişikliğe uğrayarak yeniden uygulamaya konuldu. 1908'de Kanun-i Esasi'de yapılan değişikliklerle, toplantı ve dernek kurma haklarının tanınması, basın faaliyetleri alanındaki özgürlükleri genişletici düzenlemelere de yer verildi. Çeşitli fikirlerin temsilcileri olan birçok gazete çıkmaya başladı (Tökin, 1965: 39). 1908-1914 arasında sadece Ermeni topluluklar 200'den fazla gazete yayınlanmıştır. Baskı döneminden özgürleşme dönemine yönelik şehirlerin ekonomisinde önemli yere sahip olan toplumsal güçlerin kültürel ve siyasal yaşamda daha fazla yer almasını getirmiştir (Keyder, 2008: 80).

Temel özgürlükler yanında siyasi özgürlükler alanında da canlı bir döneme girildi. 1908 hareketi ile Batı'da 19. yüzyılda temellenen modern örgütler (parti, dernek) siyasal yaşamda yer buldu. 1909 yılında Kanun-u Esasi'de yapılan düzenleme ile cemiyet (siyasal cemiyet: parti) kurma özgürlüğü tanınması, yığınların siyasal hayata katılmalarının önünü açması açısından önemlidir (Perinçek, 1985: 34). Ayrıca muhalefet partileri de kurulmuştur. Bu bağlamda 1911'de İttihat ve Terakki bünyesinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuş ve bu fırka ana muhalefet kanadını oluşturmuştur. Ancak ilk muhalefet partisi Osmanlı Ahrar Fırkası'dır. 14 Eylül

1908'de İstanbul'da kurulan parti programında insan hakları bildirisine dayanarak kanun karşısında eşit haklara sahip olmayı, söz, basın, ticaret, haberleşme, vicdan, seyahat, eğitim, toplanma gibi sivil ve siyasal özgürlükleri savunuyordu. Bir diğer parti ise, Osmanlı Demokrat Fırkası 6 Şubat 1909 Osmanlı adı altında toplanan millet fertlerinin yani Osmanlıların hukukunu eşitlik ve özgürlük içinde savunmakta, ayrıca basın, söz ve toplanma özgürlükleri üzerinde de durmaktaydı (Tökin, 1965: 42-43). II. Meşrutiyetle beraber yeniden yükselen özgürlük ortamında kısa bir süre çok canlı ve hızlı bir örgütlenme faaliyetleri görülmüştür. Bu durum imparatorluk içerisinde kamusal alana katılma olanağının artması ve de özgürlük alanının genişlemesi açısından önemlidir.

İkinci Meşrutiyet'in ülkemize getirdiği fırka (parti) oluşumu, demokratikleşme süreci açısından önemli bir adımdır. Osmanlı toplumunda Yeni Osmanlılar'dan İttihat ve Terakkiye kadar bütün siyasal örgütlenmeler önceleri gizli dernek (cemiyet) olup, sonradan su yüzüne çıkmışlardır (Çavdar, 1995: 141). İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 yılında kabul edilen tüzüğü ile bir siyasal parti olduğunu resmen benimsemiştir (Perinçek, 1985: 37). Tökin'e göre bu evrede siyasal partiler, toplum kuvvetlerinin ya da ekonomik hayatın doğurduğu baskının tepkisi olarak değil, idareci gruplar arasındaki kuvvet mücadelesinden doğdu. Bu siyasal partiler, hiç bir şekilde sosyal ve ekonomik temellere dayanmıyorlardı. Sadece rejim meseleleriyle meşgul oldular. Halkın siyasi görüşlerini, isteklerini, arzularını belirten gerçek partiler değil, birer 'elit partisi' idiler (1965: 42). 1908 hareketinden sonra İttihat ve Terakki'nin amacı Batı örneğine uygun parlamenter bir demokrasi rejimi kurmaktı. 1908-1918 İttihat ve Terakki dönemi Osmanlı Devleti'nin son dönemidir. Ayrıca, milli-laik bir Türk devletinin kurulması için gerekli şartların oluştuğu son dönemdir. Bu dönemde her eğilimi temsil eden siyasal partiler kurulmuş ve çeşitli ideolojiler ülke çapında yayılmıştır. Osmanlı Devleti siyasi modernleşme sürecine girmiştir (Karpas, 2006: 68-69).

İttihat ve Terakki Örgütü'nün siyasal yapıya egemen olduğu dönemde, özel girişimciliğe ve şirketleşme çabalarına verilen önem ve bir ölçüde büyük kentlerde canlandırılan sanayileşmeye bağlı olarak bazı esnaf ve işçi cemiyetleri ortaya çıkmıştır (Yücekök, 1998: 21). İşçi örgütlenmelerinin kuruluşu Meşrutiyet öncesine

uzanır. 1871’de işçilere yardım amacıyla “Ameleperver Cemiyeti” kurulmuştur. 1894’de ise sınıf bilinci temeline dayalı, yarı sendikal yarı siyasal bir örgütlenme olan “Osmanlı Amele Cemiyeti” kurulmuştur (Gülmez, 1985: 794). II. Meşrutiyet’le birlikte işçi örgütlenmelerinde ve eylemlerinde büyük artış görülür. 1908’in 23 Temmuz’undan aynı yılın sonuna kadar 111 grev düzenlenmiştir. İşçiler bu grevlerle, ücret artışı, çalışma süresinin 8-10 saat ile sınırlandırılması, dernek ve sendika gibi örgütlerin işlevlerinin tanınması gibi isteklerde bulunmuşlardır. Bu dönemde grevlerin çoğu yabancı sermayenin egemenliği altındaki işyerlerinde gerçekleştirilmiştir. Grevler karşısında rahatsız olan yabancı sermayedarlar diplomatlarını devreye koyarak, iktidarı elinde bulunduran İttihat Terakki Örgütü’ne baskı yapmışlardır. Bunun sonucunda da grevlere ve grevcilere karşı sert tavır alışlar başlamıştır. 1909’da çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu (Grev Kanunu) bu tavır alışın en somut ifadesini oluşturur (Güzel, 1983: 1850). Kanun sendikal örgütlenmeyi bütünüyle yasaklamamış, sadece işçi eylemlerinin yoğunlaştığı ve örgütlenme faaliyetlerinin arttığı kamu işyerlerinde sendikal örgütlenme yasaklanmıştır (Işık, 1995: 33). Bu kanundan sonra grev dalgası dinmiştir. 1909-1912 arasında sadece 33 greve rastlanır (Karakışla, 1998: 37).

Osmanlı Devleti’nde dağılma döneminde dış ve iç dinamiklerin etkisiyle batılılaşma (modernleşme) çerçevesinde birtakım reformlara girilmiş ve bu yolla devletin varlığının sürdürülmesi amaçlanmıştır. Önceleri askeri ve teknik alanda gerçekleşen modernlik anlayışı, sonrasında yönetim, eğitim, kültür, siyaset ve hukuk alanlarına yayılmıştır. Temel hak ve özgürlükler alanındaki gelişimlerde de modern yaklaşımlarının izleri bulunmaktadır. Osmanlı’da başlayan anayasacılık hareketleri tam bir parlamenter sistem getirememiştir. Tanzimat’tan başlayarak II. Meşrutiyet’i de içine alan bu süreçte gözlenen ortak nokta, anayasacılık hareketleri ve özgürlüklerin genel olarak bürokrasiden gelme ve halktan kopuk bir seçkin zümre (asker-sivil bürokrasi, aydınlar) tarafından gerçekleştirilmesidir. Özellikle devletin dağılma döneminde yeni toplumsal güçlerle ön plana çıkan Osmanlı’nın modernleşme çabaları, yeni kurulan Cumhuriyet için ön temeller hazırlamıştır.

III. CUMHURİYET MODERNLEŞMESİ VE ÖZGÜRLÜKLER

Cumhuriyet, 1920’de kurulan yeni devletin rejimine verilen addır. Yüzünü Batı’ya dönen yeni devlet, modern (çağdaş) bir topluma ulaşmayı temel hedef olarak belirlemiştir. Cumhuriyet, Osmanlı’nın modernleşme sürecindeki birikimini miras almasına karşın, modernleşmeye yaklaşımı ve uygulamaları ile Osmanlı’dan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Cumhuriyet, kişi egemenliği, devletin dini karakteri ve bağımlılık ilişkileri ile anlam bulan Osmanlı Devlet düzeni yerine, “ulus devlet”, “laiklik” “bağımsızlık” gibi ilkelere dayanan yeni bir devlet düzeni amaçlamıştır. Cumhuriyet modernleşmesinin sosyal-ekonomik, siyasal, hukuksal ve kültürel açılardan getirdiği yeni ilişkiler, özgürlüklere yönelik anlayış ve uygulamalar üzerinde etkili olmuştur. Bu anlayış ve uygulamalara geçmeden önce, Cumhuriyet’in kuruluşu ve onun modernleşmeci yönelimini hazırlayan etkenlere bakmak gerekir.

Cumhuriyet’in temelleri bağımsızlık savaşına koşut olarak şekillenmiştir. Ulusal mücadele ile eski ve yenik bir iktidar karşısında, yeni iktidar gücünün bağımsızlığı amaçlanmıştır. Askeri ve sivil bürokrasi, aydınlar ve eşraf bu iktidar yapısı içinde bağımsızlık yolunda öne çıkan toplumsal güçlerdir. Halkın işgaller karşısında direnişini ve de vatan savunmasına doğrudan katılmasını amaçlayan kongre süreçlerinde bu güçler etkin bir rol oynamışlardır. Kongrelerde alınan kararlar özgürlük kavramının içeriğini oluşturması açısından önemlidir. Örneğin Mustafa Kemal’in öncülüğünde gerçekleşen Amasya Kongresi’nde, Osmanlı Devleti’nin işgaller karşısında izlediği teslimiyetçi politika eleştirilerek, “milletin bağımsızlığının yine milletin azim ve kararının kurtaracağı” yaklaşımı ortaya konulmuştur. Bağımsızlık mücadelesi yürüten güçlerin “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı ile tek bir yapıda birleşmeleri ise Sivas Kongresi ile gerçekleşmiştir. Tunaya’ya göre Sivas’ta birleşen “Müdafaai Hukuk Hareketi, kolektif bir hürriyet savaşını ön plana almıştır. Bağımsız bir Türk Devletinin kuruluşu amacı, kişi hürriyetlerinin, hür yaşamının garantisi sayılmış ve ilk planda milli bir toplumun serbest hareket alanı, kurtuluş alanı için savaşılmıştır. Hareket, isminden anlaşılacağı gibi, hakların savunulması anlamına gelir. Bu da, milli haklardır, kişi hak ve hürriyetlerini de kapsarlar” (1966: 137). Ulusal bilincin gelişmesini hazırlayan bu süreçte özgürlük daha genel anlamda, yani bir ülkenin içine düştüğü esaretten

kurtulma ve bağımsız olma durumu ile yakından ilintili bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açılması, egemenliğin kaynağını ve kimler tarafından kullanılacağını yeniden belirlenmesi bakımından önemlidir. Büyük Millet Meclisi’nin kuruluşu gücünü dinden ve gelenekten alan hanedan egemenliğinin sonunu hazırlamıştır. Meclisin açılışı, egemenliğin kaynağının ne olacağını ve de kimler tarafından kullanılacağını yeniden belirlenmesi bakımından önemlidir.

Büyük Millet Meclisi kurulduktan 1923’e kadar görev yapan İlk Meclis değişik görüş ve kişiler bir araya getiren bir özelliğe sahiptir. Milli mücadelenin zor koşullarında çalışmalar yürüten bu mecliste farklı görüşte gruplar olmakla birlikte, mecliste çoğunluğa sahip olan grup Kuva-yı Milliye’lerin oluşturduğu Müdafaa-i Hukuk grubuydu. Meclis’te ilk kurulan grup bu olduğu için sonraları “Birinci Grup” olarak adlandırılmıştır. Meclisteki muhalefet unsurları ise bir araya gelerek İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu kurmuşlardır. Bu grup programında kişi özgürlükleri, siyasi cezalarda idam cezasının kaldırılması, angarya ve işkence gibi uygulamaların kesinlikle yasaklanması yer almıştır (Çavdar, 1995: 218-219). “İkinci Grup” taraftarları sonradan Cumhuriyet’in ilk muhalefet partisi olan Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası’nı kuracaklardır.

Anadolu’da milli mücadele ile kurulmuş yeni devletin Cumhuriyet düzenine geçişi, Türk siyasetinde Osmanlı Devleti’nde temelleri atılan uluslaşma ve modernleşme süreci açısından önemli bir milattır. Cumhuriyet’in, ilahi ve geleneksel egemenlik ilişkilerinin yerine ulusal, dünyevi egemenlik ilişkilerini getirmesi de bu biçimlendirmede etkili bir yöndür. Cumhuriyet, yüzyıllardır padişahın tebaası olan halkın kulluktan yurttaşa geçişinin başlangıcıdır. Yurttaş egemenliğine dayanan Cumhuriyet’le parlamenter ve demokratik bir düzen amaçlanmıştır. Yurttaşlık başta temel özgürlükler olmak üzere siyasal hak ve özgürlükleri ve de diğer yurttaşlarla eşit haklara sahip olmayı getirmiştir. Ayrıca yurttaşlık düşüncesinin temele alındığı böyle bir düzen, cemiyetlerin ve siyasal partilerin örgütlülüğü ile anlam bulacaktı. Bu örgütlülüğe Cumhuriyet yönetimi önemli bir anlam katmakla birlikte, örgütlülüğün zemini kurtuluş savaşı sürecinde oluşturulmuştur. Nitekim ulusun bağımsızlık mücadelesinin milli irade ve onun temsilcilerinin örgütlü ve kurumsallaşmış gücü ile

sağlanacağı, en çetin savaş koşullarında dahi ön plana çıkartılmıştır. Bu bağlamda Lewis'e göre, tarihlerinin en karanlık anında Kemalist Devrim Türk halkına yeni bir hayat ve umut getirdi, onların enerjilerini ve kendine güvenlerini iade etti ve onları sadece bağımsızlık yoluna değil, daha değerli bir şey olan hürriyet yoluna sağlamca yaklaştırdı (2007: 291).

1923'te kurulan Cumhuriyet ile son derece olumsuz koşullardan yola çıkılarak, modern (çağdaş) bir toplum yaşamının gereklerine ve ilkelerine göre devlet yapısı biçimlendirilmeye başlanmıştır. Bu biçimlendirmede özgürlüklere yaklaşım önemli yer tutmakla birlikte, öncelikle toplum yapısında özgürlükler üzerinde etkili olan dinamiklere bakmak gerekir. Cumhuriyet hangi sosyo-ekonomik, demografik, kültürel yapı üzerine inşa edilmiştir ve bu yapı hukuksal düzenlemelere ve siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımına nasıl yansımıştır.

Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan çizgide demografik değişimler yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Kaybedilen topraklardan gelen insanlar, savaş kayıpları, salgın hastalıklar ve mübadeleler, güvenlik amaçlı zorunlu yer değiştirmeler (tehcir) nüfusun niceliği ve niteliği üzerinde etkili olmuştur¹. Bütün Anadolu'da toplam nüfusun 1/5'ini meydana getiren gayri Müslim ahali şehir nüfusunun 1/3'ünü oluşturuyordu (Yerasimos, 2007: 291). 1900'lerin başında ülkedeki kentli nüfusun ve ticaret burjuvazinin ağırlıklı gücü de gayrimüslimlerdi.

Cumhuriyet kurulduğunda nüfusun % 80'i kırsal alanlarda, % 20'si ise kentlerde yaşamaktaydı. Yurttaşların çoğunluğu geçimini tarımdan sağlamaktaydı. 1913'de özel toprak mülkiyetinin dağılımına bakıldığında; tarım nüfusunun % 5'i ekili toprakların % 65'ine sahipken, orta ve az topraklı köylülerin % 95'i ekili toprakların % 35'ine sahiptir (Yerasimos, 2007: 294). Çiftçilerin önemli bir kısmı sınırlı bir toprak parçası üzerinde üretim yaparken, pazara yönelik üretim yapan büyük çiftçiler ise sınırlıydı. 1908-1914 arasında tarımsal hasılanın yüzde 10'u ihraç edilirken, 1923-1929 arsında bu oran yüzde 20'ye yükselmiştir. Tarımsal ürünler

¹ Günümüz Türkiye sınırları içinde bulunan nüfus 1906'te yaklaşık olarak 15 milyondur ve bu nüfusun yüzde 10'u Rum, yüzde 7'si Ermeni, yüzde 1'i Musevi'ydi, Müslümanlar ise yüzde 80'nin üzerindeydi. 1927'ye kadar nüfus ancak 13.6 milyondur ve gayri Müslimlerin oranı yüzde 2.6 idi (Keyder, 2008: 102).

ihracatın yüzde 60-72'sini oluşturunurken, sanai tüketim malalarını ithalatın çok büyük bir bölümünü oluşturunurdu. Türkiye dünya ekonomisine hammadde ihraç edip, sanai tüketim malı ithal eden bir ülkeydi (Boratav, 2007: 50).

Geleneksel tarım ve çiftçilikle uğraşan geniş bir kesim karşısında sınırlı bir ticaret ve sanayi burjuvazisi ve fabrikalar vardı. 1923'te 110-115 bin işçi bulunmaktadır, 1927'de ise bu rakam 147 bindir (Güzel, 1996: 127). 1927'de işletmelerin büyüklüğüne göre işçi dağılım yüzdesi şöyledir. 1-5 arası işçi çalıştıran işletmelerin oranı % 90.8, 6-20 arası işçi çalıştıran işletmelerin oranı % 7.8, 20-50 arası işçi çalıştıran işletmelerin oranı % 0.8, 51-100 arası işçi çalıştıran işletmelerin oranı ise % 0.3'tür (Yavuz, 1998: 178). Bu rakamlardan da görüleceği gibi, işgücünün önemli çoğunluğu büyük sanayi fabrikalarında değil, sınırlı bir pazara geleneksel el tezgahları ile üretim yapan küçük işletmelerde çalışmaktadır.

Cumhuriyet'in kuruluş sürecindeki bu ekonomik yapı, yeni devletin ekonomi politikalarının belirlenmesi için üretici güçlerin taleplerinin dikkate alınmasını gerektirmiştir. Bu amaçla 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi toplandı. Toplantıya tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi (amele) temsilcileri katıldı. Boratav'ın (2007: 45-46) vurguladığı gibi, kongre, İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşması yolunda önemli bir adım oluşturmuştur. Ayrıca İzmir İktisat Kongresi'nde kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiye özendirici, ekonomide milli unsurların güçlenmesini ve ılımlı bir korumacılığın öngören tezlerin ön plana çıktığı ve kongreye ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir. Ahmad'a (1998: 131) göre ise, kongre ile yeni devletin ekonomi politikasını belirlemek temel amaçtı. Kongrede işçi kesimine örgütlenme hakkının verilmesini, 1 Mayıs'ın İşçi Bayramı olarak kutlanmasını, grevi yasaklayan Tatil-i Eşgal Kanunu'nda değişiklikler yapılmasını, sendika ve benzeri işçi kuruluşlarının tanınması işçiler tarafından ortaya atılmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'nden 1923-1929'a kadar Türkiye ekonomi politiğinin en önemli özelliği, devlet desteğiyle ulusal burjuvazi yaratılarak bu yolla sanayileşmenin ve kalkınmanın gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin 1913 yılında çıkardığı Teşvik-i Sanayi'nin benzeri 1927'de Cumhuriyet

tarafından çıkarılmıştır. Bu dönemde geniş bir nüfus gücüne sahip olan çiftçiler ile ilgili olarak da İzmir İktisat Kongresi'nde gündeme gelen Aşar Vergisi 17 Şubat 1925 yılında kaldırılmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde geri kalmışlığın önemli bir yönü de eğitim ve sağlık hizmetleri alanlarıdır. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında okuryazar oranı sadece % 11'dir. 1924 yılı istatistiklerine göre ise ülkede 5000 okul, 12400 öğretmen ve 359000 öğrenci vardır. Öğrencilerin sadece 3000'i yüksek eğitim kurumlarındaydı. 1924 yılındaki yaklaşık 13 milyonluk nüfusa karşılık ülkede 1000 kadar doktor vardı (Tezel, 2002: 101-102). Bu tablo kültürel olarak inşa edilerek içselleştirilebilen özgürlükleri temellendirecek koşulların yetersizliğini ortaya koymaktadır.

Yeni kurulan Cumhuriyet bu olumsuz tabloya karşılık, 1923 ile 1925 arasında ve özellikle yeni Anayasanın kabulünden sonra özgürlükçü bir ortama yönelmiştir. Ancak 1925 sonrasında ilk çok partili yaşam deneyimin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra bu yöneliş yerini katı uygulamalara ve sınırlamalara bırakmıştır. 1925'te TCF çevresi ile sosyalist görüşleri benimseyen bütün muhalif gazete ve dergiler (Aydınlık, Yoldaş, Orak Çekiç gibi) kapatılmıştır. Ortada sadece hükümet denetimindeki gazeteler kalmıştır (Zürcher, 2000: 263; Ahmad, 1998: 139-140). Düşünce ve basın özgürlüğü ile ilgili bu yasaklamalar, dernek kurma özgürlüğüne de yansımıştır. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun, derneklerle ilgili özgürlükçü ve demokratik hükümler getirmiştir. Medeni Kanun, derneklerin tüzüklerini açıklamakla kurulmuş sayılacağını kabul etmiştir. Deneklerle ilgili bu olumlu düzenlemelere rağmen dernek faaliyetleri, Takrir-i Sükun ve Hıyanet-i Vataniye gibi olağanüstü koşullarda çıkan kanunların kısıtlayıcılığı altında güdük kalmıştır. 1923'te 57 olan dernek sayısı, 1925'te 17'ye düşmüştür (Alkan, 1998: 56-57; Toksöz, 1983: 374).

Cumhuriyet, yurttaşlık anlayışını benimsemesiyle, Fransız Devrimi ardında şekillenen temel yurttaş hak ve özgürlüklerini de sahiplenmiştir. Hukuksal düzenlemelerde de buna yönelik adımlar atmıştır. Batı'da özgürlükler uzun yıllar süren toplumsal mücadelelerle anlam bulmuş ve yerleşmiştir. Bu doğal olarak sosyo-ekonomik, kültürel, siyasal ve hukuksal gelişmelerle bütünleşerek anlam kazanmıştır.

Türkiye’de ise sosyo-ekonomik gelişmenin geriliği, yurttaş kimliği çerçevesinde şekillenen özgürlüklerin savunusunun ve yerleşmesinin cılız kalmasını sağlamıştır. Ancak buna rağmen 1923-1930 arasında devletin modern bir görünüme kavuşmasına yönelik önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeler arsında hukuksal alan ayrı bir öneme sahiptir. Hukuksal düzenlemeler, yeni devletin işleyişi ile temel hak ve özgürlüklerin sınırını çizmesi açısından ele almak gerekir. Böylece toplumsal yapı içindeki unsurların ne gibi hak ve özgürlüklerle karşı karşıya olunduğu hukuksal metinlerden yola çıkılarak anlaşılabilir.

IV. YENİ DEVLETİN HUKUKSAL DÜZENLEMELERİNDE ÖZGÜRLÜKLER

1. 1921 Anayasası ve Özgürlükler

20 Ocak 1921’de kabul edilen “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, bağımsızlık savaşı sürecinde temelleri atılan yeni devletin ilk Anayasası’dır. Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan Anayasa, kuruluş aşamasındaki devletin yapısını ve özgürlük anlayışını ortaya koyan bir metindir. Cumhuriyet’e geçiş sürecinde bu Anayasa geçici bir nitelik taşımıştır. Nitekim bu Anayasa, 1876 Kanun-i Esasi’nin hükümleriyle birlikte uygulanmıştır.

1921 Anayasası, 23. Madde ve 1 Ek Madde’den oluşan kısa bir metindir. Savaş ortamının koşullarında ilan edilen Anayasa, bu koşulları yansıtır biçimde, yani devlet işleyişini hızlandırılması esas alınarak hazırlanmış bir belge niteliğindedir. 1921 Anayasası’nın önemli bir özelliği, Cumhuriyet düşüncesinin zeminini hazırlamasıdır. Bu bağlamda Parla’nın belirttiği gibi, 1921 Anayasası, “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalıdır” diyen 1. Maddesi ile Türkiye’de Cumhuriyet, yalnız fiilen değil hukuken de kurulmuştur (1991: 12). Osmanlı Devleti’nden önemli bir kopuşun göstergesi olan bu madde ile egemenlik anlayışında köklü bir değişiklik de ortaya konulmaktaydı. Bu durum Cumhuriyet’in modernleşme düşüncesi ve eylemi ile anlam bulan, “kuldan yurttaşa” geçişin ve laik devlet düzeninin ön temellerini oluşturmuştur. Bu gelişme Türk Anayasacılık hareketleri ve özgürlük düşüncesi

açısından önemlidir. Nitekim egemenliğin göksel ve ruhani bir karakterden, toplumsal ve dünyevi bir anlayışa dönüşmesi tebaanın bağımlılık ilişkilerinden kopmasının önünü açması açısından önemli bir özgürleşme adımıdır.

1921 Anayasası'nın 2. Maddesi ise, yeni kurulan devletin işleyiş yapısının güçler birliği esasına dayandığını ortaya koymaktaydı. Bu sistemde Meclis, sadece yasama yetkisini kullanan basit bir “parlamento” olmayıp, bütün yetkiler onda toplanmaktaydı. Çünkü Meclis, aynı zamanda hükümet yetkisini de kullanıyordu (Mumcu, 1992: 178). Güçler birliği anlayışı, modern demokrasi düşüncesi ve özgürlüklerle ters düşmekteydi. Ancak Meclis Hükümeti olağan üstü koşullardan doğan geçici bir seçenek ve Mustafa Kemal için de bir ara rejim idi. Nitekim 1923 değişikliğiyle Yürütme ayrı bir organ olarak oluşturulmuş, 1924 Anayasası da bu paralelde değişmiştir (Giritli ve Sarmaşık, 2001: 172).

Ulusal egemenliğe dayanan ve doğrudan doğruya ulus iradesinin ürünü olan bu ilk Anayasa'da, 1876 Kanun-u Esasi gibi özgürlüklere doğrudan değinilmemektedir. 1921 Anayasası'nın milli mücadele sürecinin olağanüstü koşullarında kabul edilmesi ve bu yönüyle geçici bir nitelik taşıması bu durum üzerinde etkili olmuştur.

Türk devleti 1921 Anayasası ile hukuksal bir boyut kazanmıştır. 1920'de temelleri atılan yeni devletin işleyiş düzenini ortaya koyan 1921 Anayasası'nda özgürlükler üzerinde durulmamakla birlikte, gerçeklikte bir özgürlük mücadelesi verilmekteydi. Bu bağlamda Anayasa'nın yapıldığı süreci de içine alan milli mücadele döneminde özgürlük kavramı, iki boyutta anlaşılabilir. Bunlardan birincisi “bağımsızlık”, diğeri ise “ulusal egemenlik”. Milli mücadele sonrasında Cumhuriyet'in ilanı ve yeni Anayasa gerek bağımsızlık gerekse de özgürlük düşüncesine önemli anlamlar kazandıracaktır.

2. 1924 Anayasası ve Özgürlükler

Cumhuriyet'in ilanı ve bu süreçteki gelişmeler, yeni bir anayasanın oluşturulması gereğini ortaya çıkarmıştır. Üstelik de yürürlükte iki Anayasa, yani 1876 Kanun-i Esasi ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye'nin kuralları birlikte uygulanmaktaydı. 20 Nisan 1924'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle, 1921 Anayasası döneminde yaşanan iki anayasalı durum sona ermiştir (Tanör, 2007: 290).

1924 Anayasası “Esas Hükümler”, “Yasama Görevi”, “Yürütme Görevi”, “Yargı Erki”, “Türklerin Kamu Hukuku” ve “Türlü Maddeler” olmak üzere altı bölüm ve 105 maddeden oluşmuştur. Esas Hükümler kısmında “Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir” (Mad.1) ibaresi yer almaktaydı. Anayasa'nın ikinci maddesinde devletin nitelikleri, (Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi Laik ve Devrimci olmak üzere) başkenti ve resmi dili belirtilmekteydi. Anayasa'da yine “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” (Mad.3) denilerek, bu egemenliğin kullanılmasına değinilmektedir: “Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır” (Mad.4). Esas Hükümler kısmında yasama, yürütme ve yargı erkleri üzerinde de durulmuştur. “Yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve onda toplanır (Mad.5) ve meclisçe kullanılır (Mad.6). Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır (Mad.7). Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır (Mad.8). Yasama ve yürütme ile ilgili maddelerle bir yandan kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemine bağlı kalındığı, öbür yandan da yasama ve yürütme iktidarlarının birer fonksiyon olarak ayrıldığı anlamına gelir. Böylece parlamenter sistem yolunda önemli yol alınmıştır (Tanör, 2007: 296). 1924 Anayasası, her ne kadar parlamenter sitemi hedef almışsa da 1920 geleneğinden kopamamış, meclis üstünlüğü anlayışı birçok açıdan 1924 Anayasası'nda da izlerini sürdürmüştür. Sonuçta, parlamenter sistem niteliği biraz ağır basan karma bir sitemin ortaya çıktığı görülüyor (Soysal ve Sağlam, 1983: 24). Anayasa, genel yapısı bakımından devrimci bir nitelik

göstermektedir. Osmanlı Devleti ile bütün ilişkiler atılmıştır. Ulusal egemenlik ilkesi en kesin biçimde yürürlüktedir (Mumcu, 1992: 182).

1921 Anayasası nasıl kurtuluş savaşı koşullarının izlerini taşıırken, 1924 Anayasası ise kuruluş sürecinin izlerini taşımıştır. Benzer durum Anayasa'daki özgürlüklerin yer almasına da yansımıştır. 1921 Anayasasında hak ve özgürlüklere yer verilmezken, 1924 Anayasası'nın "Türklerin Kamu Hakları" adlı beşinci bölümünde klasik (temel) hak ve özgürlükler sıralanarak kısaca açıklanmıştır. Anayasa'da özgürlüklerin yer alması Cumhuriyeti ilan eden toplumsal güçlerin nasıl bir iktidar ve birey ilişkisi amaçlandığının ipuçlarını vermesi açısından önemlidir.

Türklerin Kamu Hakları bölümünün ilk maddesinde özgürlük tanımlanmakta ve sınırları ortaya konulmaktaydı. "Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer" (Mad. 68) (Kili ve Gözübüyük, 2006: 143-143). 1924 Anayasası, temel hak ve özgürlükleri bu maddede ifadesini bulan klasik anlayışa uygun olarak düzenlemiştir (Soysal ve Sağlam, 1983: 26). Anayasa'da böylece ilk defa özgürlük tanımlanmaktaydı. Bu tanım 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin felsefesine koşutluk gösterir. Anayasa'da yine kanun önünde eşitlik (Mad. 69) anlayışına yer verilmiştir.

1924 Anayasası'nda özgürlükler şu maddelerle ortaya konulmuştur: Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağış, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarından (Mad.70), cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz (Mad.70), işkence, eziyet, zoraltım ve angarya yasaktır (Mad.73), keyfi tutuklamanın olamayacağı (Mad.74), kimsenin inanç, din ve mezhebinden dolayı kınanamayacağı (Mad.75), kanunsuz biçimde kimsenin üstünün aranmayacağı ve konutuna girilemeyeceği (Mad. 76), basının, kanun çerçevesinde serbest olduğu (Mad. 77), seyahat özgürlüğü (Mad.78), ve kanun çerçevesinde her türlü öğretim serbestliği gibi (Kili ve Gözübüyük, 2006: 143-145). Böylece klasik (temel) özgürlükler genel hatlarıyla Anayasa'da sıralanmıştır. Karpas'a (2007: 37) göre, 1924 Anayasası ile Batı'nın iki yüzyıl boyunca yarattığı liberal özgürlük ve hakların tümü yurttaşlara cömertçe sunuluyordu.

Anayasa’da din ve ırk ayrımının dışında devlete, vatandaşlık bağı ile bağlanan herkesi Türk kabul ederek (Mad.88) (Kili ve Gözübüyük, 2006: 147) çağdaş vatandaşlık anlayışına yaklaşılmıştır. Ayrıca yasama bölümünde de seçme (Mad.10) ve seçilme (Mad.11) (Kili ve Gözübüyük, 2006: 129) haklarına yer verilerek, siyasi özgürlüklere değinilmiştir. Ancak seçme ve seçilme hakkı yalnızca erkeklerle sınırlı tutulmuştu. Meşrutiyet Anayasası işçilere milletvekili olma hakkı tanımamıştı. Ayrıca seçilmek hakkı için ise “az çok vergi ödüyor olma” koşulunu getirmişti. Cumhuriyet, emekçileri demokrasi arenasının dışında bırakacak bu ayrıcalıklar ve kısıtlamaları ortadan kaldırmıştır (Işıklı, 1999: 248).

1924 Anayasası’nda sosyal ve ekonomik özgürlüklere ise hemen hemen hiç değinilmemiştir. Bu bağlamda Tanör, şu saptamalarda bulunmaktadır: Anayasa’da devletin sosyal ödevlerine de yer verilmemiştir. Sendika, grev ve toplu pazarlık, toplu sözleşme gibi kolektif emekçi hakları tanınmamıştır. Sosyal güvenlik, iş hakkı, sağlık ve konut hakları gibi alanlarda da devlete düşen ödevlerden söz yoktur. Bunun tek istisnası, parasız ilköğretim hakkı ve zorunluluğudur (Mad.87) Kısacası, Anayasanın devlet felsefesi sosyal değil liberaldir. Ancak Devlet, halkçılık ve dayanışma fikirlerinin de etkisiyle birtakım sosyal yükümlülükleri yerine getirmekteydi (2007: 311). İzmir İktisat Kongresi’nde işçilerin taleplerinin 1924 Anayasası’na yansımadağı görülmektedir. Cumhuriyet’in “sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış kitle” söylemi ile sınıf gerçeğinin yok sayılması, önemli bir kitlesel güce sahip olmasalar da işçi sınıfının taleplerinin göz ardı edilmesinde etkili öğeleri oluşturmuştur.

1924 Anayasası’nda hakların güvence altına alınıp düzenlenmesi yasalara bırakılmış, anayasada hak ve özgürlükleri yasama organına karşı da koruyabilecek dolaysız bir güvence mekanizması henüz öngörülmemiştir. “Yasalar çerçevesinde özgürlük” anlayışından “yasaları da belli bir ölçüde bağlayan temel hak” anlayışına geçiş ancak 1961 Anayasası ile mümkün olabilecektir (Soysal ve Sağlam, 1983: 26). Mumcu’ya (1992: 191) göre, 1924 Anayasası’nda “özgürlüklerin sınırını kanunun çizmesi ve bu alanda meclis iradesine hiçbir kısıtlama getirilmemesi, büyük bir aksaklıktır. Vatandaşın bütün özgürlükler ve bu arada siyasal parti kurma hakkı, Meclis çoğunluğunun görüşüne ve anlayışına bırakılmıştır”.

1924 Anayasasının yapılışı sırasında belirli bir parti hayatı'nın bulunmayışı dolayısıyla, meclis egemenliği ilkesinin birden fazla partili bir düzende yaratabileceği sorunlar gözden uzak tutulmuştur. Bu nedenle 1924 Anayasası'nın ilkeleri tek partili dönemde rahatlıkla uygulanabilirken, çok partili döneme geçildikten sonra ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasındaki özdeşlik, kolaylıkla, parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin kurulmasına ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine yol açmıştır (Soysal ve Sağlam, 1983: 27).

1924 Anayasası, demokratik sistemin işlemesi için yeterli bir hukuki çerçeve oluşturabilirdi. Ancak bunun şartı, iktidarı elinde bulunduran kadronun demokrasi ve özgürlük ilkelerine içten inanmış olmasına bağlıydı. Bu şartın eksikliğinde Anayasa yetersiz ve eksik kalması kaçınılmazdı. Nitekim 1924 Anayasası siyasal iktidarın denetimini sağlayacak, onu frenleyecek bir mekanizma kurmamıştı. Bu nedenle kamu özgürlüklerini tamamen güvencesiz bırakıyordu. Anayasa'nın bu zayıf noktaları 1950-1960 arasının konjonktüründe iyice belirginleşmiştir (Kapani, 1993: 116).

Kısacası, Cumhuriyet'in kurumsallaşma sürecine denk gelen 1924 Anayasası'ndaki özgürlükler, 1921 Anayasası'na göre daha geniş fakat 1960 Anayasası kadar oldukça dar bir çerçevede yer almıştır. Anayasa'da daha çok kişi özgürlüklerine yer verilmiş, siyasal ve özellikle sosyal ve ekonomik özgürlük alanları ise çok sınırlı anlam bulmuştur.

V. CUMHURİYET'İN SİYASAL PARTİLERİ VE ÖZGÜRLÜKLER

1. Cumhuriyet Halk Fırkası

TBMM seçimlerinin yenilenmesi ile 11 Ağustos 1923'te ise II. TBMM dönemi başlamıştır. Bu süreçte mecliste önemli bir güç olarak "Halk Fırkası" adı ile bir parti kurulmuştur. "Halk Fırkası", Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir siyasal parti halinde devamı olarak, 9 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal tarafından kurulmuştur. Mustafa Kemal'e göre "Cumhuriyet Halk Fırkası

Anadolu'ya ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin mevlududur¹” (Kili, 1976: 79). 10 Kasım 1924'te yani Cumhuriyet'in ilanının ardından partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası olmuştur. Böylece yeni devletin kuruluşunda rol oynayan oluşum, devletin rejiminin belirlenmesine koşut olarak yeni bir ad almış ve Cumhuriyet'in ilk siyasal partisi olmuştur.

Milli mücadele ve devletin kuruluşunun önemli bir aktörü olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bileşenleri, Anadolu eşrafı (toprak ağası ve tüccar), ulusal ideolojinin önderliğini üstlenmiş asker-sivil bürokrasi ve aydın çevresidir. Parti, ulusal mücadele sürecinde varlık kazanmış hareketin devamıdır. Bu evrede öncelik ulusun kurtuluşu olduğundan, hareket geniş bir tabana dayanmıştır. Kili'ye göre, Ulusal Kurtuluş Savaşından geçen başka ülkelerde de benzer partiler görülmektedir. Milli Mücadele'nin doğurduğu bu parti, geleneksel Osmanlı toplumundan ulusal Türk devletine dönüşme sürecinin en etkili siyasal kurumu rolünü üstlenmiştir (1976: 18).

Cumhuriyet'in kurucu ögesi olan CHP'nin ilk Nizamnamesi 1923 yılında ilan edilmiştir. Bu Nizamname'de partinin amacı şöyle ortaya konulmuştur: “Milli hakimiyet'in halk tarafından ve halk için yapılmasına önderlik etmek Türkiye'yi modern bir devlet haline yükseltmek, Türkiye'de bütün kuvvetlerin üstünde kanunun sözünü geçirmeyi hâkim kılmaya çalışmaktır. Halk kavramı, herhangi bir sınıfın tekelinde değildir. Hiçbir ayrıcalık iddiasında bulunmayan ve genel olarak kanun karşısında mutlak bir eşitlik kabul eden herkes, halktandır” (Tökin, 1965: 69). Yetkin'e göre bu yaklaşım partinin halkçılık anlayışının özü niteliğindedir; halkçılık Osmanlı siyasal düzenine açık bir tepki olarak karşımıza çıkmaktadır (1983: 93). CHP Nizamnamesi 1923'de, temel özgürlükleri değil, ulusal egemenliği tanımlamaktaydı (İnsel, 2005: 67).

1927 Programının girişinde, Cumhuriyet Halk Partisinin, laik, hakçı ve milliyetçi niteliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Bu programda daha çok iç ve dış

¹ Mevlud, yeni doğmuş (çocuk), bir şeyden doğmuş olmak (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat 2003: 636).

siyaset, eğitim siyaseti, mali siyaset gibi konular yer almıştır. 1924 Anayasası'nda yer alan hak ve özgürlüklere programda hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Program'da yalnızca 1924 Anayasası'nda yer alan ilköğretimin mecburiliğine değinilmiştir (Tunçay, 1999: 413-414).

Modern, kalkınmış bir toplum düzeyi hedefleyen Cumhuriyet'in ilk hükümeti İsmet İnönü tarafından oluşturulmuştur. 1923-1924 tarihleri arasında görev yapan I. İnönü Hükümetinin bir sayfalık programında özgürlük (hürriyet) sözcüğüne yer verilmemiştir. Programda, Cumhuriyet hükümetinin hareket sınırının milletin onayladığı ilkeler (umdeler) olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca Cumhuriyet'in varlığı, bütünlüğü ile dış devletlerle kurulması amaçlanan dostluk bağlarından bahsedilmiştir (T.B.M.M., 1988a: 24). Bu hükümetin yerine kurulan, II. İnönü Hükümeti programı getirmemiştir. 1925-1927 yılları arasında görev yapan III. İnönü Hükümetinin Programı'nda ise memleket güvenliği, gelişimi ve huzuru ile ilgili genel yaklaşımlar ortaya konulmuştur (T.B.M.M., 1988a: 34). 1927-1930 yılları arasında görev yapan IV. İnönü Hükümetinde ise “özgür” sıfatı güvenlik, huzur gibi genel durumlarla ilişkilendirilmiştir. Hükümet Programında, “vatandaşlar için hür rahat ve endişesiz, kendi işlerine bütün tasavvurlarını ve gayretlerini hasretmeğe müsait, bir emniyet ve huzur taraftarıyız” (T.B.M.M., 1988a: 36) denilmiştir.

1923-1930 arasındaki CHP'nin parti ve hükümet programlarına, 1924 Anayasası'ndaki liberal anlayışa uygun özgürlükler yansımamıştır. Bilindiği üzere Anayasal özgürlükleri yasama ve yürütme faaliyetleri ile toplumsal yaşama taşıyacak olan siyasal partilerdir. Ancak siyasal partilerin hem genel siyasetin belirleyicisi olmaları hem de genel siyasetten etkilenmeleri, özgürlüklere yaklaşımları üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet'in kuruluş evresinde gerek parti programına gerekse de hükümet programları tekrar göz önüne alındığında, yeni rejimin bekasını koruma ve yerleştirme siyaseti daha ön planda tutulmuştur. Temel (klasik) özgürlükler ve siyasi özgürlükler Anayasa'da yer verilmesine ve toplum yaşamında buna ilişkin bazı girişimler yapılmasına rağmen, özgürlüklerin yerleştirilmesi mümkün olamamıştır. Özellikle sosyo-ekonomik ve siyasal koşulların yetersizliği bu durum üzerinde etkili olmuştur. Nitekim İktidar rejime karşı

muhalefetin ve krizlerin yükseldiği dönemlerde özgürlükleri askıya alarak, katı düzenlemelere başvurma yolunu tercih etmiştir.

2.Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Cumhuriyet'te çok partili yaşama geçişin ilk denemesi 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile gerçekleşmiştir. Meclis'te yer alan İkinci Grubun kurduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, “Cumhuriyetçi bir hükümet biçimini, liberalizm ve demokrasiyi temel ilkesi olarak benimsemiştir (Mad. 1-2) (Tunaya, 1952: 616). TCF, Halk Fırkası idaresinin köktenci, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlerine karşı çıkıyordu. Âdemi merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti (Zürcher, 2000: 246). Bu yaklaşımların bir yansıması olarak TCF, birkaç kişinin oligarşik gayelerine karşı koyarak ferdi hürriyetleri korumak amacıyla olduğunu açıklamıştır (Karpas, 1996: 59).

Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından çok partili yaşama geçiş çoğulcu ve özgürlükçü bir siyasal sisteme yönelim açısından olumlu bir gelişme idi, ancak bu gelişme uzun sürmemiştir. Bu evrede özellikle gelenekçilerin ve de hilafet yanlılarının parti içinde yoğunlaşması, rejimin kurucu unsurları olan asker ve sivil bürokrasiyi tedirgin etmiştir. Özellikle de Doğu illerinde görülen Şeyh Sait İsyanı, partinin kapatılmasını hızlandırdığı gibi, özgürlükler açısından yasakçı ve sınırlayıcı bir içeriğe sahip olan Tahrir-i Sükun Yasası'na da gerekçe oluşturmuştur. Nitekim bu süreçte, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstiklal Mahkemesi'nin tavsiyesi üzerine 3 Haziran'da hükümet tarafından kapatıldı. Mahkemeye göre parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasal amaçlar uğruna dini istismar etmeye çalışmışlardır” (Zürcher, 2000: 251). Hükümetin muhalefete yönelik bu yaklaşımları ve TCF'nin kapatılmasının ardından, devrimleri ve cumhuriyetin ilklerini yerleştirme atılımlarına öncelik verilmiştir.

3. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Çok partili yaşama geçiş deneyiminden 6 yıl sonra, 1930'da yeniden çok partili yaşama geçiş girişimleri başlatılır. Bu girişimlerde Atatürk'ün doğrudan katkısı ve teşviki bulunmaktadır. Atatürk Fethi Beyi yeni bir parti kurması konusunda desteklemiştir. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Türk siyasi tarihinde güdümlü demokrasi deneyimi örneğidir. Partinin başkanı Atatürk'ün yakın arkadaşı Fethi Okyar'dır. "Serbest Cumhuriyet Fırkası dünya liberal sisteminin iktisadi alanda ortaya çıkan krizi içinde doğmuş ve krizden en çok etkilenen kitleler tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır" (Ermence, 2005: 216).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programında, partinin cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olduğu (Mad. 1) belirtilmiştir (Yetkin, 1997: 259). "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programı, liberal anlayışın birkaç genel ilkesinden oluşmuştur. Ama ana politikası, Cumhuriyet Halk Fırkasına muhalefet ve onun ekonomik alandaki başarısızlıklarını eleştirmekten ibaret olmuştur" (Sencer, 1974: 145). Serbest Cumhuriyet Fırka çevresi daha ılımlı, daha az savunmacı bir devletçilik anlayışını savunmuştur (İnsel, 2005 : 72).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Beyannamesinde liberal ekonomik siyaset ve yabancı yatırımların teşvikinin yanında, ifade özgürlüğünü ve tek dereceli seçimi savunmuşlardır (Zürcher, 2000: 261). Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması ile ikinci kez denenen ve 95 gün süren çok partili yaşam sona ermiştir.

1923'te Cumhuriyet'in ilanının ardından çok partili yaşam deneyimlerine girişilmiş, ancak bu deneyimlerin başarısızlıkla sonuçlanması beraberinde güçlü ve otoriter bir yönetim anlayışının kurulmasını getirmiştir.

Geri kalmış, sömürüye açık bir pazar konumuna gelmiş imparatorluğun kalıntıları üzerinde yükselen ülkeyi, ulusal kalkınmasını tamamlama ve çağdaş uygarlığa ulaşma hedefine yönelten Kemalist Devrimci Kadro, bu hedefe üst yapısal yapılardan hareketle ulaşma gerçekliğiyle karşı karşıya kalmıştır. 1923 Devrimi bu anlamıyla, Anadolu'da bağımsızlık, ulusalcılık gibi değerleri ilke edinen bir devletin temellerinin atılarak, çağdaşlaşma yolunda önemli girişimlerin başlatıldığı tarihsel ve

toplumsal bir dönemeçtir. Böylece gerek Cumhuriyet öncesindeki, yerel ve ulusal kongre örgütlemeleri ve TBMM'nin açılışı; gerekse Cumhuriyet'in ilanı sonrasındaki 1924 Anayasası, çok partili düzene geçiş denemeleri ve birçok alanda gerçekleştirilen devrimsel atılımlar ve kurumsallaşmalar, bu girişimlerin somut yansımalarını oluşturmuştur. Cumhuriyet'in hedeflerini gerçekleştirme girişimleri çerçevesinde düşünülebilecek bu atılımlar, 1930'ta tek parti düzenin yerleşmesi ile daha da otoriter bir tarzda yaşama geçirilmeye çalışılacaktır. Kuşkusuz bu anlayışın özgürlük alanlarında kısıtlanmalar getirmesi, kaçınılmaz olacaktır.

VI. TEK PARTİ HEGEMONYASININ KURUMSALLAŞMA SÜRECİ VE ÖZGÜRLÜKLER (1930-1945)

Türkiye'nin siyasal tarihinde 1930 ile 1945 yılları arası tek partili dönemin kurumsallaşması sürecidir. Bu dönemde CHP iktidarı aracılığıyla “parti devleti” anlayışı, siyasetin en önemli belirleyicisi haline gelecektir. Tek partili dönem, gerek iç siyaset gerekse dış siyaset açısından önemli olayların yaşandığı bir döneme karşılık gelmektedir. Bu dönem ülkedeki toplumsal ilişkiler ve doğal olarak da özgürlükler üzerinde etkilidir.

1930 yılından itibaren başlayan bu dönemde devlet ve tek parti CHP aracılığıyla rejimi yerleştirme ve de geniş halk kitlelerine yayma çabaları ön plana çıkarılmıştır. Halkevleri ve Halkodalarının açılması bu amaca dönük adımlardır. Nitekim Yetkin'e (1983: 90) göre, 1930'ların başlarında varlıklarına son verilen kuruluş ve derneklerin yerine CHF iktidarınca Halkevleri geçirilmiştir. Siyasal açıdan Halkevleri partinin ilkelerini ve uygulamalarını kitlelere benimsetmek ve toplumu istenilen biçimde yönlendirmek işlevini üstlenmiştir.

Tek partili dönemde CHP iktidarınca, toplumun belli ilkeler doğrultusunda şekillendirilmesine hız verilmiştir. Bu şekillendirme beraberinde bir takım sınırlamaları getirmiş ve bu sınırlamalar da özgürlükler üzerinde etkili olmuştur. Bu etkiler partinin (devletin) politikalarını ortaya koyan belgelerde daha açık görülebilir. Parti programları ve kurultaylarda alınan kararlar bu nedenle dikkat çekicidir. 1931 yılında parti politikalarını ortaya koyan 6 ilke şekillenmiştir. Bu bağlamda 1931 Kurultayı'nda, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Halkçılık oluşan mevcut ilkelere,

Laiklik, Devletçilik ve Devrimcilik ilkeleri eklenmiştir. Böylece bu Kurultay'da partinin temel fikirlerini yansıtan altı ilke kabul ve ilan edilmiştir (Kili, 1976: 59). Kurultay'da ayrıca partinin yeni programı da kabul edildi. Özgürlüğe programın birinci kısmında kamu (amme) hukuku maddesinde değinilmiştir. “Türk vatandaşlarına Teşkilat-ı Esasiye kanunun verdiği ferdi ve içtimai hürriyet, müsavata, masuniyet ve mülkiyet haklarını mahfuz bulundurmak fırkamızca ehemmiyetli esaslardandır”¹ (Tunçay, 1999: 475). Bu madde ile Anayasa'da yer alan özgürlükleri koruma düşüncesi ifade edilmiştir. Yine partinin siyasi haklar noktasında cinsiyet farkı gözetmediği ve kadınlara da bu hakların verilmesi için gerekli zemini hazırlamayı görev edindiği belirtilmekteydi. Ayrıca programda CHP'nin altı ilkesine de yer verilmiştir (Tunçay, 1999: 475). CHP'nin programında bir yandan özgürlükleri koruma yaklaşımı yer alırken, diğer yandan ise 1931'de hükümete “ülkenin genel siyasetine” aykırı yayın yapan gazeteleri kapatma yetkisi veren yeni bir basın kanunu çıkarılmıştır (Zürcher, 2000: 263). İktidarın rejimi yerleştirme ve devrimlerin tamamlanmasına yönelik öncelikler ile temellenen otoriter yapısı, kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlandırılmasına kaynaklık etmiştir.

1935 yılındaki 4. Büyük Kurultayı ise kesin olarak tek parti rejimini kabul etti. Parti, bütün fertleri birleştiren bir teşekkül olarak idealleştirildi (Karpas, 1996: 314). 4. Kurultay Tüzüğü'nün 3. Maddesinde yer alan “...Türk ulusunun yönetim şekli (kuvvet birliği) esasına dayanır...” ilkesi ile tüm iktidarın tek elde toplanma amacı gerçekleşmiş oluyordu (Yetkin, 1983: 28). Ayrıca CHP 1935 Kurultayı'nda Genel Sekreter Recep Peker'in “Yeni parti programı kabul edildikten sonra, partinin temel ilkeleri, yeni Türk devletinin ilkeleri olacaktır” (Ahmad, 1996: 19) ve “Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir. Parti devletle beraber çalışır” (Teziç, 1976: 238) ifadeleri resmi söylemin ötesinde uygulamaya da geçmeye başlamıştır. Bu evrede İçişleri Bakanı, Parti Genel Sekreterliği, Valiler, Parti İl Başkanlığı ve Kaymakamlar ise İlçe Başkanlığı görevlerini birlikte yürütmekteydiler.

¹ Mahfuz (saklanmış, korunmuş), masuniyet (dokunulmazlık-korunma) ve müsavat (eşitlik, aynı halde ve derecede olma), anlamına gelmektedir (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, 2003: 567, 584, 738).

CHP'nin 1935 yılındaki Parti Programı'nda, parti-devlet özdeşliğinin izi daha net görülebilir. Programda partinin güttüğü esasların tümü Kemalizm olarak tanımlanmış ve Kemalizm'in mevcut altı ilke ile dört esas ilkeden oluştuğu belirtilmiştir. Dört esas ilke şunlardır: 'Vatan,' 'Millet,' 'Devletin İdaresi,' 'Kamusal Haklar'. Kamusal haklar kısmında "yurddaşların, ferdi ve sosyal özgünlük, eşitlik, dokunulmazlık ve mülkiyet haklarını barınmak, partimizce başlıca esaslardandır"¹ denilmekteydi (CHP, 1935: 5). Sosyo-ekonomik özgürlükler arasında çiftçiye kredi desteği vermek, köylüyü toprak sahibi yapmak ve kooperatifçiliği geliştirmek bulunmaktaydı. 1936 tarihli İş Kanunu grevleri yasadışı ilan ediyor ve 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ise basına kısıtlamalar getirerek, dernek kurma özgürlüklerini büyük ölçüde kısıtlıyordu (Karpas, 2007: 42).

Tek Parti hegemonyasının sonucu olan parti-devlet bütünleşmesinin 1924 Anayasası'ndaki değişiklikler üzerinde de etkisi görülmektedir. Bu bağlamda 13 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle, partinin ilkeleri Anayasa'ya alınmıştır. Anayasa'nın bu değişikliği içeren 2. Maddesine göre "Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır" (Kabasakal; 1991: 135). Böylece devletin işleyiş düzeni ile bireylerin hak ve özgürlükleri üzerinde Anayasa'nın belirleyiciliği olması gerekirken, bunun yerini parti program ve ilkeleri almıştır. Zürcher'e (2000: 259) göre, parti ile devletin özdeşliğinin getirdiği önemli bir sonuç, partinin hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel "kişilik" geliştirememiş ve yoğun bir biçimde bürokratikleşmiştir. Nitekim Karpas'a (1996: 313) göre de "zamanında, hükümet, devlet ve parti öylesine aynı hüviyete bürünmüşlerdi ki, ulaşılan başarıları veya bunlara yöneltlen tenkitleri partiden ayırmak imkânsız hale gelmiştir. Partinin bu durumunu en iyi, milli bayramlarda kullanılan şu slogan gösteriyordu: 'tek parti, tek millet, tek şef'".

Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü Dönemi de tek parti siyasetinin bir parçasıdır. Ancak bu dönemde siyasal yaklaşımda bazı değişikliklere gidilmiştir. 26 Aralık 1938'de toplanan Olağanüstü Kurultay'da yapılan tüzük değişikliği ile İsmet

¹ 1935 Programı içindeki Osmanlıca kelimelerden, özgünlük (hürriyet), barınmak (himaye etmek) anlamına gelmekte ve programın sonundaki ek kısmında bu kelimelerin karşılığı verilmektedir (CHP, 1935: 25).

İnönü, partinin “değişmez” genel başkan, yani milli şef olmuştur (Yetkin, 1983: 159). Bu bağlamda Milli Şef döneminde 1939 yılında toplanan CHP’nin 5. Kurultay’ında dar bir ölçüde liberalleşme başladı. Kurultay’da içişleri bakanlığı ile parti sekreterliğinin ve valilik ile parti il başkanlığının aynı şahısta birleşmemesine karar verildi. Ayrıca milletvekilleri arasında mecliste bir muhalefet partisi varmış intibasını yaratacak bir müstakil grup kuruldu¹ (Karpas, 1996: 315). Bu grup parti içi denetim görevini yüklenecekti. 1943 yılında toplanan 6. Kurultay’da ise, müstakil grubun üye sayısı 21’den 35’e çıkarıldı. Bütün bu değişimlere rağmen tek parti hegemonyasının toplum üzerindeki etkisi devam etmiştir.

Mili Şef döneminin yaşandığı İkinci Dünya savaşı koşullarında, Türkiye savaşa girmemeyi başarmış, ancak yine de savaştan derinden etkilenmiştir. Türkiye’nin savaşın dışında tutulmuş olması, İnönü ve CHP için önemli bir başarı olmakla birlikte, bu siyasetin getirdiği bazı olumsuzluklarda görünür. Bu dönemde “vurgunculuk”, “harp zengini”, “yoksulluk” sözcükleri denilince akla gelen şey adeta devlet ile özdeşleşen CHP olmuştur (Yetkin, 1983: 182). Bir yandan savaş koşullarının getirdiği ekonomik olumsuzluklar, baskıların oluşturduğu muhalefetin yükselmesi ve bir yandan da savaşı demokrasi cephesinin kazanması rejimin otoriter anlayışının çözülme sürecini başlatmıştır. Bu çözülüşün en önemli simgesini çok partili yaşama geçiş oluşturmaktadır.

VII. ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE SİYASAL PARTİLERİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI (1946–1960)

Tek parti iktidarının 1945 yılından başlayarak yeni partilerin kurulmasının önünü açacak demokratik yaklaşımları benimsemeye başlaması, çok partili yaşama geçişi hızlandırmıştır. 1946 yılında geçilen çok partili döneme damgasını vuran iki büyük parti vardır: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti (DP). Bu iki parti ile ilgili değerlendirmelerimiz, ana konumuz olan CHP ve AP’nin özgürlüklere yaklaşımının anlaşılmasının arka planının oluşturacak olması açısından önemlidir.

¹ “Kurultay tarafından seçilen, farklı siyasal felsefelere sahip 21 milletvekilinin meydana getirdiği bu organ, Parti Grubu’nda görüşmelere ve oylamalara katılmayacak; fakat Meclis’te görüşmelere ve oylamalara katılacaktı (Timur, 1994: 10). Böylece bu grubun kurulmasıyla “kontrollü muhalefet” dönemi başlamış oldu.

Türk siyasetinde çok partili yaşama geçişten 1960'a kadar olan zaman diliminde CHP ve DP'nin özgürlüklere yaklaşımı, kendi içinde bir takım dönemlere ayrılarak irdelenecektir.

1. Çok Partili Döneme Geçiş

Türk siyasetinde 1923-1945 arasında iki kez (1924 ve 1930'da) çok partili yaşama geçiş denemesi gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, bu denemeler başarıyla sonuçlanmamış ve belirtilen yıllar arasında tek partili bir düzen siyasete egemen olmuştur. Çok partili döneme geçiş, Türk demokrasisi ve özgürlükler açısından önemli bir milattır. Toplumda özgürlüklerin önünü açan çok partili yaşama geçişi sağlayan bir takım dinamikler vardır.

Çok partili yaşama geçişi sağlayan dinamikleri iç ve dış olmak üzere iki şekilde ele alınabilir. Bu döneme geçişte etkisi olan iç dinamiklere bakıldığında; Türkiye'nin 1930 yılından başlayarak devletçi politikalara yönelmesi gerek sanayileşme gerekse de tarımsal alanda bir takım mesafelerin alınmasını sağlamış ve durum İkinci Dünya Savaşının başlamasına kadar sürmüştür. Ancak savaşa girilmemesine rağmen geniş halk kitleleri savaş koşullarının olumsuzluklarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle savaş sürecinde tarımsal alandaki üretim gücünün askere alınması tarımsal üretimi azaltmış, hayat pahalılığı, karaborsa ciddi boyutlara gelmiş ve ekmek karneyle verilmeye başlanmıştır. Yine bu evrede yol vergisinin yanında, tarım gelirine 1/10 oranında öşür benzeri bir vergi konulmuştur (Yerasimos, 1992: 148). Bu koşullarda geniş kesimler yokluk ve yoksulluk içindeyken, bazı çevrelerde bu koşullarda zengin olma (savaş zenginleri) yoluna yönelmişlerdir. Ülkede devletçi uygulamaların ve savaş ekonomisinin sonucu olarak kapitalist sınıfın belirginleşmesi ve onların talepleri, çok partili düzene geçişi hazırlamıştır (Kongar, 1999: 145). Ticaret ve sanayi burjuvazisi, bürokratik siyasetin ve devletçi politikaların kısıkcından uzak, savaş sonrası koşullarda çıkarlarını daha iyi güvence altına alabilecek ve özgürce hareket edebilecek bir düzen arayışındaydı. Çok partili yaşama geçişte bu toplumsal sınıfların yaşadığı sorunlar ve taleplerinin yanında büyük toprak sahipleri de tek parti yönetiminin bazı uygulamalarına karşı tepkili olup, siyasal değişim talep etmekteydiler. Bu bağlamda Avcıoğlu (1979: 519) şu

değerlendirmelerde bulunur. İnönü'nün çok partili düzeni “Türk rejiminin amacı” olarak görmesi, bunun yanında toprağın yetmediği yerlerde, topraksız ve az topraklılara dağıtılmak üzere arazinin kamulaştırılabileceğini öngören Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun (1945) ağaları, savaş politikalarının yansımalarının ve bürokrasinin sert davranışlarının da halk yığınlarını rahatsız etmesi, çok partili yaşama geçişte etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşını demokrasi güçlerinin kazanması ve otoriter rejimlerin yenilgiye uğraması ise, çok partili yaşama geçişte önemli bir dış dinamiktir. Bu bağlamda Yetkin'in (1983: 228) belirttiği gibi, İkinci Dünya Savaşının bitiminde başta A.B.D. ve İngiltere olmak üzere Batılı devletlerde, demokratik rejime sahip olmayan ülkelere karşı köklü bir tutum ve davranış görülmektedir. Bu dönemde Türkiye'de tek parti egemenliği vardır ve kişi hak ve özgürlükleri savaş koşullarının da zorlamasıyla hemen hemen tümüyle kısıtlanmıştır. Çok Partili yaşam geçişi tetikleyen ve Türkiye'nin Batı demokrasi dünyasıyla yakınlaşmasını sağlayan bir diğer dış gelişme de Sovyetlerin istemleridir. Sovyetler Birliği 7 Haziran 1945 tarihli bir nota ile Doğu sınırımızda kendi lehine bazı düzenlemelerin yapılmasını, Boğazlarda üs verilmesini ve buranın iki devletçe ortaklaşa savunulmasını, Montreux Sözleşmesinin ikili bir antlaşmayla değiştirilmesini istemiştir.

Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda üs ve Doğu bölgelerinden toprak istemesi ve bunu gerçekleştirmek için baskı yapmaya başlaması; diğer yanda, ABD ve İngiltere başta olmak üzere Batılı ülkelerin antidemokratik rejimlere sahip ülkelere karşı savaşılmış olmaları, yine demokrasinin dünyada gerçekleşmesini bu savaşın başlıca amacı ilan etmeleri Tek Parti Yönetimi'nin içinde bulunduğu dış dinamiklerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır (Ekinci, 1997: 289). Bu sürecin Türk siyasetine etkisini değerlendiren Eroğul, 1945 yılına odaklanır. Ona göre dünyaya damgasını vuran bloklar politikası ve soğuk savaş bu yılda doğmuş, Türkiye'yi bugünkü duruma getiren emperyalizm uyduculuğu ve biçimsel demokrasi, yine bu yılda hızla oluşmaya yüz tutmuştur. İnönü'nün dünya siyasetindeki bu gelişmeler karşısında bulunduğu çare ikili idi. Bir yandan emperyalist güçlere yanaşmak, öte yandan memleket içinde biçimsel bir demokrasi düzeni kurmak (1990: 1-3). Böylece savaş sonrasındaki dış dinamikler, tek parti yönetiminin sona ermesinde ve biçimsel

demokrasiye geçilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Türkiye deki nüfusun % 75'nin hala köylerde ve kırsal alanlarda yokluk koşullarında yaşaması ve bu yönleriyle de büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve siyasi nüfuzlarına açık halde bulunmaları, gerçek bir seçmen iradesinin sandığa yansımaları güçleştirmiştir. Böylece 15 yıl sonra gelen demokratik yaşamın geniş kitlelerce içselleştirilmesi ve bilince dönüştürülmesi mümkün olamamıştır.

Savaş sürecinin ve de savaş sonrası koşulların etkisiyle şekillenen demokratik düzene geçmede İsmet İnönü'nün önemli katkısı bulunmaktadır. İnönü ilk olarak 19 Mayıs 1945'te rejimde demokratikleşmeye gidileceğinin işaretini şu değerlendirmesiyle vermiştir: "Memleketimizin siyasi idaresi Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeğe devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir" (Toker, 1998: 56). Asıl önemlisi ise İnönü'nün 1 Kasım'da, Meclis açış konuşmasında daha açık olarak bir muhalefet partisinin lüzumunu belirtmesidir. İnönü'nün konuşmasındaki çarpıcı noktaları şunlar oluşturmaktadır:

Bizim tek eksiğimiz hükümet partisi karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketlerin ihtiyaçları sevkıyla hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partilerin de kurulması mümkün olacaktır (Timur, 1994: 15).

CHP, bu yaklaşımların bir sonucu olarak, 1945 yılından başlayarak özgürlükler ile ilgili olarak önemli açılımlara ve uygulamalara yönelmiştir. Bu bağlamda 5 Haziran 1946 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile sınıf esasına dayalı dernek ve parti kurma yasağı kaldırılmış, Basın Affı çıkarılmış, Polis Vazife ve Selahiyetler Kanunu'nda demokratik yönde değişiklikler yapılmış, üniversitelere belli bir özerklik tanıyan yeni bir düzenleme getirilmiştir (Perinçek, 1985: 48-49). Yeni normatif düzenlemeler, temel hak ve özgürlükler, siyasal özgürlükler açısından yeni bir süreci hazırlamıştır. Doğal olarak bu süreç yeni partilerin kuruluşunu ve böylece çok partili yaşama geçişi olanaklı hale getirmiştir.

2. Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Çok partili döneme geçiş sürecinde kurulan ilk parti Milli Kalkınma Partisi (18 Temmuz 1945) olmasının karşın, çok partili döneme geçiş Demokrat Parti'nin (kısaca DP) kuruluşu ile simgeselleşmiştir. Bunda DP'nin Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (daha da geçmişe gidilecek olursa Ahrar Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın) izini taşıyan bir kanadın, yani geniş bir toplumsal tabanı olan gelenekselci, muhafazakâr bir nitelik taşıyan bir kanadın temsilcisi olmasının etkisi vardır. Bu kanadın önemli bir özelliği de devlet yönetiminde Ademi Merkeziyetçiliği ve ekonomide liberalizmi ön plana çıkarmalarıdır.

Yeni özgürlük ortamında anlam bulan DP, Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki parti içi muhalefetin ürünüdür. Başbakan Saraçoğlu'nun bütçesine 7 milletvekili karşı oy kullanmıştı. Bu kişiler arasında sonradan DP'yi kuracak 4 kişi de (Celal Bayar-Adnan Menderes-Fuat Köprülü-Refik Koraltan) bulunmaktadır (Kabasakal, 1991: 164). Sonrasında bu dört politikacı 12 Haziran 1945'te Meclis grubuna verdikleri bir önergede partinin daha geniş özgürlük koşulları içinde yönetilmesi gerektiğine inandıklarını bildiriyorlardı (Nadi, 1991: 269). CHP yönetimi, bu önerilerin ancak kurultayda tartışılabileceğini belirterek, verilen önergeyi reddetmiştir. Bu süreçteki çatışmalar, milletvekillerin partiden ihracını gündeme getirmiştir. Bütün bu süreçte İnönü'nün rejimde özgürleşmeye ve başka partilerin kurulabileceğine yönelik yaklaşımları yeni partilerin kuruluşunu hazırlamıştır. Nitekim Timur'un (1994: 22) belirttiği gibi, dünyadaki ekonomik buhranın ve de ardından başlayan savaşın yarattığı olumsuzluklar yıllardır iktidarda olan CHP'yi yıpratmıştı. Böylece Savaş sonrasında gerek iktisaden egemen sınıflar, gerekse yoksul halk kitleleri ve geniş bir aydın zümre CHP'ye karşı kesin bir tutum içinde girmişlerdir. Uluslararası planda ise demokratik rejimler büyük bir itibar sağlamışlardı ve Türkiye'de 'demokrasi' kelimesi sihirli bir formül halinde dudaklarda dolaşıyordu. Demokrasi demek tek parti, tek şef sistemine 'artık yeter!' diyebilmektir ve bunu söyleyecek bir örgütün işareti bekleniyordu.

Demokrat Parti, yukarıda ifade edilen durumun bir işareti olarak, Celal Bayar'ın liderliğinde 1946 tarihinde kuruldu. Programda partinin amacı şöyle

belirtilmiştir: “Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyetinde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadile kurulmuştur” (DP, 1946: 12). DP’nin programında yurttaşların bireysel ve toplumsal hak ve özgürlüklerin gerçekleştirilmesi vaadi yer almıştır. Programın 4. Maddesi bu yaklaşımı yansıtır: “Geniş ve ileri manasile demokrasi bütün devlet faaliyetlerinde milli iradeyi ve halkın menfaatini hakim kılmak, yurddaşın ferdi ve içtimai bütün hak ve hürriyetlerine sahip olmasını gerçekleştirmek, yurddaşlar arasında hukuk eşitliğini, karşılıklı sevgi ve saygıyı ve iktisadi menfaatlerde ahengi sağlamaktır” (DP, 1946: 12). Ayrıca 8. Maddede “insanlık ana haklarının teminat altında bulunması ile korunabileceğine” (DP, 1946: 13) değinilmektedir. Programda dikkat çekici bir konu da 39. Maddede “üniversiteler, ilmi ve idari muhtariyete (özerkliğe) sahip olmalıdırlar” (DP, 1946: 21) anlayışının benimsenmesidir. DP programında, din hürriyetini de diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından biri olarak tanımıştır (1946: 14).

DP’nin Programında genel yaşamda dengeli ve uyumlu bir gelişmenin sağlanması için sadece siyasal partilerin kurulması yeterli görülmemekte, aynı zamanda işçiler, çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler, serbest meslek mensupları, memurlar ve yüksek öğretim öğrencilerinin de mesleki içtimai ve iktisadi maksatlarla cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmaları gerekli görülmektedir (DP, 1946: 13). DP parti programındaki bu yaklaşımıyla, çoğulcu, katılımcı ve özgürlükçü bir düzenden yana tavır almıştır. DP’nin bu programı 1960’a kadar değişmeden kalacaktır.

Kısacası, DP’nin kurulmasıyla, Türkiye’de on beş yıl aradan sonra biçimselde olsa yeniden demokrasinin önemli göstergelerinden olan çok partili ve özgürlükçü bir siyasal yapılanmanın kapısı aralanmıştır.

3. CHP’nin Çok Partili Dönemdeki İktidarı ve Özgürlüklere Yaklaşımı

Çok partili yaşama geçiş süreci, CHP’nin özgürlükler konusunda yaklaşımının tek parti dönemi ile kıyaslandığında önemli bir değişim geçirmeye başladığının işaretidir. Bu evrede yeni partilerin kurulmasının ardından genel seçime gidilmiştir.

1946 yılında gerçekleştirilen genel seçim, CHP ve DP arasında 14 yıl sürecek siyasi mücadelenin ilk başlangıç noktasıdır. 1946 seçimine CHP kurumsallaşmış parti kimliği ile katılırken, DP ise yeni kurulmuş ve örgütlenmesini tam anlamıyla gerçekleştirememiş bir kimlikle katıldı.

Türk siyaset tarihinde açık oy ve gizli sayım esaslarına göre yürütülen ve bu yönüyle birçok şaibeye yol açan çok partili yaşamın ilk seçimini CHP önemli bir oy çoğunluğuyla kazandı. Seçim sonucunda CHP 396, DP 62 ve Bağımsızlar ise 7 milletvekili çıkarmıştır (Bila, 1999: 116). Böylece tek parti döneminin CHP'si, çok partili süreçte de iktidarın sahibidir. Bu durum ancak 1950 seçiminde değişecekti.

CHP çok partili dönemin ilk genel seçimlerinin ardından 10-11 Mayıs 1946 tarihlerinde II. Olağanüstü Kurultayı'nı gerçekleştirdi. Kurultayda, tek dereceli seçimlerin kabulüne, dernek kurma özgürlüklerinin tanınmasına, müstakil grubun dağıtılmasına, parti başkanının her kurultayda yeniden seçilmesine karar verildi (Kumaş, 1999: 47). Temel ve siyasal özgürlükler ile ilgili bu kararlar CHP'nin yeni demokrasi ortamında katı bürokratik ve parti devleti anlayışının yansıması olan izleri ortadan kaldırmaya başladığının işaretleridir.

Çok partili dönemdeki CHP hükümetlerinin ilki, oldukça katı ve sert politik tutumları ile tanınan Recep Peker tarafından kurulmuştur. Peker hükümeti, tek parti döneminde baskı altına alınan özgürlüklerin, ancak çok partili yaşamla bu baskıdan sıyrılmaya başladığı bir evreye denk düşmektedir. Peker Hükümetinin Programında, özgürlük düşmanlarından, özgürlüğün susitmalinden ve Anayasada yer alan özgürlüklerin çürütülmesi korkusundan bahsedilmiştir. Özgürlük olgusuna daha çok, özgürlüklerin kullanılması ile ilgili korkular açısından yer verilmiştir (T.B.M.M., 1988a: 119). Bu durum tek partili dönemin ikliminden sıyrılamayan otoriter bir yaklaşımın, özgürlük olgusuna bakışını ortaya koymaktadır. Hükümet programında yer alan bu çekinceler, uygulamalara da yansiyacaktır. Nitekim Recep Peker Hükümeti Meclise, Basın ve Ceza Kanunlarında değişiklikler yapan tasarılar sevketti. Bu tasarıda suçlar muğlak ve her yana çekilebilir durumdaydı. Nitekim Demokrat Parti sözcüsü Adnan Menderes, bu durum karşısında “bütün mahzurlarına rağmen basın özgürlüğüne ilişilmemesi gerektiğini” (Toker, 1998: 149) beyan etmiştir.

DP bu evrede gittikçe yükselen muhalefeti, CHP'yi ikilemde kaldığı özgürlüklerle ilgili yeniden liberal açılımlara yönelmiştir. 1947 yılındaki 7. CHP Kurultayı bu bağlamda önemlidir. Kurultay'da bireyin ve toplumun gelişmesinde düşünce, söz, basın, siyasi parti ve sendika kurmak özgürlüklerinin önemi kabul edilmiştir. Ayrıca kurultayda, işçilerin korunması, işsizlere iş bulunması, demokrasi ilkeleri çerçevesinde hayat seviyelerinin yükseltilmesi amacı güdülmüyordu. Yine fazla çalışma ücreti, ücretli tatil, keza analık, ihtiyarlık ve hayat sigortası, toplu sözleşme tedbirleri tavsiye ediyordu (Karpaz, 1996: 315-316). Bu kurultayda kabul edilen 1947 Programında sendikaların kurulması, demokratik haklar arasında sayılıyordu (Tunaya, 1952: 38). Böylece 1924 Anayasası'nın çok sınırlı tuttuğu sosyal ve ekonomik özgürlüklerin çerçevesinin çok partili yaşamla birlikte genişletilme çabaları bu girişimler ve programda açıkça görülmektedir.

CHP'nin özgürlük ile ilgili açılımları, Peker Hükümeti yerine kurulan Hasan Saka Hükümetleri (1947-1949) dönemine rastlamaktadır. Saka'nın kurduğu iki hükümet ılımlı ve liberal politikalar izlemiştir. I. Saka Hükümetinin Programı'nda, Anayasa'nın gerektirdiği hakların ve de "fikir ve kanâat hürriyeti"nin gerçekleştirilmesi konusunda titiz davranılacağı belirtilmiştir (T.B.M.M., 1988a: 139). II. Saka Hükümetinin Programı'nda ise, Anayasanın sağladığı özgürlüklerin sınırı içinde ve de medeni memleketlerde olduğu kadar basın özgürlüğü vurgulanmıştır (T.B.M.M., 1988a: 145).

Saka Hükümetinin ardından, yine ılımlı bir çizgide yer alan Şemsettin Günaltay hükümeti kuruldu. Günaltay Hükümetinin Programı'nda, içinde bulunan demokrasi döneminin gerekleri olan kanunlarla ilgili çalışmalar yapacaklarını, bu bağlamda basın özgürlüğünü güvence altına alan basın kanunu çıkaracaklarını taahhüt etmiştir. Ayrıca siyasi özgürlükler ile her türlü vicdan ve düşünce özgürlüğünün güvence altına alınması üzerinde durulmuştur. Ancak bu özgürlüklerin kanunun yasakladığı propagandaya dönüştüğünde ağır suç sayılacağına vurgu yapılmıştır (T.B.M.M., 1988a: 150).

Günaltay Hükümeti döneminde CHP, 1950 seçimi öncesinde, demokrat anlayışa uygun seçimin yapılması ve siyasal özgürlüklerin güvence altına alınmasına yönelik ılımlı adımlar atmıştır. CHP'nin çok partili yaşama geçiş sonrasında attığı

adımlar, Türk demokrasisi ve siyasal özgürlükler açısından oldukça önemlidir. CHP bu yöndeki açılımlarını bu evrede kurduğu hükümetlerde de belli ölçüde yerine getirmeye çalışmıştır. Nitekim Recep Peker Hükümeti hariç, sonraki kurulan hükümetlerde, son derece liberal bir yaklaşım içerisine girilmiştir.

Sonuç olarak, çok partili yaşam evresinde muhalefete destek veren tabanın özgürlük talepleri beraberinde iktidarın bir takım düzenlemelere yönelmesini getirmiştir. Söz konusu düzenlemeler, hem yeni parlamenter demokratik ortam hem de özgürlüklerin yaşam bulması açısından gereklidir.

4. DP'nin Muhalefet Evresinde Özgürlüklere Yaklaşımı

DP kuruluşundan kısa bir süre sonra 1946 seçimine girmiştir. 1946 seçiminde DP, tek parti iktidarının ve savaş koşullarının sıkıntılarını çeken kitlenin sesi olmaya yönelmiştir.

DP seçim bildirgesinde, ekonomide devlet müdahalelerinin en aza indirileceği, özel girişimin hızla geliştirileceği, yabancı sermaye ve teknolojinin memlekete süratle getirileceği, işçi ve köylü sorunlarının Batı demokrasilerindeki örneklerine uygun olarak çözümleneceği, siyasi rejimin demokratik bir zihniyetle yeniden düzenleneceği, Anayasa'da, yurttaş hak ve özgürlüklerinin ve ulus istencine dayanan güçlü ve verimli bir devlet yönetiminin kurulabilmesini sağlamak amacıyla değişiklikler yapılacağı yer almıştır (Albayrak, 2004: 162-163). Özellikle DP tarafından liberalizm bu bağlamda öne çıkartılmasının arka planında şunlar yer almaktadır. 1929 dünya ekonomik krizinin gerekse de İkinci Dünya Savaşı'nın zorlamasıyla devlet korumacılığına dayalı ekonomi politikaları yürürlükte olmuştur. Bu durum büyük ticaret burjuvazisinin özellikle savaş koşullarından yararlanarak zenginleşmesini getirmekle birlikte, Anadolu'daki küçük ticaret erbabı, eşraf ve pazara yönelik üretim yapan çiftçiler daha özgür hareket edecekleri bir ekonomik yapılanma istemekteydiler. Ancak salt ekonomik liberalizme dayalı özgürlükler değil, aynı zamanda siyasal ve hukuksal özgürlükler de talep edilmekteydi. Nitekim Anayasa'da değişiklik düşüncesi bu amaca yönelik bir vaatti. Ancak bu değişiklik yaklaşımı Anayasa'nın temel esasları ve yapısından kaynaklanmamaktaydı; çünkü 1924 Anayasası liberal niteliklere sahip bir özellik taşımaktaydı. Burada vurgulanan

Anayasanın uygulanması ile ilgili antidemokratik yönelimler ve bu olumsuz yönelimlerin düzeltilmesiyle ilgili değişikliklerdi. Nitekim Adnan Menderes 1945'teki konuşmasında Birleşmiş Milletler Antlaşması ile 1924 Anayasası arasında tam bir uyum olduğunu, farkın uygulamadan yani CHP'nin aldığı özgürlük karşıtı tedbirlerden kaynaklandığını belirtmekteydi (Karpas, 1996: 129).

Peker Hükümeti döneminde tek partili dönemin izlerini taşıyan muhalefete ve özgürlüklere yönelik baskılar karşısında, DP önemli bir direnç göstermiştir. DP, başta seçim yöntemi ve seçim sistemi olmak üzere demokrasi ve özgürlükler karşıtı gördüğü uygulamalarla ilgili ciddi bir muhalefete girişmiştir. DP'nin 7 Ocak 1947'de toplanan ilk kongresinde, partinin önde gelen kurmaylarından Samet Ağaoğlu'nun konuşması dönemin izlerini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Ağaoğlu, "Bizi buraya hürriyet hasreti topladı, şahıs idaresine, zümre hâkimiyetine son vermek kararı topladı" (Eroğul, 1990: 23) açıklamasında bulunmuştur. Kongre'de ayrıca ikinci bir meclisin kurulması ve Anayasaya aykırı kanunların incelenmesi için Anayasa Mahkemesinin oluşturulması tezi üzerinde durulmuştur (Kaçmazoğlu, 1988: 26). DP'nin özellikle siyasal özgürlük taleplerini içeren "Hürriyet Misakı" (Özgürlük Andı) da bu evrede ortaya atılmıştır. DP adına Celal Bayar'ın demokrasinin gerçekten kurulabilmesi için Hürriyet Misakı (Özgürlük Andı) olarak nitelenen üç temel şart koşturmuştur. "Kişi hürriyetlerini sınırlayan antidemokratik kanunların kaldırılması, oy güvenliğini sağlayacak yeni bir seçim kanunun getirilmesi ve cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması" bu şartlardandır (Karpas, 1996: 156). Timur'a göre ise, DP'lilerin kavgası bir 'hürriyet' kavgasıdır ve bu açıdan, kendilerine göre, Mili Kurtuluş Savaşının bir devamıdır. Hürriyet Misakı bu düşüncenin ürünüdür (1994: 29). DP'nin ilk yıllarında özgürlüklere yaklaşımı, siyasal iktidarın baskılarından kurtulmak çerçevesinde anlam kazanmıştır. DP özgürlüklerin hukuksal güvenceyle sağlanması ile anti demokratik kanunların kaldırılmasını ve bu bağlamda anayasa değişikliği talebini gündeme getirmiştir.

DP'nin muhalefet olduğu dönemde, Peker Hükümeti ile yaşanan, siyasal çatışmaların artması üzerine İsmet İnönü, iki parti lideriyle görüşerek onları uzlaştırmaya çalışmıştır. İnönü olumlu hava yaratılmasına dönük edindiği izlenimlerle ilgili bir beyanname yayınlamıştır. Bu bağlamda yayınlanan "12

Temmuz Beyannamesi; iki parti arasında gene şiddetlenen çatışmalar ve bunların, beklenmeyen bir takım olaylara meydan vermesini önlemek için, İnönü'nün, iki taraf önderleri arasında temaslara girişerek, başarmaya çalıştığı son hakemliği” (Aydemir, 1975a: 459-460) olarak da nitelenir. Peker Hükümetinin yarattığı kutuplaşmalar ve sertlik politikaları sadece parti dışında değil, parti içinde de muhalefetle karşılaşmıştır. Bu süreçte artan tepkiler karşısında Peker, hükümetten çekilmek zorunda kalmıştır. Kısacası, CHP'nin çok partili yaşama geçişten sonraki 4 yılı, eski alışkanlıklar ile yeni düzen arasındaki çelişkileri içermektedir.

5. DP'nin İktidar Döneminde (1950-1960) Özgürlüklere Yaklaşımı

CHP iktidarının katı bürokratik yapısının toplum kesimleri üzerinde yarattığı hoşnutsuzluklar, çok partili döneme geçilirken daha özgürlükçü bir düzen vaat eden DP'ye yönelimleri arttırmıştır. Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950'de yapılan çok partili dönemin ikinci seçimi öncesinde “27 yıllık baskı rejimine” son verme anlayışını ortaya koymuştur. DP'nin bu anlayışla yalnızca İnönü dönemini değil, Atatürk'le başlayan Cumhuriyet sürecinin tamamını da bu şekilde nitelendirmesi, kökten retçi bir politika ve tutuma sahip olduğunun açık işaretidir. Böylece DP, seçim öncesi, muhalefet yıllarında baskıcı bir yapı olarak gördüğü iktidar karşısında özgürlük söylemini ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda özgürlüğe başlangıçta siyasi iktidarın baskılarından ve engellemelerinde kurtulma şeklinde yaklaşmıştır. DP'lilerin seçim öncesi özgürlük yaklaşımıyla ilişkilendirilebilecek bir konuda “milli irade” vurgusudur. Bu bağlamda ifade edilen “Yeter, söz milletindir!” şeklindeki özgürlükçü söylemi, bu vurguyu somutlaştırmış ve bu söylem 1950 seçiminin önemli bir sloganı olmuştur.

Türkiye'de çok partili yaşama geçtikten sonra ikinci genel seçimler 1950 yılında gerçekleştirilmiştir. Yeni bir iktidarı getiren bu seçimde alınan sonuçlar şöyledir:

Tablo 1
14 Mayıs 1950 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
DP	% 55.2	4.391.694	416
CHP	% 39.6	3.148.626	69
MP	% 4.6	368.537	1
BAĞIMSIZ	% 0,6	44.537	1

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

DP, 1950 seçimi sonucunda Tablo 1’te görüleceği üzere, % 55.2 gibi büyük bir kitle desteğini arkasına alarak iktidara gelmiştir. Bu seçimde ticaret ve sanayi burjuvazisi, eşraf ve büyük toprak sahipleri ve onların nüfuz alanındaki köylüler ittifakı DP’yi desteklemiştir. Bu kesimlerin desteğini alan DP ünlü söylemi ile “27 yıllık baskı rejimine” son vermiştir. Teziç’e göre 1950 seçiminde DP’nin iktidara gelmesi bürokratik nitelikte yönetici kadronun, iktidardan seçim yolu ile bir süre uzaklaşması, onun yerine büyük toprak sahipleri ile yeni burjuvazinin iktidara geçmesidir (1976: 262-263). Kaçmazoğlu’na göre ise, Demokrat Parti’nin 1950 seçimi ile iktidara gelmesi, Türkiye tarihine önemli bir dönüm noktası olmuş ve halk ilk defa seçmen olarak kendi siyasal fikirlerini dile getirmiştir (1988: 145).

İktidara gelen I. Menderes Hükümetinin Programı’nda öncelikle “...hususî mülkiyet ve şahsî hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisâdî sahanın asıl olarak ferde veya şirket halinde hususî teşebbüse ait olması lazımdır” (T.B.M.M., 1988a: 158) görüşü ile açık bir şekilde liberal ekonomik düzeni ve bu düzeni ifade eden ekonomik özgürlük öne çıkartılmıştır. Programda ayrıca “Demokrasi prensiplerine göre tabii bir hak olarak tanıdığımız grev hakkını sair demokrat memleketlerde olduğu gibi, içtimai nizamı ve iktisâdî ahengi bozmayacak surette kanunlaştıracamız” (T.B.M.M., 1988a: 162) denilmekteydi. Sosyal ve ekonomik özgürlükler DP’nin parti programında ve seçim vaatlerinde de yer almıştır. Bu özgürlükler ile ilgili açıklamalar Menderes Hükümetinin Programı’nda da bulunmaktadır. Hükümet Programı’nda ayrıca Anayasa değişikliğinden bahsedilmektedir. “Demokratik inkılâbımızın bugüne kadar elde edilmiş neticelerini mahfuz tutmakla kalmayıp, Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir

devlet nizamını teminât altında bulunduracak esaslı tadiller hazırlayıp huzurunuzda arz etmek kararındayız” (T.B.M.M., 1988a: 162). Bu düşünce 1946 seçimleri öncesinde de ifade edilmiş, ancak DP’nin on yıllık iktidarı boyunca Anayasada bu yönde değişikliklere gidilmemiştir.

DP, Hükümet Programı’nda ayrıca basın ve ceza kanunlarındaki anti demokratik hükümlerin kaldırılmasını vaat etmiştir. Nitekim Adnan Menderes, 1950’de, ilk kabine toplantısından sonra “Bir melekette demokrasi, ancak serbest bir matbuatla gelişebilir” (Toker, 1991: 34) açıklamasında bulunmuştur. Ancak DP hükümet programında aşırı sol düşünceye, yayınlara fikri ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde yaklaşmadığını ve bu konuda gereken tüm tedbirleri alacağını belirtmiştir.

DP iktidarının hükümet programlarında, 1954’e kadar özgürlükler ve demokratik yaşam açısından ılımlı bir çizgi izlemiştir. Bu dönemlerde kurulan iki Menderes hükümetinin programında da özgürlükler üzerinde, sonraki dönemlere kıyasla çok daha fazla durulmuştur. Nitekim, 24 Mayıs 1954’te Menderes yeni Hükümeti Programı’nı meclise sunarken, 1950-1954 döneminin bir geçiş dönemi olduğunu ve şimdi bunun demokrasi, düzen ve gittikçe artan bir refah dönemine yer vereceğini söylemiştir (Ahmad ve Ahmad, 1976: 123). İkinci Menderes Hükümetinin Programı’nda (1951-1954) sendikalarla ilgili şu ibare yer almıştır: “Sendikaların işçilerimiz için daha faydalı bir teşekkül olması maksadıyla kanunda icabeden tadiller üzerinde çalışılmaktadır” (T.B.M.M., 1988a: 176). 1951 Ağustos’unda hükümet, sendikalı işçilere grev yapma hakkı verecek bir kanun tasarısını, incelenmek üzere çeşitli bakanlıklara gönderdi. DP iktidarda kaldığı on yıl süresince bu tasarıyı meclise getirmede (Ahmad, 1996: 55). Ancak bu tasarıların tam aksine 28 Haziran 1951’de Hükümet yürürlükteki İşçi Sendikaları Kanunu daha sınırlı bir hale sokma karar aldı (Ahmad ve Ahmad, 1976: 84). DP yeni bir basın kanunu çıkardı ve kısıtlayıcı hükümler içeren bazı kanunlar değiştirildi. Ayrıca antidemokratik kanunları tespit etmek amacıyla komisyon kuruldu, fakat bu komisyon işlevselleştirilemedi (Karpas, 1996: 330).

DP’nin ilk yıllardaki hoşgörülü tutumu kısa zaman içerisinde yerini yasaklamalara ve iktidardaki çoğunluk gücünü kullanarak muhalefete baskıya

dönüşmüştür. Bu bağlamda 14 Aralık 1953'te Cumhuriyet Halk Partisi'nin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkındaki Kanun ile muhalefetin parasına, mallarına ve matbaasına el konulmuştur. Yargı organlarının yetkisine giren bir konu böylece yasama işlemiyle düzenlenmiştir (Teziç, 1976: 266).

DP, 1954 seçim kampanyasını temel olarak 1950-1954 arasındaki hizmetlerine oturttu. Limanlar, barajlar, köprüler, karayolları, köy içme suları, traktörleştirme, tarımsal krediler kampanyada sıkça değinilen konular arasında yer aldı (Yücel, 2001: 105-106). Seçim öncesinde ekonomide bazı düzenlemelerin getirdiği iyileşmeler, ürünün bol olması ve Kore Savaşı nedeniyle değerlendirilmesi iktidar için olumlu bir hava yaratmıştı (Albayrak, 2004: 259). Bu evre Toker'in (1991) deyimiyle DP'nin "Altın Yılları" idi. Bu yıllar sonucunda gerçekleştirilen seçim sonuçları da; DP'ye olan desteğin daha attığını ortaya koymaktadır.

Tablo 2
2 Mayıs 1954 Genel Seçimi Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
DP	% 58.4	5.313.659	503
CHP	% 35.1	3.193.491	31
CMP	% 5.3	480.249	5
KÖYLÜ P.	% 0,6	50.935	-
BAĞIMSIZ	% 0.6	56.393	2

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

Seçimde alınan oylarla çıkarılan milletvekili sayılarındaki adaletsiz dağılımda, oy çokluğuna dayalı seçim sisteminin payı vardır. CHP sadece 3 ilde (Kars, Malatya ve Sinop) milletvekillerinin tamamını alabilmiştir. Böylece DP daha da güçlenmiş ve neredeyse Meclisin tek partisi görünümünü kazanacak bir zafere ulaşmıştır.

DP genel seçimin kendisine verdiği gücü siyasal özgürlükler konusundaki kısıtlamalara başvurma yönünde kullanmıştır. Seçim sonucunda muhalefet partilerine oy veren iller cezalandırılmıştır. Bu bağlamda 14 Haziran 1954'te Malatya İline bağlı Adıyaman kazası, Malatya'dan kopartılarak İl yapılırken, 30 Haziran 1954'te ise

Kırşehir İli İlçe yapılmıştır. Ayrıca 30 Haziran 1954'te iktidar partisi dışındaki siyasi partilerin radyo konuşmaları kaldırılmıştır (Teziç, 1976: 267). Böylece DP için tam bir altın yılları olabilecek bu devir böyle yanlış bir demokrasi anlayışı yüzünden 27 Mayıs tohumlarının atıldığı, ona giden hürriyet kısıntılarının görüldüğü, istidadının sezildiği gidişi başlatmıştır (Toker, 1991: 10).

DP 1950'lerin ortasında yalnızca dış muhalefete değil, parti içi muhalefete karşıda tepkisel bir tutum içindeydi. DP'nin 15 Ekim 1955'de toplanan son büyük kongresinde ağırlıklı olarak parti içi muhalefetin ayıklanması, hatta partiden ayrılanların milletvekilliğinden de ayrılması üzerinde duruldu (Eroğul, 1990: 114). Demokrat Parti ilk yıllarındaki özgürlükçü yaklaşımını, 1950'lerin ortasına doğru terk etmiştir. Bu durum kongreye de yansımıştır. Öyle ki seçilmiş milletvekillerinin bile, Anayasa'daki özgürlüklere de ters gelmesine rağmen, milletvekilliğinden de ayrılması gündeme gelmiştir.

DP'nin 1950-1954 yılları arasındaki bahar dönemi, ekonomik refah ve özgürlükler üzerinde bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak dış borçlanmaya dayalı gelişme stratejisi belli bir dönem görece bir refah ortamı yaratmakla birlikte, 1955'te ekonomi geri tepti. Sanayi sektöründeki yüksek yatırım düzeyine karşılık üretimin düşük düzeyde gerçekleşmesi hayat pahalılığına yol açarken, tarımda artan makineleşme geçim olanaklarından yoksun kalanları kentlere göçe zorlamıştır. Toplumda gittikçe olumsuzlaşan ekonomik koşulların yarattığı tepkiler, basın ve muhalefet üzerinde baskıları arttırmıştır (Karpaz, 2007: 114-115). Muhalefetin bu dönemde baskılarını arttırması, Menderes hükümetini erken seçime yöneltmiştir

DP'nin iktidar uygulamalarını eleştiren kesime yönelik tahammülsüzlük beraberinde muhalefetin tepkiselliğini doğurmuş ve bu tepkisellik iktidara karşı ortak mücadele etmeye dönüşmüştür. CHP, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi bu bağlamda seçimlere yönelik işbirliği arayışına girişmişlerdir. Ancak DP'nin seçimleri erkene alması ve işbirliğini önleyecek düzenlemelere başvurması, söz konusu ittifakı mümkün kılamamıştır.

DP, 1957 seçimi öncesinde memleket kalkınması, muhalefetin hırçınlığı, sorunların güçlü iktidarla çözüleceği, pahalılığın nedenleri ve çözüm önerileri seçim sürecinde öne çıkartmıştır (Yücel, 2001: 124).

DP'nin politika ve uygulamalarına karşı muhalefetin etkinliğinin arttığı 1954-1957 döneminin ardından yapılan 1957 seçiminde partilerin aldıkları oy oranları şöyledir:

Tablo 3
27 Ekim 1957 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
DP	% 48.6	4.497.811	424
CHP	% 41.4	3.825.267	178
CMP	% 6.5	604.087	4
HP	% 3.5	321.249	4
YTP	% 0	463	-
BAĞIMSIZ	% 0	1850	-

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

Bu seçim çok partili döneme geçtikten sonra bu seçim CHP'nin % 40'ı geçtiği iki seçimden ilkiydi, diğeri ise 1977'de yaşanacaktır. DP'nin seçimde oyları düşmekle birlikte gücünü hala korumaktaydı. CHP ise yaptığı etkin muhalefetle oy oranının arttırmıştır. Muhalefetin toplam oylarının (% 51.4), iktidarın oyunu geçmesi, seçimde muhalefetin gücünü ortaya koyması açısından önemlidir.

Demokrat Parti toplumda ön plana çıkan kesimlerin sadece siyasal değil, aynı zamanda sınırlı da olsa bazı sosyal ve ekonomik özgürlüklerle ilgili istemlerini savunarak iktidara gelmiştir. DP'nin 1924 Anayasası'ndaki özgürlüklerin çerçevesini yeni hak ve özgürlüklerle genişleteceğini dair bir beklenti havası yaratmıştı. Ancak bu özgürlük havası çabuk dağılmıştır. Nadi'nin aktardığı üzere 1957 seçimlerinin ardından Celal Bayar artık "İnce demokrasiye paydos" (1991: 381) sözünü ifade etmiştir. 1950'lerin ikinci yarısında daha da hızlanan bir şekilde başta ifade özgürlüğü olmak üzere, toplantı, gösteri yapma özgürlükleri ve siyasal özgürlükler önemli ölçüde sınırlanmış ya da kaldırılmıştı. Ayrıca bu dönemde basın üzerindeki baskı ve sansürde ciddi boyutlara gelmiştir. Gazeteler kapatılmış ve de yazarlar

hapse atılmıştır¹. Özellikle de yükselen muhalefeti susturmayı amaçlayan Tahkikat Komisyonu'nun kurulması (28 Nisan 1960) ile özgürlükler büyük bir darbe ile karşı karşıya kalmıştır. Timur'un belirttiği gibi Demokrat Parti programına tamamen ihanet etmiş ve 1950-1960 arasında basın özgürlüğü, bağımsız adalet, özerk üniversite ve sendikal haklar gibi ilkeleri, kendi iktidar yıllarında bunları gerçekleştirmeyen CHP savunmuştur (1994: 110-111). Abadan'a göre Demokrat Parti'nin, özellikle 1957'den sonra, kamu özgürlüklerinin çeşitli kesimlerinde ağır kısıntılar yaparak baskı metotlarına başvurması, Türk aydınlarının dikkatini geçici olarak klasik liberal demokrasinin temel ilkeleri ve bu arada insan haklarının dokunulmazlığı üzerinde toplamıştır (1966: 107).

DP ilk yıllarında vaat ettikleri hak ve özgürlükler söylemde kalmasının yanı sıra, mevcut özgürlükleri bile kısıtlayıcı yaklaşımlara girmekten geri durmamıştır. Böylece ekonomik liberalizme dayalı özgürlükler baştan beri önemsenip bu yönde düzenlemeler yapılırken, liberalizmin siyasi yönü konusunda muhafazakâr bir yaklaşım sergilenmiştir. Ekonomik anlamda liberal, düşünce ve siyaset alanında gelenekselci ve muhafazakâr siyaset anlayışı, 1960'larda DP'nin devamı olan Adalet Partisi'ne de sirayet edecektir.

6. Muhalefetteki CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımı

CHP, çok partili dönem geçtikten sonra iktidarını devam ettirmiştir. Ancak bu evrede savaş sonrası koşulların getirdiği olumsuzlukların izleri devam etmiştir. Hükümet bu evrede bir takım dış ekonomik destekler almasına rağmen, sosyo-ekonomik alanlarda istenen gelişmelere erişilememiştir. Aydemir'e göre ise CHP döneminde Aşar vergisinin kaldırılmasından başka ciddi bir hamle yapılmamıştır. 1944-1945 yıllarında hazırlanan sanayi, ulaştırma, zirai gelişme ve para üzerindeki programlar 1945'ten sonra kenara bırakılmış, beklenen hamleler gerçekleşmemiştir. 1945-1950 arasındaki CHP iktidarı DP'nin zaferini hazırlamaktan başka bir şey

¹ 1958 yılını gelindiğinde, sekiz yıllık DP iktidarı süresince, toplam 811 gazeteci hüküm giymiş ve bu süreçte bazı gazetelerde sık sık ve uzun sürelerle kapatılmıştır. Toplantı ve konuşma özgürlüğünün önemli bir kısmı, 1956'da çıkarılan Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ile geniş ölçüde kısıtlanmıştır (Kaçmazoğlu, 1988: 151).

yapmamıştı (1975b: 16). Bu durum 1950 seçimine giderken CHP iktidarına karşı olan muhalif cepheyi güçlendirmiştir.

CHP 1950 seçimi öncesinde artan muhalefet karşısında bir takım açılımlar gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bu bağlamda demokratik ve güvenilir bir seçim yasası yaptı. Sınırlı da olsa af yasası çıkardı, Toprak kanununda büyük çiftçiler lehine önemli değişiklikler yaptı, yine memurlara ikramiye ve vergi indiriminde bulundu. CHP, bir yandan seçime yönelik bu ödünler verirken, bir yandan da Cumhurbaşkanı İnönü ve partisi seçimler öncesinde işçilerin grev hakkına karşı çıkmayı sürdürmüştür. Bu durum işçiler tarafından tepkiyle karşılanmıştı Ayrıca aşırı sağ ve sol gruplar arasında bazı tutuklamalar seçim öncesinde gerçekleştirildi (Albayrak, 2004: 164-165). CHP'nin bireylerin ve toplum kesimlerin hak ve özgürlükleri ile ilgili olarak çağdaş düzenlemelerin yaşam geçirilmesi konusundaki çelişkilerini yansıtan yukarıdaki uygulamalar, özgürlüklere yaklaşımın güncel politika ekseninde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

CHP 1950 seçim bildirgesinde Anayasanın, Batılı demokrasilerin temel ilkeleri örnek alınarak yeniden düzenleneceği, Devlet başkanının yetki ve görevlerinin, seçimlerden sonra toplanacak olan parti kurultayınca ele alınacağı, ikinci bir meclisin kurulacağı, altı ilkenin anayasadan çıkarılacağı, özel ve devlet işletmeleri arasında eşitlik sağlanacağı, milletlerarası şartlara uygun olarak yabancı sermayeye kapıların açık tutulacağı yer almaktaydı (Albayrak, 2004: 167). Bütün bu vaatler seçimdeki yenilgiyi engelleyememiştir.

CHP yeni dönemde başlangıçta durağan bir muhalefet sergilemiş, ancak daha sonrasında gittikçe etkili olacak bir siyasete yönelmiştir. Bu siyasette “özgürlük”, “demokrasi” sözcükleri ve de bunlar ile ilgili açılımlar ön planda yer almıştır. CHP, 1946'dan itibaren başlattığı özgürlükler ile ilgili başlattığı açılımları muhalefete düştükten sonra da temellendirerek savunma yoluna gitmiştir.

1950 yılında yapılan 8. Kurultay CHP'nin muhalefet partisi olarak yaptığı ilk kurultay olma özelliği taşır. Bu kurultayda Anayasa değişikliğine gidilerek güçler ayrılığı ilkesinin kabul edilmesine karar verilmiştir (Kumaş, 1999: 56). CHP, 1950-1960 sürecinde Anayasa değişikliği ve Anayasa'daki özgürlüklerle ilgili açılımları

sıkça gündeme taşımıştır. 1951 yılında gerçekleşen 9. Kurultay Bildirisi'nde, "Basının fikir ve tenkid hürriyetlerini kısıtlayıcı hükümler kaldırılmalıdır" görüşü kabul edilmiş, ayrıca "Cumhuriyet Halk Partisi, Anayasa'nın ve kanunların vatandaşlara vermiş olduğu hak ve hürriyetleri son imkanlarına kadar kullanarak bu gayeleri tahakkuk ettirmek için çalışacaktır" denilmiştir (Kumaş, 1999: 61). Bu yaklaşımlarla, Anayasa'da yer alan özgürlükleri yaşama geçirme isteği ortaya konulmuştur.

CHP'nin 1953 Parti Programı'nın amaçlar kısmında partinin "Vatandaş hak ve hürriyetlerinin korunmasını", ayrıca "Halk egemenliğine, hukuk devleti ve sosyal adalet ve emniyet esaslarına dayanan ve milli değerlerden kuvvet alan, demokratik bir cemiyet nizamının gerçekleşmesini" (CHP, 1953: 4) amaç bildiği belirtilmektedir. CHP 1953 Parti Programı'nda hak ve özgürlükler ağırlıklı olarak "Siyasi Meseleler" kısmında yer almıştır. Bu kısımda Anayasa maddesi ile ilgili şu açıklama yapılmaktadır. "Devlet sistemimizde kuvvetler arasında muvazene sağlayacak ve siyasi hürriyetleri koruyacak Anayasa teminatına lüzum görürüz" (CHP, 1953: 10). CHP, 1950 seçimlerinde kendi getirdiği ve kendini olumsuz etkileyen çoğunlukçu seçim sistemini de eleştirmekte ve yeniden düzenlenmesini istemektedir.

CHP 1953 Parti Programı'nda "Basının, hükümeti tam bir serbestlik ile tenkid edebilmesini basın hürriyetinin ana şartı sayarız. Kanuni, iktisadi ve mali ve sair yollarla bu esası daraltmayı hedef tutan tedbirleri ve hareketleri reddederiz" (CHP, 1953: 10) diyerek basın özgürlüğünü savunmuştur. Böylece Anayasadaki kişi özgürlüklerinden olan basın özgürlüğünün çerçevesi daha net terimlerle ortaya konulmuştur. Ayrıca, "Vicdan hürriyeti tabii hak olduğundan vatandaşların dini inanç ve ibadetlerine ve umumi ahlak ve amme nizamına aykırı olmayan ayinlerine karışılmaz" (CHP, 1953: 8) denilerek bir diğer kişi özgürlüğü olan inanç özgürlüğüne de yer verilmiştir.

Parti Programı'nda çalışma yaşamı ile ilgili hak ve özgürlükler üzerinde de önemle durmuştur. "Her sahada çalışanlara (memurlar dahil) ve iş verenlere mesleki dernek, sendika, federasyon ve konfederasyon kurmak hürriyeti sağlanmalı ve haklarını koruma imkanları verilmelidir" (CHP, 1953: 17). Ayrıca programda ifade edildiği üzere, CHP, "işçi haklarının korunmasını ve ihtilaflarının halini sağlayacak

tedbirlere önem verir. Bu meyanda, tahkim müessesinin geliştirilmesi lüzumuna kanidir. İşçi ile işveren arasındaki anlaşmazlık tahkim kurullarında halolunamazsa; vatan müdafaasını ve geniş ölçüde vatandaş sağlığını ve memleket asayişini bozmamak kayıt ve şartları altında, işçiye grev, buna karşılık da işverenlere iş kanununun hükümleri dairesinde lokavt hakkını” (CHP, 1953: 17-18) tanıyacaktır. CHP, iktidardayken ele almadığı grev hakkını, muhalefet geçtikten sonra savunmaya başlamıştır. Program bütün olarak incelendiğinde, partinin özgürlükler ile ilgili önemli ve açılımlar getirdiği görülmektedir. Özellikle 1924 Anayasası’nda çok sınırlı yer tutan, sosyo-ekonomik özgürlükler üzerinde önemle durulmuştur.

CHP 1954 yılında 11. Kurultayı’nı gerçekleştirmiştir. Kurultayın sonuç beyannamesinde, “Bütün medeni memleketlerin müşterek Anayasa prensipler haline gelmiş olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Avrupa İnsan Hakları Beyannamesi metin ve ruhuna uygun siyasi faaliyetin, emniyetin, huzurun ve korkudan azade yaşama şartlarının bir an önce sağlanmasını istemek ve bunun için çalışmak Cumhuriyet Halk Partisi’nin başta gelen vazifesidir. Muhalefeti tutan vatandaşlar için insan haklarının hukuken ve fiilen iadesine gidilmedikçe ve bunlara ait teminat tamamlanmadıkça ve iktidar istikametini değiştirmedikçe muhalefetin faaliyette bulunabilmesi imkanının dahi bir gün ortadan kalkabileceği düşüncesi Kurultaya hâkim olmuştur” (Kumaş, 1999: 78-79). Böylece DP’nin muhalefet üzerindeki baskıları, siyasal özgürlüklerle ilgili kaygıları arttırmıştır.

1950’de iktidarı CHP’den devralan DP, konjonktürün getirdiği sosyo-ekonomik gelişmeler ile görece olumlu bir iktidar görüntüsü vermiştir. DP, 1954 seçimine arkasındaki kitle desteğinin verdiği özgüvenle girmiştir. Bu seçimin bir başka özelliği de CHP’nin muhalefete düştükten sonraki ilk seçimi olmasıdır.

CHP, 1954 Seçim Beyannamesi’nde ise siyasi özgürlükleri teminat altına alan Anayasa değişikliklerinin yapılacağı, muhalefet partilerine emniyet içinde çalışma şartları sağlanılacağı, programdaki şartlar içinde grev hakkının ele alınacağı, partizan idareye son verileceği ve özel teşebbüsün teşvik edileceği belirtilmiştir (CHP, 1954: 1). CHP, ayrıca radyonun iktidar tarafından kullanılması, Yabancı Sermaye ve Petrol Yasaları, basına getirilen sınırlamalar, üniversite özerkliğinin kısıtlanması, hayat pahalılığı üzerinde seçim çalışmalarını yürüttü (Albyarak, 2004: 257). DP’nin

muhalefet karşısında uyguladığı olumsuz politikaların seçim beyannamesindeki vaatlere yansıdığı görülmektedir.

1950 sonrasında toplumsal yapıdaki farklılaşmaya bağlı olarak işçi nüfusu yoğunlaşmaya ve önemli bir güç haline gelmeye başlamıştır. DP iktidara gelirken işçilerle ilgili öne sürdüğü vaatleri gerçekleştirmediği gibi bazı kısıtlamalar da getirmiştir. CHP bu süreçte işçilerin hak ve özgürlüklerini daha da ön plana çıkarmaya başlamıştır. Nitekim Şubat 1956'da İnönü "İşçi Sendikaları Birliği"ni ziyaret etti ve işçilerin önünde grev hakkını savundu" (Eroğul, 1990: 118).

1950'lerin ikinci yarısında DP iktidarının bahar dönemi bitmeye başlamıştır. DP'nin ekonomi alandaki başarısızlıkları ve bir yandan da toplumdaki dinamik kesimler üzerinde oluşturduğu baskılar, iktidara olan tepkilerin artmasını sağlamıştır. 1956 yılında yapılan 12. Kurultay Beyannamesi'nde, çoğunluk gücüne dayalı iktidar hırsının rejimi buhrana sürükleyebileceği, rejimin yaşaması için ikinci bir meclisin kurulması ve Anayasa'nın sağladığı haklara ve hürriyetlere uymamazlığı önleyecek bağımsız bir Anayasa Mahkemesinin kurulması üzerinde durulmuştur. Yine iktidarın toplanma hak ve özgürlüklerini engelleyici ve basın özgürce faaliyet göstermesini kısıtlayıcı yaklaşımlarına değinilmiştir (Kumaş, 1999: 83-85). 1957 yılında gerçekleştirilen 13. Kurultay'da ise demokrasinin çıkmaza girdiği belirtilerek, insan haklarına dayalı Batı anlayışında bir demokrasi yaşamı, basın, toplantı, bilim özgürlükleri, meclis denetimi, işçi hakları ve kuruluşları gibi konuların, iktidarın yaklaşımları ile çeliştiği vurgulanmıştır (Kumaş, 1999: 89-90).

DP'nin baskıcı uygulamalarının hedefinde 1957 yılına gelindiğinde bu kez sendikalar vardı. Hükümet sendikalar kanunun bir boşluğundan yararlanarak, birliklerin teşkilatlanma tarzının kanuna aykırı olduğu iddia etti ve sendikaları kapatmaya yöneldi. Böylece muhalefette iken grev hakkını dahi vaat etmiş olan D.P. kendi programını açıkça çiğneme pahasına da olsa, artık sendikalaşma hürriyetine bile tahammül edemez olmuştu (Eroğul, 1990: 121).

CHP özellikle 1950'lerin ikinci yarısından başlayarak temel hak ve özgürlükler eksenli politikaların yanında çalışan kesimler ile geniş kitlelerin somut toplumsal ve ekonomik sorunlarına dönük de politikalar geliştirmeye yönelmiştir.

1957 Seçimine giderken CHP'nin sergilediği etkin muhalefet, partiyi yeniden önemli bir çekim merkezi haline getirmiştir. CHP seçimde önemli vaatlerde bulunmaktaydı. Nitekim 1957 Seçim Beyannamesinde; insan haklarına bağlı hukuk devleti, söz ve basın hürriyeti, toplanma hürriyeti, üniversite muhtariyeti, grev hakkı, sendika hürriyeti, idari tasarruflar üzerinde kazai murakabe gibi başlıca hak ve hürriyetler, gerekli çoğunluğa erişilirse Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, hak ve hürriyetlerin Anayasa'da yer alması vaatleri yer almıştır (Kili, 1976: 127). Burada sıralanan hak ve özgürlüklerin pek çoğu 1960 askeri müdahalesinin ardından gerçekleştirilmiştir.

CHP, Demokrat Parti'nin uygulamaları karşısında özellikle de 1950'lerin sonuna doğru özgürlük ve demokrasi söylemini gittikçe yükseltmiştir. Bu bağlamda CHP, *Demokrasi İçin* adlı yayınında DP'ye önemli eleştiriler getirmiştir. DP'nin toplantı özgürlüğünü kaldırıp, toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanunu çıkarttığı ve de siyasi partilere vatandaş karşısına serbestçe geçip de fikirlerini ifade etme fırsatı vermediği belirtilmiştir (CHP, 1958: 15). Ayrıca DP'nin basın özgürlüğünü zedeleyici ciddi baskılar yaptığına vurgu yapılarak, basın üzerinde yapılan maddi ve manevi baskıların bugün gazeteciliği bir kahramanlık haline getirdiğine işaret edilmiştir (1958: 34).

CHP 14 Ocak 1959'da toplanan XIV. Kurultay'da "İlk Hedefler Beyannamesi" hazırlamıştır. Bu beyanname oluşturulacak yeni anayasa için öneriler taşır. Beynamede yer alan hak ve özgürlükler ile ilgili öneriler şöyledir:

-Demokratik inkişafımızı durduran, gerileten bütün antidemokratik kanunlar, usuller, zihniyet ve tatbikat kaldırılacaktır.

-Anayasamız modern demokrasi ve cemiyet anlayışına uygun, halk egemenliği, hukuk devleti, sosyal adalet ve emniyet esaslarına dayanan bir devlet nizamına göre değiştirilecektir.

-Düşünce ve söz hürriyeti, basın hürriyeti, ilim ve san'at hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, şahıs ve mesken masuniyeti, toplanma ve dernek kurma hürriyeti, grev hakkı, sendika ve mesleki teşekküller kurma hakkı, kanun önünde eşit muamele görme ve amme hizmetlerinden eşit olarak faydalanma hakkı, devlet yayın vasıtalarının tarafsızlığı gibi mensubu olduğumuz medeni alemin kabul ettiği bütün insan hak ve hürriyetleri ve hukuk devleti prensipleri Türk vatandaşlarına sağlanacak ve bu haklar sarıh bir şekilde tarif edilerek teminat altına alınacaktır. Bir Anayasa Mahkemesi teşkil edilmek suretiyle Anayasada yer alan bu hakların diğer kanunlarla daraltılması ve iptal edilmesi önlenektir (Kili, 1976: 161-163).

Beynamedeki vaatlerde toplumsal yapıda 1950'lerde başlayan değişikliklerin yansımalarını görmek mümkündür. Devletin kuruluş aşamasında

önemli görevler üstlenen ve ülkenin demokrasiye geçişini hazırlayan CHP, çağın ve ülkenin koşullarına göre yeni bir Anayasa'nın gerekliliğini görmüş ve bunu siyasetinin bir parçası haline getirmiştir. Kuşkusuz hak ve özgürlüklerin de güvence altına alınması ve yeniden çerçevelerinin belirlenmesi de değişen toplumsal yapının bir sonucuydu. Böylece devlet işleyişini düzenleyen Anayasa'da yapılması planlanan değişikliklerle ilgili “İlk Hedefler” ortaya konulmuştur.

CHP, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren temel ve siyasal özgürlükler yanında, sosyo-ekonomik özgürlükleri önemli ölçüde savunur konuma gelmesiyle DP'den ayrılmıştır. Özellikle kişi ve siyasal özgürlüklerin, DP iktidarınca baskılandığı anlayışı yeni bir Anayasa düşüncesini ortaya çıkarmıştır. CHP, 1960'ların sonuna doğru Anayasa ve Anayasa'da yer almasını istediği özgürlükler, politikasının önemli bir kısmını oluşturmuştur. Nitekim 1961 Anayasası'ndaki özgürlüklerde de bunların izi vardır.

Cumhuriyet Halk Partisi, 29 Nisan 1959'da DP'nin politika ve uygulamalarına karşı “büyük taarruz” adı verilen bir propaganda seferine başladı. İlk durak olan Uşak'ta, İnönü ve heyetine fiili saldırıda bulunuldu. İkinci durak Manisa idi ve oradan da İzmir'e geçildi. İzmir'de İnönü “Hürriyet-Özgürlük” haykırılarıyla karşılandı. Hükümet bu durum karşısında gezi sırasında il dâhilindeki siyasi parti kongrelerini yasakladı. Gezi sırasında meydana gelen olaylar ve demeçler için basına yasaklar getirildi. Bu gezinin son durağı olan İstanbul'da ise İnönü'nün aracı saldırıya uğradı. Bu olay DP'nin demokrasi anlayışında, artık temel bir özgürlük olan can güvenliğinin dahi kalmadığını ortaya koymuştur (Eroğul, 1990: 150-151).

İsmet İnönü bu süreçte gittiği her yerde “Hürriyet! Hürriyet!” bağrışları ile karşılanıyordu (Toker, 1992: 289). İstanbul Üniversitesi'ndeki 28 Nisan 1960 Olaylarında ise, öğrenciler “Yaşasın Hürriyet! Kahrolsun Diktatörler, Kahrolsun Menderes” (Aydemir, 1975b: 427) diye haykırırmaktaydılar. Toker'in (1992: 26-27) belirttiği üzere, 1957-1960 arasında Bayar-Menderes rejimi kesinlikle dikta idaresine yönelmiş ve baskı her gün artmıştır. Bu gidişe karşı koyuşta CHP, aydınlar, gençlik ve ordu başı çekmiştir.

Özetle, 1946'da başlayan çok partili yaşama geçiş, 1950'de iktidarın el değiştirmesi ile sonuçlanmıştır. Halkın temsilinin parlamentoya daha adil yansımısını engelleyen çoğunlukçu oy esasına dayalı seçim sistemi, DP'ye önemli bir sayısal güç vermiştir. DP bu gücü otoriter bir düzene çevirmede araç olarak kullanmıştır. DP özellikle iktidarının son yıllarına doğru bu baskıyı daha da artırmıştır. Özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlanmasına yol açan bu baskılar, beraberinde tepkileri ve de özgürlük taleplerini yükseltmiştir. Sonuçta da DP'nin yarattığı kaos ve sivil baskı ortamı doğal bir süreçle değil, askeri bir baskı gücü ile 27 Mayıs 1960 günü sonlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1980 YILLARI ARASINDA CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE ADALET PARTİSİ'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI

1960-1980 yılları arasındaki siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımları bu çalışmanın inceleme alanıdır. Ancak belirtilen yıllar arasında faaliyet gösteren bütün partiler değil, bu partiler içerisinde Türkiye siyasetine ağırlığını koyan Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi seçilmiştir. Söz konusu partilerin özgürlüklere yaklaşımları, bu çalışmada üç dönem halinde ele alınmaktadır. Bu dönemler, 1960-1965, 1965-1971 ve 1971-1980 şeklindedir. Bunun nedeni, bu dönemlerin sosyo-ekonomik, siyasal ve hukuksal değişimler bakımından bir takım farklılıklar göstermeleridir. Haliyle bu farklılıklar siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımları üzerinde etkili olmaktadır. Diğer taraftan siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımları ise, bir yandan özgürlük alanlarının genişlemesinde, öte yandan da toplum nüfusunun beklentilerinin arttırılması konusunda etkili olmaktadır. Bu nedenlerden dolayı özgürlükler, toplum ve siyasal partiler arasındaki etkileşimler perspektifinde ele alınmaktadır.

I. 1960–1965 DÖNEMİNDE CHP VE AP'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI

1. 1960–1965 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler

1960-1965 dönemi, 1960'ların ikinci yarısında hızlanan toplumsal değişmelere etki eden altyapısal ve üstyapısal kurumların şekillendiği bir geçiş evresidir. Toplumsal yapıdaki değişimler, o toplumda yaşayan birey ve grupların özgürlükleri ile yakından ilgilidir. Daha önce de vurgulandığı üzere, özgürlükleri toplumdaki güç ilişkilerinden ve bu güç ilişkilerinin merkezinde yer alan iktidarın niteliğinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bağlamda 1960'da gerçekleşen askeri müdahale ile yeni iktidar mekanizmaları oluşturulmuş, bu mekanizmalara bağlı olarak kısa sürede sivil yönetime geçilmiştir. Bu döneme özgürlüklerin

baskılandığı DP iktidarındaki uygulamaların ardından geçilmesi ve özgürlükleri talep eden güçlerin istemlerine uygun ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuksal düzenlemelerin yapılmasını gündeme getirmiştir.

1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler

Sosyo-ekonomik alandaki değişmeler, aynı zamanda toplum nüfusunun özgürlüğe ilişkin beklentilerinde de değişmelere yol açmaktadır. Bu değişmeler, ortaya çıkan yeni toplumsal konumların, yeni sosyal sınıfların ve yeni sosyal tabakaların sahip oldukları zorlayıcı güçten kaynaklanmaktadır.

1950’li yıllara kadar Türkiye, üretimin yaygın olarak köy işletmeleri halinde yapıldığı bir tarım toplumu niteliği göstermektedir. Nitekim 1950 nüfus sayımı sonuçlarına göre köylü nüfus genel nüfusun % 75’ini oluşturmaktadır (TÜİK, 2008: 9). Bilindiği gibi köyler, aidiyet duygusunun güçlü olduğu, ilişkilerin örf, adet ve geleneklerle düzenlendiği ve bireylerin toplumsal konumlarını, cemaat yapısı nedeniyle kolektif kimliklerinin belirlediği yerleşmeler ve toplumsal bütünlerdir. O nedenle köylülük, özgürlük bilincinin en az geliştiği toplumsal yapılardır.

Kırsal yapıdaki toplumsal ilişkiler 1950’lerden itibaren başlayan, dışarıdan sermaye ve teknoloji aktarımının etkisi ile değişmeye başlamıştır. Bu dönemde uygulanan sosyo-ekonomik politikaların bir sonucu olarak, suni gübre kullanımındaki artışlar verimlilikte artışlara yol açmış ve giderek aile gelirlerinin iyileşmesini sağlamıştır. Özellikle Türkiye’nin 1948’den itibaren Marshall Planından¹ yararlanılmasına olanak verilmesi üzerine tarımda hızlı bir makineleşme yaşanmıştır. Bu plan çerçevesinde Türkiye’ye yapılan yardımlar sonucunda, 1948-1956 yılları arasında traktör sayısı 24.4 kat artarak 1800’den 44 000’e yükselmiştir (Tekeli, 2008: 50-51). Traktör sayısındaki bu artış, aynı zamanda köyde iş gücü fazlası yaratarak köyden kente olan göçler hızlandırmış ve bunun sonucunda kent nüfusunun, toplam nüfus içindeki oranı artmıştır. Nitekim, 1960-1965 döneminin

¹ Marshall Planı, Türkiye’nin 4 Temmuz 1948’de imzaladığı antlaşmayla yaşama geçirilmiş bir plandır. Askeri ve sivil yardımı kapsayan plan, Türkiye’nin dışında Yunanistan’la da imzalananmış ve Türkiye bu plan çerçevesinde ABD’den askeri ve ekonomik alanda yardımlar almaya başlamıştır (Gerger, 1983: 549).

sonunda yapılan 1965 nüfus sayımına sonuçlarına göre köy nüfusunun oranı % 10 gibi biz azalma göstererek % 65'e gerilemiştir. Genel nüfus oranı içinde kentli nüfusun oranı ise % 25'den % 35'e yükselmiştir (TÜİK, 2008: 9). Toplum nüfusu içinde kentli nüfusun oranının artmasının doğal sonucu olarak özgürlük beklentilerinde de artışlar meydana geleceği açıktır.

Türkiye'de kentleşme dinamiğinin yükselmesinde, kırsal yapıdaki değişimlerin dışında, etkili olan bir yön de 1960'larda yaşama geçen yeni ekonomik politikalarıdır. Türkiye'de ağırlığı tarıma veren ekonomik kalkınma anlayışı, 1950'lerin ilk yıllarında olumlu bir gelişme dinamiği yakalamıştır. Ancak, 1950'lerin ortasına doğru ortaya çıkan durgunluk ve kriz ortamı, ekonomi politikası ile ilgili yeni yaklaşımları ve sanayileşmeye yönelişi getirmiştir. Bu yöneliş 1960'lı yıllardan itibaren, ilk deneyimi 1930'larda yaşanmış olan planlı kalkınma politikalarının uygulanmasını başlatmıştır¹. Türkiye'de planlı kalkınma dönemindeki sanayileşmenin temel özelliği, ithal ikameci bir görünüm göstermesidir. İthal ikameye dayalı sanayileşme, dış alımla karşılanan tüketim maddelerinin ülke içinde üretilmesi yolunun seçilmesi ve bu yolla devlet tarafından içe dönük sanayileşmenin teşvik edilmesi anlamına gelmektedir. Kepenek ve Yentürk'ün (2007: 145-149) yaklaşımına göre ise, ekonominin planlanması DP iktidarında gücünü yitiren bürokrasinin hem siyasal hem de ekonomik konumunu güçlendirmeye dönüktür. Nitekim DP'nin devrilmesinin ardından ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamın bir plana göre düzenlenmesine yönelik olarak, 30 Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş ve bu teşkilat aracılığıyla beşer yıllık kalkınma planları oluşturulmuştur. İlk plan olan "Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı", 1963-1967 yıllarını kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Plan aracılığıyla devletin belirlenen ekonomik ve sosyal politik hedeflerine ulaşılması amaçlanmıştır. Birinci Planda sektörel büyümede sanayi sektörüne öncelik verilmekle birlikte, tarımın sektörel büyüklüğü ve dış satımdaki önemi dengeli bir siyasetin güdülmesini getirmiştir.

¹ İthal İkameye Dayalı Planlı Kalkınma, 1930'larda sürdürülen sanayileşme politikasının doğal bir uzantısıdır. 1930'lardaki planlı dönemde ithal ikameci sanayileşme temel tüketim mallarının (un, şeker gibi) üretimine yönelirken, 1960'lardaki planlı dönemde ise dayanıklı tüketim mallarının üretimine yönelmiştir (Kepenek, 1983: 1781).

1963 yılından itibaren planlı kalkınmaya geçiş sonrasında, sektörlerdeki büyüme oranları, önceki yıllardaki büyüme oranları ile birlikte aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4
1960-1967 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları

Sektörler	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Tarım	% 2.3	% -4.9	% 5.0	% 9.6	% -4.0	% -3.9	% 10.7	% 8.2
Sanayi	% 0.4	% 11.7	% 3.5	% 12.0	% 11.7	% 9.5	% 15.2	% 5.2
Hizmetler	% 5.4	% 4.2	% 8.0	% 8.9	% 4.8	% 5.6	% 11.5	% 4.2
GSMH	% 3.4	% 2.0	% 6.2	% 6.2	% 9.7	% 3.1	% 12.0	% 0.1

Kaynak: (TÜİK, 2008: 657-658).

Tablo 4'te Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1963-1967) sektörlerin büyüme ortalamalarını, plan öncesi üç yılın (1960-1962) sektörel büyüme ortalamaları ile karşılaştırarak ekonomideki değişimi görmek mümkündür. Örneğin 1960-1962 döneminde % 3.8 olan üç yılda tarımdaki büyüme ortalaması, beş yıllık plan döneminde (1963-1967) % 6.6 olmuştur. Sanayi sektöründe ise 1960-1962 döneminde % 5.2 olan büyüme ortalaması, beş yıllık plan döneminde % 11.2 olmuştur. Hizmet sektöründe de % 5.2'den, % 7.2'ye doğru bir yükseliş görülmüştür. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) rakamları açısından plan öncesindeki üç yılın büyüme ortalaması ise % 5.8'ken, planlama döneminde bu ortalama %7.2'ye çıkmıştır. Tablo 4'den de görüleceği üzere, 1960'lardaki planlı kalkınma döneminden başlayarak, özellikle sanayi sektörlerinde büyüme oranında önemli bir artış gerçekleşmiş, bu sektörü tarım ve hizmetler takip etmiştir. Rakamlarda göstermektedir ki, 1963 yılından itibaren planlı kalkınma anlayışına geçiş, Türkiye ekonomisinin büyümesinde etkili olmuştur.

Bu dönemde içe dönük sanayileşmenin ivme kazanmasında, iç pazarın genişlemesi etkili olmuştur. Kırsal kesimde gelirlerin görece artması ve kentlere göç eden toplum nüfusunun yeni tüketim alışkanlıklarının ortaya çıkması, iç pazarı genişleten en belirleyici unsurlardır. Ağırlıklı olarak kırsal yapıdaki değişimin bir

sonucu olarak ortaya çıkan göç dalgası, kentlerde sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesini de sağlamıştır. İç pazarın genişlemesi toplum nüfusunun sosyal hareketliliğinin artması ve giderek karşılıklı etkileşimlerinin ve bağımlılık ilişkilerinin güçlenmesi anlamına gelmektedir. Bu gelişmeler, bir toplumda ortak bilincin oluşmasında zorunlu olan süreçlerin başında gelmektedir. Çünkü yalnız ve yalıtılmış halde olan insanlar arasında ortak bilinç gelişmektedir.

Özgürlük bilincinin gelişmesinde ve özgürlük alanlarının genişlemesinde rol oynayan sosyo-ekonomik değişmelerin bir diğeri de kentleşme olgusudur. Kentleşme, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşturarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim surecidir (Keleş, 2006: 24). Türkiye’de kentleşme, bir yandan kırların iticiliği, diğer yandan da gelişen kentlerin çekiciliği ve ulaşım olanakların gelişmesiyle 1960’larda hızlanmıştır. Ancak kentleşmenin plansız ve kontrolsüz gerçekleşmesi, beraberinde gecekondu sorununu ortaya çıkarmıştır. Gecekonduların ortaya çıkması köyden kente olan göçlerin sonucudur¹. Köyden kente göç edenler bir yerde kendi örflerini, adetlerini, törelerini ve oto kontrol sistemini geride bırakmakta, diğer yandan da kente özgü yeni bir yaşam tarzına alışma süreçlerini başlatmaktadırlar. Bu dönem içerisinde ortaya çıkan en önemli sosyal ortam normsuzluk, değersizlik ortamıdır. Çünkü bireyler gecekondu içindeki ilişkilerinde beraberinde getirdikleri kültüre özgü tutum ve davranışlarda bulunurken, gecekondu dışındaki ilişkilerde büyük bir bağımsızlık ve özgürlük içindedirler. Bu özgürlüğün nedeni, bir taraftan köye özgü kültürel kalıplara uyma zorunluluğunun ortadan kalkması ve diğer yandan kendilerini yeni kalıplara sokacak kentlileşmeyi yeterince içselleştirmeleridir. O nedenle gecekondu insanlarında her ne

¹ Konut alanlarının sınırlılığı ve pahalılığının neticesi olarak, göç edenlerin kentlerin çeperlerinde devlete ait arazilerde kendi yapılaşmalarını oluşturmalarıyla ortaya çıkmış olan gecekonduların sayıları süreç içerisinde ciddi boyutlara ulaşmıştır. Keleş’in belirttiği gibi, 1955’te 50 000 olan gecekondu sayısı, 1960’ta 240 000’e, 1965’te ise 430 000’e yükselmiştir (2006: 569).

kadar eski kültürlerinden dolayı özgürlük bilinçleri gelişmemiş olmakla birlikte ancak bu bilincin gelişebilmesi için gerekli sosyal ortama sahiptirler. Bu sosyal ortam dışı açık ve dış faktörlerden etkilenebilir bir nitelik gösterir.

Toplumdaki yatay hareketliliğe karşılık gelen göçün yönü sadece, kırlardan kente doğru değil, aynı zamanda ülke dışına da yöneliktir. Bu bağlamda 1960'ların başlarından itibaren başta Almanya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine, 1970'li yılların ortalarına kadar göç hareketi yaşanmıştır¹. Nitekim yurtdışına göçen yurttaşların gönderdikleri dövizler, 1960'lı ve 1970'li yıllarda döviz sıkıntısı çeken Türkiye'yi önemli ölçüde rahatlatmıştır. Ama daha önemlisi gerek iç göçler, gerekse de dış göçler şeklinde ortaya çıkan toplumsal hareketlilik, bir taraftan toplumsal uzlaşma alanının genişlemesinde, diğer taraftan da özgürlük bilincinin oluşmasında önemli etkileri olmuştur.

Kentlere göç eden nüfus, gerek gelişen imalat sanayi için önemli bir pazarı, gerekse de emek yoğun iş kolları için ucuz işgücünü oluşturmuştur. Böylece göç dalgası beraberinde işçi sınıfının güçlenmesini de sağlamıştır. Nitekim sadece imalat sanayinde 1955 yılında 726.522 kayıtlı kişi çalışırken, 1960'da bu rakam 884.659'a ve 1965'de ise 960.950'e yükselmiştir (TÜİK, 2008: 111). İşçi sayısının artışı sendikaların gelişmesi anlamına da gelmektedir. Nitekim sendika sayısı 1950'de 88'ken, 1955'de 363'e, 1960'ta 432'ye ve 1965'te ise 668'e yükselmiştir (Işıklı, 1992: 351).

Sendikaların gelişmesi işçiler arasında başta işçi hakları olmak üzere, çeşitli konularda ortak bilincin oluşmasını sağlamıştır. Bunu sonucunda hak ve özgürlükler ile ilgili taleplerini yüksel sesle dile getirmişlerdir. Bu durum sendikaları, işçilerin hak ve taleplerini hükümetler nezdinde savunmasını mümkün kılan önemli bir toplumsal olgu, önemli bir örgüt ve önemli bir güç haline getirmiştir.

Türkiye'de 1960-1965 döneminde sosyo-ekonomik değişimler sadece göç ve gecekondulaşma, sendikalaşma alanlarında değil, aynı zamanda eğitim, kültür, sağlık, ulaşım ve iletişim alanlarında da meydana gelmiştir. Öncelikle eğitim ve kültür

¹ İç ve dış göç hareketlerinin evrimini ayrıntılı işleyen bir çalışma için Bkz: İçduygu ve Sirkeci, 1999, ss. 249-268).

alanındaki verilere bakıldığında, 1950'lerden başlayan gelişme dinamiğini açıkça görmek mümkündür.

Tablo 5
Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1950-1961)

Okul Türleri	1950-1951	1960-1961
İlkokul	% 69.5	% 81.1
Ortaokul	% 4.8	% 15.8
Lise ve Dengi Okul	% 5.2	% 13.2
Yükseköğretim	% 1.3	% 3.1

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 163.

Nitekim Tablo 5 incelendiğinde okullaşma oranının arttığı görülmektedir. Özellikle 10 yıllık süreçte ortaokul, lise ve yükseköğretimdeki okullaşma oranlarındaki artış çok daha büyük olmuştur. Okullaşma ve eğitim hizmetleri ile ilgili diğer bir gösterge de genel nüfus sayım sonuçlarına göre okuma yazma oranındaki artıştır.

Tablo 6
Okuryazarlık Oranındaki Değişmeler (1950-1965)

	1950	1955	1960	1965
Okuma Yazma Bilen	% 31.8	% 38.7	% 38.1	% 46.2
Okuma Yazma Bilmeyen	% 67.8	% 61.2	% 61.9	% 53.7

Kaynak: TÜİK, 2008: 17

Tablo 6 incelendiğinde okuma yazma bilenlerin nüfusa oranında 1960-1965 dönemi arasında % 19.21 bir artış meydana gelmiştir. Bu dönemde eğitim hizmetleri alanındaki değişmeler, kültürel yaşamdaki gelişmişliği de doğal olarak arttırmıştır. Nitekim 1950'de 78 olan kütüphane sayısı 1965'da 226'ya çıkmıştır. Bunun yanında kitap sayısı ise 1950'de 876.701'ken 1965'te 2.025.037'ye çıkmıştır (TÜİK, 2008: 83). Eğitim ve kültür hizmetlerindeki gelişmeler, toplumdaki bireylerin bilinç düzeylerini artırmakta ve giderek yurttaş kimliğine daha çok sahiplenmelerine olanak hazırlamaktadır.

Eğitim ve kültür hizmetlerinin dışında, dışarıdan alınan teknoloji ve sermaye aracılığıyla sağlık hizmetleri iyileşmiş ve etkinleşmiştir. Özellikle sistemli olarak uygulanan aşı kampanyaları sonucunda bebek ölümleri azalmış ve bunun sonucunda Türkiye’de yaşama ümidi yükselmiştir. 1960-1965 döneminde özellikle dışarıdan transfer edilen bilgi, teknoloji ve sermaye sonucunda sağlık hizmetlerinde önemli iyileşmeler meydana gelmiştir. Nitekim bu dönemde bebek ölümlerindeki azalma, hem aile gelirlerinin iyileşmesi hem de çocuk yetiştirme ve çocuk sağlığı konusunda bilinçlenmeyi göstermektedir. Aile refah düzeyinin, toplumun refah düzeyindeki artışların özgürlükler alanındaki beklentileri arttıracakları açıktır. Nitekim gelişmiş toplumların, aynı zamanda özgürlük alanları en geniş toplumlar olmasının nedenlerinden biri de budur.

Tablo 7
Sağlık Hizmetleri Alanında Gelişmeler (1950-1960)

	1950	1955	1960	1965
Hastane Yatağı	18837	34526	45807	55451
Doktor Sayısı	3020	7077	8217	10895
Hemşire Sayısı	721	1525	1658	4592

Kaynak: TÜİK, 2008: 50-52.

Sonuç olarak, sosyo-ekonomik değişmelerin toplumsal yapıda yaşanan dönüşümlerde başat bir unsuru oluşturduğu göz ardı edilemez. Türkiye’de 1960-1965 dönemindeki sosyo-ekonomik değişmeler, özgürlüklerin gelişimi üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak bu etkinin önceki dönemdeki toplumsal yapıda hızlanan değişimlerden kopuk düşünülemeyeceği açıktır.

1.2. Siyasal Değişmeler

Toplum yapısındaki farklılaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan güçlerin, birbirleriyle ve de iktidar ile olan ilişkileri siyaset olgusuyla yakından ilgilidir. Bir toplumda yeni güçlerin ortaya çıkması ve onların kendi çıkarlarına uygun bir düzen talebi siyasal değişimlerin esasıdır. Bu değişimler söz konusu güçlerin çatışması ile yani bir devrim, ihtilal ile olabildiği gibi, modern toplumlarda parlamenter sistemde seçmen desteğiyle iktidara gelmesiyle de gerçekleşmektedir. Türkiye tarihi söz konusu olduğunda, sivil ya da askeri güç ve hareketlerin siyasal değişme ve özgürlükler üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

1.2.1. 27 Mayıs İhtilali: Hazırlayan Koşullar ve Sonuçları

27 Mayıs 1960 İhtilali, Türk siyasetinde askerin ülkenin yönetime el koyduğu bir hareketin adıdır. Askerin siyasete müdahale geleneğini başlatan bu ihtilal ya da darbe, kendisinden sonraki darbeler gibi bir takım siyasal değişimleri ve haliyle de özgürlükler düzeni üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle söz konusu değişimler ve etkiler, 27 Mayısı hazırlayan koşullar da dikkate alınarak irdelenmelidir.

27 Mayıs hareketinin iki önemli neden öne çıkmaktadır. Bunlardan biri, önceki bölümde belirtildiği gibi toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki değişimlerden kaynaklanan yeni beklentilerdir. Diğer ise siyasal partiler arasındaki uzlaşma noktalarının belirsizliğidir. Gerçekten de 1960 öncesinde iktidar ve muhalefet arasındaki çatışmalar bu dönemde doruğa çıkmıştır. 1950 seçimlerinde büyük bir çoğunlukla hükümet olan DP iktidarında, basın ve muhalefet üzerinde baskıcı bir yönetim uygulamaya girişmiştir. Öyle ki 1960 öncesindeki siyasal ortamı Kili şu şekilde tasvir etmektedir: “Temel özgürlükler kısıtlandığı için, D.P. iktidarı sınırlanamayan, denetlenmeyen bir iktidara dönüşmüş ve böylece hukuk devleti ilkeleri sarsılmış, anayasal rejim yürüyemez hale gelmiştir” (1976: 135). Toplumda temel hak ve özgürlükler üzerindeki baskılar, DP iktidarına karşı olan toplumsal muhalefetin gelişerek güçlenmesinde etkili olmuştur. Toplumda DP iktidarının otoriter anlayışının ortadan kaldırılmasına dönük beklentiler içerisinde, iktidarın politikalarından rahatsız olan işçiler, üniversite öğretim elemanları, öğrenciler ve aydınlar da katılmaya başlamıştır. Sivil ve siyasal toplumun unsurlarından oluşan bu

toplumsal muhalefet, DP'nin otoriter uygulamaları karşısında “özgürlük” ve “demokrasi” istemlerini öne çıkarmıştır. DP'nin muhalefetteyken, CHP iktidarına karşı yükselttiği “özgürlük” bayrağını, bu kez CHP, DP'ye karşı haykırmıştır. Kısacası, DP'nin uygulamalarına karşı artan rahatsızlıklar, askerin 27 Mayıs 1960'da siyasete müdahalesine zemin oluşturmuştur.

İktidar karşısında ortaya çıkan bu sivil gücün iktidarla çatışması, aynı zamanda 27 Mayıs müdahalesini meşrulaştıran koşulları oluşturmuştur. Asker, bu ihtilali, yaşanan olumsuz ortamı ortadan kaldırma amacı şeklinde haklılaştırmıştır. Nitekim müdahaleyi yapan subayların lideri olan Orgeneral Cemal Gürsel, 27 Mayıs sonrasında düzenlediği basın toplantısında “idareye el koymanın amacı Türkiye’de demokrasinin tekrar ortaya çıkarılmasıdır” (Ahmad ve Ahmad, 1976: 216) beyanında bulunmuştur. Böylece 27 Mayıs ile demokrasi adına, demokratik olmayan bir yöntemle mevcut sivil iktidara son verilmiştir. Bu haklılaştırmayı kimi aydınlar da vurgulamışlardır. Örneğin Kongar (1999: 156) bu konuyla ilgili olarak, 27 Mayıs İhtilalinin yapılmasında “demokrasinin kurtarılması”nın en çok üzerinde durulan gerekçe niteliği taşıdığını belirtmektedir. Benzer şekilde Abadan da, 27 Mayıs’ı, toplumu meydana getiren bütün sosyal tabaklara mal edilemeyen, demokrasiye kavuşma uğruna atılmış bir restorasyon girişimi olarak nitelendirilmektedir (1966: 102). Aslında böyle bir haklılaştırmının tarihsel kökleri de bulunmaktadır. Yalnızca Cumhuriyet Türkiye’si değil, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin kuruluşunda da gerek askeri ve sivil bürokrasinin ve gerekse seçkin aydınların önemli rolleri olmuştur.

Askeri müdahaleler, halk iradesine dayalı parlamenter demokrasiyi askıya alması açısından sivil ve siyasal özgürlüklere karşıt bir özellik taşırlar. Ancak bununla birlikte ihtilalde yer alan güçlerin, iktidar karşısındaki konumlarına göre ihtilalin anlamı değişebilmektedir. Örneğin CHP, DP'nin iktidarı süresinde yaptığı uygulamaları, karşı devrim olarak nitelendirmiş ve haliyle 27 Mayıs’ı, bu karşı devrimci sürece “Dur!” demenin adı olarak tanımlamıştır. CHP'nin bu yaklaşımı aşağıdaki pasajda da görülmektedir:

27 Mayıs Devrimi, milletimizce kabul edilen Anayasanın belirttiği gibi, hukuk dışı ve Anayasa dışı tutum ve davranışları ile meşruluğunu kaybetmiş bir idareye karşı milletin meşru direnme hakkını kullanması suretiyle gerçekleşmiş tertemiz ve asil bir devrimdir. Bu asil devrim, millete verdiği şeref sözüne sadık kalarak ve Türkiye’de teminatlı bir Anayasa rejimini yeniden kurarak tarihe temiz şekilde geçmiştir (CHP, 1964a: 14).

Kuşkusuz 27 Mayıs İhtilali üzerinde çokça yorumlar bulunmaktadır. Örneğin 27 Mayıs, Kemalizm’e dönüş hareketi olarak ele alan aydınlar bulunmaktadır. Onlara göre, 1960 yönetici kadrosu, yeniden devrimciliği, planlamacılığı, sosyal adaleti ve demokrasiyi getirmek istemiştir (Yerasimos, 1992: 461). Bir başka yoruma göre ise, 1960’tan sonraki siyasette siyasi çoğulculuğun çerçevesi kırılarak, çalışan halk sınıflarının da katıldığı yeni bir konsensüs oluşmuştur. Bu anlamıyla 1960’lar, yükselen kitle hareketleri, sendikaları, grevleri, kooperatif hareketleri, yeni toplumsal örgütlenmeleri, yeni düşünce odakları ve partileriyle sivil toplumun geliştiği yepyeni bir Türkiye manzarasıdır (Perinçek 1985: 51). Bu manzaranın en önemli göstergesi siyasal fikir hareketlerinin¹ 1960 sonrasındaki canlılığıdır. Siyasal fikir hareketlerindeki canlılıkta, artan sınıflaşmanın ve dış dünyadaki gelişmelerin etkisiyle sosyalist akımların etkisi büyük olmuştur. 27 Mayısla birlikte Türkiye gündemine kalkınma, planlama, sosyal adalet, toprak reformu, köy sorunu, ulusal bağımsızlık ve toplumsal devrim konuları gelmeye başlamıştır (Kaçmazoğlu, 1995: 13).

Özetle, 27 Mayıs siyasal iktidarı hedef alan ilk müdahale olması ve de sonraki askeri müdahale geleneklerinin başlangıcı olması açısından yakın tarihimizin önemli bir miladıdır. Ancak 27 Mayıs diğer müdahalelerden farklı kılan yan, çoğulculuğa dayalı demokrasi anlayışının 27 Mayıs getirdiği özgürlükçü ortamda gelişmesidir. Kuşkusuz bu atmosferdeki en büyük pay, yeni siyasal düzen ve onun hukuksal yapılanmasına ait olacaktır.

¹ 27 Mayıs’tan sonra ortaya çıkan ve 1960 sonrasına önemli bir damga vuran “Yön-Devrim Grubu”, “Ortodoks Marksistler: TİP”, “Milli Demokratik Devrimciler”, “Asya Tip Üretim Tarzı Yanlıları” gibi siyasal fikir hareketlerine önemli yer veren bir çalışma için Bkz. Kaçmazoğlu, 1995.

1.2.2. Yeni Siyasal Partilerin Kurulması

İhtilaller, genellikle eski düzeni yıkarken yeni bir düzenin kurulmasını da mümkün kılmaktadırlar. 27 Mayıs İhtilali'nin de benzeri sonuçları olmuştur. Siyasal sistemdeki bazı aktörleri ortadan kaldırırken yeni aktörlerin sisteme girmesinin koşullarını hazırlamıştır.

Bu dönemde 30 yakın parti kuruldu¹. Ancak kurulan partilerin önemli bir kısmı kendilerini aynı yıl içinde feshetmişlerdir. Yeni kurulan partilerin büyük çoğunluğu, DP'nin mirasına sahip olma amacını gütmektedirler (Yücel, 2006: 37). Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Yeni Demokrat Parti (YDP) bu partiler içinde yer almaktadır. Diğer taraftan bu dönemde ilk kez Türkiye İşçi Partisi (TİP) adı altında sosyalist bir parti kurulmuştur. Araştırma evrenimizi oluşturan siyasal partilerden biri, bu yeni dönemde kurulmuş olan Adalet Partisi'dir.

1.2.2.1. Adalet Partisi'nin (AP) Kuruluşu

Adalet Partisi, 11 Şubat 1961 tarihinde kurulmuştur. AP'nin kuruluş hazırlıkları 1960 Ağustosunda ortalarına kadar geriye götürülebilir. 27 Mayıs'tan sonra Genelkurmay Başkanlığı'na getirilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala, ordudaki büyük tasfiye hareketi ile emekliye sevk edilince, İzmir'de bir muhalif partinin kurulmasına yönelik ilk temaslara başladı. Sonra bu temalarını İstanbul'da da sürdürdü. Gümüşpala'nın eski asker oluşu, Milli Birlik Komitesi'ne de belli bir güveni sağlıyordu. Nitekim Gümüşpala, dolaylı ve dolaysız yaptığı temaslardan sonra, Adalet Partisi'ni kurdu (Çavdar, 1983: 2092).

AP'nin kurucuları, 27 Mayıs müdahalesinden sonra kapatılan DP'nin mirasına seslenmeyi amaç edinmiş bir parti yaratma arzusu içindeydiler. Partinin ismi DP'lilere layık görülen uygulamalardan duyulan rahatsızlığı ifade ediyor ve partinin “Adaleti” aradığı belirtiliyordu (T.Demirel, 2004: 28). Ağaoğlu'nda bir halk hareketi olarak nitelendirdiği AP'yi, bu yönüyle DP'ye benzeterek, başı koparılmış

¹ AP ve TİP dışında bu dönemde kurulan başlıca partiler şunlardır: Cumhuriyetçi Mesleki Islahat Partisi, Çalışma Partisi, Mutedil Liberal Parti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Memleketçi Parti, Düstur Partisi, Kemalist Gençlik Partisi, Millete Hizmet Partisi, Muhafazakar Parti, Güven Partisi (Tökin, 1965: 103).

eski DP teşkilatının her şeye rağmen canlılığını muhafaza ederek bu partiye geçtiğini belirtmektedir (1972: 9).

AP'nin tabanı, mirasını aldığı DP'nin tabanıdır. Bir başka anlatımla bu taban, kentlerdeki ticaret burjuvazisi, sanayiciler, eşraf, büyük toprak sahipleri, hatta bir yerde feodal ağalardan oluşmaktadır. Aynı zamanda küçük üretici, küçük memur ve hatta işçilerden oluşan büyük yığınlarda destekleriyle bu tabana varlık kazandırmışlardır (Çavdar, 1983: 2090).

AP'nin 26 Maddeden oluşan ancak çok ayrıntılı düzenlenmemiş olan kuruluş programının 1. Maddesinde, partinin amacı şu şekilde ifade edilmektedir: “Çağdaş Garp Medeniyeti hukukuna ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan zihniyete uygun bir cemiyet düzeni ve Hukuk Devletinin gereği gibi kurulması ve tekemmül ettirilmesi gayemizdir” (AP, 1961a: 3). Bu madde ile AP'nin amaçladığı çağdaş toplum düzeni, evrensel haklara dayandırılması bakımından Batı'daki liberal demokrasi anlayışlarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu maddede, AP toplumsal düzenin yeniden inşasında yenilikçi olacağını ima etmektedir. Nitekim bu amaç, partinin kuruluş programının 3. Maddesinde şu şekilde özetlenmektedir: “Bütün âmme hizmetlerinde ve her sahada islahatçılığı ön plâna almak istiyoruz” (AP, 1961a: 4). Programın 6. Maddesinde de “Çalışma sahasının Vatandaşlara en geniş ölçüde pürüzsüz olarak açık tutulması ve iş hürriyetinin mutlak surette sağlanımsı lazımdır. Devletçilik şahsi teşebbüsün bittiği yerde başlar. Ancak zaruret hallerinde tatbik edilir. İktisadi kalkınmamız için yabancı sermayenin teşvikine taraftarız” (AP, 1961a: 5) denilmektedir. Bu maddeyle ekonomik alanda özel girişime daha fazla vurgu yapılmakta ve devletçiliği zaruri hallerde gerekli görülmekte, böylece liberal bir açılım savunulmaktadır. Ayrıca AP'nin bu ilk programında 1961 Anayasası'nda yer alacak olan grev, sendika hakkı, bazı sosyal ve ekonomik özgürlüklere de yer verilmiştir. Nitekim endüstri ilişkilerinin nasıl düzenleneceği, Programın 16 Maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir:

İşçi mevzuunda işçilerimize grev haklarının tanınmasını, kolektif iş aktinin teminini, işsizlik sigortasının ihdasını, sendika muhtariyetinin Anayasa teminatı altına alınmasını lüzumlu görmekteyiz (AP, 1961a: 9).

Diğer taraftan programda partinin, Anayasa Mahkemesi, hür ve bağımsız mahkemeler kurulması düşüncesinde bulunduğu ifade edilmiştir (AP, 1961a: 7). Bu

amaç, partinin kuvvetler ayrılığına önem verdiğini göstermektedir. Hemen belirtilmelidir ki, Anayasa Mahkemesi kurulması düşüncesi, 1950'lerin ikinci yarısında CHP tarafından, DP'nin keyfi uygulamalarını engellemek amacıyla hareketle gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasında böyle bir mahkemeye ihtiyaç duyulması açısından iki parti arasında benzerlik bulunmaktadır.

1.2.2.2. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) Kuruluşu

Türkiye İşçi Partisi, araştırma evrenimiz içinde yer almamakla birlikte, 1960 sonrası dönemde politikalar ve özgürlüklere yaklaşımlar üzerinde etkisi olan bir siyasal güç olarak üzerinde durulması gerekir.

Türkiye İşçi Partisi, 13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kuruldu. Partinin kuruluşu başlangıçta çok yankı uyandırmadı. Parti örgütü, bu durumu aşmak için aydınlara yöneldi. Partiye aydınların katılması ve Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa getirilmesinin ardından partiye olan ilgi arttı. Bunda 1960-1965 döneminde toplumda gittikçe yükselen sınıfsal dinamizmin de etkisi bulunmaktadır. Nitekim kuruluşundan 2 yıl sonra TİP, 1963'te 1 Senatör üyesi aracılığıyla parlamentoda temsil edilmeye başlandı. Bu süreçte TİP, düşünce özgürlüğünü kısıtlayan TCK'nın 141. ve 142. Maddelerinin kaldırılması için Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. Ancak iptal başvurusu bir oy farkla reddedilmiştir (Belge, 1983: 2124).

1961 yılında kurulan TİP'in 1964 Programı, dönemin sınıfsal gerçekliğine bağlı olarak, sosyal, ekonomik ve siyasal tahliller içerir. Bu tahlillere bağlı olarak da, dayanılan sınıfların çıkarlarına yönelik yaklaşımlar öne sürülmüştür. Programda TİP, emeğiyle yaşayan bütün yurttaşların, yani toplumcu aydınların, ırgatların, topraksız veya az topraklı köylülerin, zanaatkârların, küçük esnafın, aylıklı ve ücretlilerden, dar gelirli meslek sahiplerinin siyasi teşkilatı olarak tanımlanmıştır (1964: 14). Kaçmazoğlu'na göre bilimsel çevreler yanında bir de siyasal parti ile görüşlerini geliştirmek isteyen Ortodoks Marksist (bilimsel sosyalist) grup, TİP aracılığıyla Türkiye'yi kapitalist olmayan bir yolla, Batılı anlamda sosyalizme ulaştırmayı amaçlamışlardır (1995: 79).

Sosyalist bir toplum için mücadele den Türkiye İşçi Partisi, Parti Programı'nın girişinde emekçi halk yığınlarının özgürlükleri ve çıkarları için mücadele edeceğini, Anayasa'yı özü ve ilkeleri ile tümüyle uygulayacağını vurgulamıştır (1964: 15). Parti Programında her türlü düşüncenin söz, yazım ve resim yoluyla tek başına ve toplu olarak açıklanmasının ve basın özgürlüğünün savunularak, bunlara aykırı kanunların kaldırılması ifade edilmiştir (1964: 80). Temel hak ve özgürlüklerinin savunusu, sosyal adalet anlayışıyla desteklenen sosyo-ekonomik özgürlüklerin de güçlü bir şekilde belirtilmesini getirmiştir. Bu bağlamda sendika kurma hakkının genişletilerek, tarımda çalışanların ve memurların da sendikalaşmanın sağlanacağı, toplu sözleşme ve grev hakkının eksiksiz uygulanmasının destekleneceği ve lokavtın yasaklanacağı, sosyal güvenlik olanaklarının geniş kesimleri içine alacak şekilde geliştirileceği vaatlerinde bulunulmuştur. Ayrıca toprak reformu yapılarak, topraksız köylülere ücretsiz toprak dağıtılacağına programda yer verilmiştir (1964: 129-135). 1970). TİP Programında gerek sınıfsal analizleri ve söylemleri, gerekse de bu söylemler içerisinde özgürlüklere verdiği önemle siyasal yaşama önemli bir dinamizm kazandırmıştır.

Meclis'te 1965'ten sonra etkin bir muhalefet ortaya koyan TİP'in sunduğu teklifler şunlardır. Topraksız ve az topraklı köylüye toprak verilmesi, işsizlik sigortası, petrolün millileştirilmesi, Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'nın iptali, vergi yükü, grevler, köy bölge okullarının kurulması, ders araç gereçlerinin bedava verilmesi (Çavdar, 1996: 151). TİP'in etkili bir muhalefet yapması ve oluşturduğu ilgi, devletçi, bürokratik bir yapılanmadan gelen CHP'nin siyasal yelpazedeki konumlanmasında etkili olmuştur. CHP, merkez bir parti niteliğindeyken, Ortanın Solu'na kaymasını sağlayan etkenler içerisinde TİP'in siyasete getirdiği dinamizm önemli bir yer tutmaktadır. TİP, sadece CHP'yi değil, aynı zamanda diğer partilerin de özgürlük anlayışları üzerinde etkilerde bulunmuştur.

1960'ların ilk yarısında yeni Anayasa'nın sağladığı özgürlükçü ortamda örgütlenen sol fikir hareketleri, sadece partiler aracılığıyla örgütlenmemekte, aynı zamanda sosyalist partiler bağlantılı veya bağlantısız biçimde, bir takım dergi ve dernek çevresinde de örgütlenmeye başlamıştır. Nitekim 1962'de TİP'in desteklediği Sosyalist Kültür Derneği (SKD) kurulmuştur. Derneğin kurucuları arasında

akademisyen, yazar, gazeteci ve serbest meslek sahipleri önemli bir ağırlığa sahipti. Sosyalist Kültür Derneği, “Türkiye’nin meselelerini sosyalist bir dünya görüşünde incelemek, bunları açıkça tartışmak ve bu çalışmaların sonuçlarını yaymak üzere kurulmuştur” (Çavdar, 1996: 135).

1960-1965 döneminde gerek TİP’in varlığı, gerekse de diğer siyasal fikir hareketleri ve örgütlenmeler, Türkiye’de sınıf eksenine kayan bir bilinçlenmenin işaretidir. Bu bilinçlenme özgürlüklerin savunusunun daha etkin bir şekilde ortaya konulmasını getirmiştir.

1.3. Hukuksal Değişmeler

Hukuk sistemi, bir toplumdaki duygu, düşünce ve fikirlerin kristalleştiği yerdir. Bir toplumda bireylerin hak ve özgürlüklere ne derece sahip olduklarını ve bunların nasıl düzenlendiğinin yanıtını ancak hukuk metinlerinde bulmak mümkündür. Hukuksal alandaki gelişmeler, toplumda yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerin bir sonucudur. Ancak hukuk alanıyla ilgili düzenlemeler de, bireylerin ve grupların özgürlük alanlarını ve dolayısıyla da toplumsal gelişmeye sunacakları katkıları etkileyebilmektedir. Bu özelliğiyle hukuksal alandaki düzenlemeler ve gelişmeler, Türkiye’de siyaset yapma tarzları ile iç içelik göstermiştir.

1.3.1. 1961 Anayasası’nın Temel Özellikleri

Türkiye’de özgürlük alanlarını tanımlayan en önemli hukuk metninin başında 1961 Anayasası gelmektedir. Anayasa’da yer alan özgürlükler siyasal partilerin o konudaki talep ve beklentileriyle, siyasal partilerin toplum nüfusunun geniş kesimler ile olan etkileşim dereceleri ile sınırlıdır. Diğer bir deyişle Anayasa metnindeki özgürlükler sadece siyasal partilerin bir örgüt olarak yaptıkları baskıların sonucu olabileceği gibi seçmenlerin bu konularda siyasal partiler üzerindeki zorlamalarından da kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda 1961 Anayasası önem taşır. Yani toplumsal taleplerden çok, siyasal bir örgüt olarak siyasal partilerin taleplerinin ürünü olması özelliğini göstermektedir.

1961 Anayasası incelendiğinde, 27 Mayıs sürecinde siyasal partilerce öne çıkartılmış olan özgürlük söylemlerinin, yeni Anayasa’da belli ölçülerde yer alarak nesnelleştiği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Fincancıoğlu (2000: 100), “sadece gelişle değil, yaptıklarıyla da 27 Mayıs, özgürlük hareketlerinin temellerini atmıştır” demektedir. Bu durum, Anayasa’da yer alan özgürlüklerin, ancak ve ancak siyasal partilerin ve toplumun özgürlüklere ilişkin söylem ve beklentileriyle sınırlı olduğunu göstermektedir.

1961 Anayasası, 27 Mayıs öncesinde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve politik gelişmelerin sonucudur. Bu bağlamda 1961 Anayasası, tepkisel bir karakter taşır. Bu tepki, iktidar karşısında 27 Mayıs sürecinin oluşturduğu karşıt grupların tepkisidir. Bu grupların başında asker ve sivil bürokrasi, seçkin aydınlar ve üniversiteler gelmektedir.

1961 Anayasası, 9 Temmuz 1961 yılında yapılan halk oylamasında % 61.5 evet oyuyla kabul edilmiştir. Buna karşılık % 38.5 hayır oyu verilmiştir. Kabul edilen Anayasa, bir yandan yeni bir toplumsal düzenin kuruluşunun hukuksal arka planını oluştururken, diğer yandan da bu örgütlenmenin en üstünde yer alan devletin temel işleyişini yeniden tanımlamıştır.

1961 Anayasası, hazırlanmasına neden olan süreçlerden dolayı, önceki iktidar gücüne karşı oluşmuş bir tepkinin izlerini taşımaktadır. Nitekim Anayasa’nın “Başlangıç” kısmındaki ifadeler hem 27 Mayıs meşruluk kazandırması hem de yeni düzenin genel çerçevesini çizmesi açısından önemlidir. Bu ifadeler şunlardır:

Tarih boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk milleti; bütün fertlerin, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli şuurlar ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç edinen Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve; Yurtta Sulh, Cihanda Sulh İlkesinin, Milli Mücadele ruhunun millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam onuruna sahip olarak; insan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak için; Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabul ve ilan ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adalete ve fazilete aşık evlatlarının uyanık bekçiliğine emanet eder (T.C. Anayasası, 1961: 3).

1961 Anayasası'nın "Başlangıç" bölümünden sonraki metni altı kısımdan oluşmaktadır: Bunlar: Genel Esaslar, Temel Hak ve Ödevler, Cumhuriyet'in Temel Kuruluşu (Yasama, Yürütme ve Yargı), Çeşitli Hükümler, Geçici Hükümler ve Son Hükümler. Daha önceki Anayasalarla biçimsel olarak da kıyaslandığında daha uzun ve ayrıntılandırılmış bir metin özelliği gösterir. 1961 Anayasası'nın birinci kısmını oluşturan "Genel Esaslar" da, devletin nitelikleri şöyle tanımlanmaktaydı: "Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve 'Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir" (Mad. 2) (T.C. Anayasası, 1961: 3). 1924 Anayasası'ndan farklı olarak ilk defa Anayasa'da 'sosyal devlet' ilkesi yer almıştır. Soysal'a (1993: 57) göre 'sosyal devlet' ilkesi, 27 Mayıs'tan hemen sonraki tartışma ortamında oluşan ve o dönemle birlikte söz sahibi kılınmış yeni toplum güçlerinin özlemelerini yansıtan bir ilke sayılabilir. Kili'ye (2000: 118) göre ise "1961 Anayasası, tüm içeriğiyle yön verici, ilerici, çağdaş toplumu yaratmaya yönelik, Atatürkçü, Türk devriminin gelişmesini sağlayıcı ve tüm bu konularda devleti görevli kılan bir yapıdadır. Ekonomide karma bir yönetim öngörmüş, kalkınmayı bir devlet görevi olarak belirlemiştir. Ekonomik yönlendirmelerde kamu yararının gözetileceği ve devletin bu doğrultuda davranış takınacağı belirlenmiştir". 1924 Anayasası'nda açıkça yer almayan hukuk devleti ilkesi, 1961 Anayasası'nın temel ilkelerinden biridir. Bu ilkenin özü, yönetilenlere hukuk güvenliği sağlayan devlet düzenidir (Gözübüyük, 2005: 83).

1961 Anayasası'nda "Kişinin temel hak ve özgürlükleri Anayasa ile güvence altına alınmış, toplumun gelişmesi, ulusun, ülkenin kalkınması bir görev olarak devlete verilmiş, devletin 'sosyal bir devlet' olduğu belirlenmiştir" (Kili, 2005: 361). Karpata, Anayasa ile ilgili şu yorumu getirmiştir: "1961 Anayasası gerçek manada sosyal ve siyasal bir görüşle incelenirse, yeni bir devlet felsefesinin kabullenilerek, yeni bir sosyal denge yarattığı kolayca anlaşılabilir" (1996: 15).

1961 Anayasası'nı, 1924 Anayasası'ndan farklı kılan bir diğer yan da Genel Esaslar kısmında yer alan "egemenlik" anlayışıdır. Anayasa'da egemenliğin kullanılması biçimi yeniden düzenlenmiştir. "Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır" (Madde 4) (T.C. Anayasası, 1961: 4). Parlamento, ulusal egemenliği kullanan tek organ olmaktan çıkarılıp sistem

içinde başka güçlerin dengelendiği bir yapıya kavuşturulmuştur. TBMM, egemenliği kullanan yetkili organlardan yalnızca biridir. Yasama organının kuruluşu açısından bu Anayasa'nın getirdiği yenilik çift meclis sistemidir. TBMM'nin bir kanadı genel oyla seçilen üyelerden oluşan Millet Meclisi; diğer kanadı ise, genel oyla işbaşına gelenlerin yanında, tabii senatörlük, atama gibi halk tarafından seçilmemiş üyelerin de yer aldığı Cumhuriyet Senatosudur. Böylece, tek meclisli bir parlamento çoğunluğunun yasama gücüne bir fren konmuş olmaktadır, yasama süreci uzatılmakta, çoğunluğun sınırsız, hızlı ve ezici bütünlüğü engellenmektedir (Soysal, 1993: 61). “1961 Anayasasının egemenliğin kullanılmasına ilişkin yaklaşımının, bölüştürülmüş bir iktidar anlayışı olduğu açıkça ortadadır. Bu demokratik ve özgürlükçü tutumu gölgeleyen öge ise, askeri gücün yer yer sivil otorite ile ortaklık ve yetki paylaşımı içine girmeye başlamasıdır” (Tanör, 2007: 402).

Anayasa'nın üstünlüğü ilkesi de 1924 Anayasası'nda da olmakla birlikte, 1961 Anayasası'nda bu üstünlüğü koruyacak ve denetleyecek bir yargı mercii tesis edilmiştir (Dikici, 2005: 68). Bu 8. Madde de şöyle yer almıştır: “Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır” (T.C. Anayasası, 1961: 4). Anayasa'nın çiğnenmesi ve meşruiyet tartışmaları 1950-1960 döneminin önemli bir yönüdür. Bu bağlamda “Anayasa Mahkemesi, hürriyetlerin bekçisi ve “anayasanın üstünlüğü” ilkesinin koruyucusu olarak düşünülmüştür (Kapani, 1993: 127).

Siyasal partiler de, bu Anayasa'da “demokratik yaşamın vazgeçilmez unsuru” (Mad.56) olarak düzenlenmiş; siyasal partilerin mali denetimleri ile gerektiğinde kapatılmaları görevinin Anayasa Mahkemesi'ne verilmesi gibi bazı özel güvenceler öngörülmüştür.

Anayasa'nın yasama-yürütme ilişkileri açısından getirdiği yenilik, cumhurbaşkanı seçimi ile meclisin seçim döneminin birbirinden ayrılmasıdır. Bir kişi TBMM tarafından ve kendi içinden yedi yıl için en çok arka arkaya iki kez cumhurbaşkanı olarak seçilebilir. Ayrıca, cumhurbaşkanının tarafsızlığını sağlamak amacıyla seçilen kişinin varsa partisiyle ilişkisinin kesileceği ve TBMM üyeliğinin son bulacağı belirtilmiştir. Meclis üyesi olmayanların da bakan olarak atanması bu

anayasayla olanaklı hale gelmiştir. Ayrıca gensoru yoluyla hükümetin düşürülmesi zorlaştırılmıştır. Anayasanın getirdiği bir başka yenilik de TRT ve üniversitelere özerklik tanınmasıdır.

1961 Anayasası siyasal iktidarın yetki taşmalarını önlemek ve hürriyetleri korumak için anayasa tekniğinde şimdiye dek tanınan ve bilinen belli başlı ne kadar müessese varsa (Anayasa Mahkemesi, İkinci Meclis, Yüksek Hâkimler Kurulu, İdarenin Yargı Denetimi...) hemen hepsi yeni Anayasa'ya alınmıştır (Kapani, 1993: 126). “1961 Anayasasını hazırlayanlar, öncelikle meclis çoğunluğunun baskısına karşı, egemenliğin kullanılmasında TBMM’ni artık tek yetkili organ olmaktan çıkaracaklardır. Böylece, demokratik hayatın gerçekleşmesi için, meclisin yetkilerinin kısıtlanması ve denetlenmesi yönünde bir düzenleme getirilirken, öte yandan da iyimser bir bakış açısıyla, bağımsız mahkemelere ve özerk kurumlar yolu ile bir denge oluşturularak siyasi iktidar da sınırlanmak istenmişti” (Teziç, 2007: 145).

1961 Anayasası yöneten ve yönetilen ilişkisini, güçler ayrımı çerçevesinde yeniden düzenlemiştir. Bu bağlamda Eroğul’un belirttiği üzere, “1961 Anayasasının en önemli özelliği, kamu gücü karşısında, yönetilenlere geniş bir güvence sağlanmasıdır. Bu amaçla başlıca üç önemli yöntem kullanılmıştır: kamu hak ve özgürlüklerinin olabildiğince geniş ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenmesi; hem yasamanın, hem de yürütmenin kendi içinde bölünmesi ve dolayısıyla bunların yurttaş karşısında güçlerinin azaltılması ve devletin her alandaki tüm eylem ve işlemlerinin, bağımsızlıkları tam anlamıyla güvenceye bağlanmış olan yargı kuruluşlarının denetimine alınmasıdır” (1992: 146).

Kısacası, 1961 Anayasası aracılığıyla normatif sistem yeniden temelleri atarken hep geçmiş dönemde yaşananlardan dersler alınmıştır. Bu nedenle 1961 Anayasası, bir “tepki (reaksiyon) anayasası”dır. Anayasa gerek devlet ereklere ilgili düzenlemeleri gerekse temel hak ve özgürlükleri ayrıntılı ele alması, yeni bir devlet düzeninin hukuksal çerçevesini çizmiştir.

1.3.2. 1961 Anayasası'nda Özgürlüklerin Yeri

1961 Anayasası, gerek hak ve özgürlüklere yaklaşımı, gerekse de özgürlükleri güvenceye alan kurumlarıyla, devlet ve toplum yaşamına önemli bir yenilik getirmiştir. 1961 Anayasası'ndaki en önemli yenilik, özgürlükler alanına ayrıntılı yer verilmesi ve önceki anayasalarla kıyaslandığında özgürlüklerin genişletilmesine olanak tanınmasıdır.

Özgürlüklerin genişletilmesi, birey-devlet ilişkileri ile ilgili bir takım yaklaşımlarla yakından bağlantılıdır. 1961 Anayasası öncelikle devlete bir nitelik atfetmiştir. Nitekim 2. Maddede belirtildiği gibi, “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” (T.C. Anayasası, 1961: 3) ibresi yer almaktadır. Bu maddede yer alan “insan haklarına dayanan devlet”, bu hakların ve ödevlerin düzenlenmesinde insan onuruna ve kişi özgürlüğüne öncelik tanıyan devlettir. Çünkü devlet insan haklarına dayanan bu haklar ve ödevleri düzenleyerek, insan onur ve kişi özgürlüklerini öncelik taşıyan bir olgu olarak tanımlanmıştır. Bu devlet anlayışında asolan şey özgürlüktür. Dolayısıyla kısıtlamalar bir istisna olarak ele alınmaktadır (Soysal, 1993: 55).

Anayasa'nın karakteristik yönlerinden birisi de ikinci kısmında “Temel Haklar ve Ödevler” başlığı taşıyan özgürlükler kısmının uzunluğudur. 10-62 Maddeler ararsına yer alan ve Anayasa'nın başlarına konan bu kısım, yeni bir devlet düzenin hedeflendiğinin önemli işaretlerini ortaya koymaktadır. Dünyada özgürlükler alanındaki gelişmeler de dikkate alınarak, bu kısım ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda öncelikle “temel hakların niteliği ve korunması” ile ilgili 10. Madde de devletin “sosyal” yönü şu şekilde belirtilmiştir:

Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaştırmayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır. İnsanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar (T.C. Anayasası, 1961: 4).

Böylece bu maddenin birinci fıkrası ile özgürlüklerin negatif boyutu, yani devlet dâhil hiçbir gücün sınırlandırılmasını kabul etmeyen ve olumsuzlayan yönü ortaya konulmaktadır. İkinci fıkrada ise devletin özgürlüklerin sağlanması noktasında

gerekli sosyal, ekonomik ve siyasal tedbirleri almasını yani müdahalesini olumlayan pozitif özgürlük anlayışı ortaya konulmaktaydı. Kapani’ye göre burada dile getirilen anlayış, “devlete hürriyet ortamı yaratma bakımından yapıcı bir rol tanıyan, ona ‘kişiyi hür kılma’ ödevini yükleyen anlayıştır” (1993: 120) .

1961 Anayasası’nın önemli bir özelliği de “Temel Hakların Özü” ve sınırlandırılması konusundaki çağdaş yaklaşımıdır. Anayasa, hak ve özgürlükleri saymakla yetinmemiş; hak ve özgürlüklerin kullanımını güçleştiren ya da engelleyen etkenler karşısında bazı önleyici güvenceler getirmiştir. Bu güvencelerin en önemlerinden biri, hak ve özgürlüğün özüne dokunulamayacağına ilişkin hükümdür. Bu yaklaşım 11. Madde de şu şekilde düzenlenmiştir:

Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve mili güvenlik gibi sebeplerle de olsa, bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz (T.C. Anayasası, 1961: 5).

Bu madde ile özgürlükler güvence altına alınmakta, aynı zamanda geniş bir özgürlük çerçevesi çizilmektedir. Nitekim Kapani’ye göre, “1961 Anayasası, Türk toplumuna uzun yıllardan beri özlemle aranan ve uğrunda savaşılan demokratik hür düzeninin temel hukuk çerçevesini getirmiş bulunuyordu” (1993: 127). Tanör’e göre ise, 1961 Anayasası ‘insan’ ve ‘birey’i yüce değer saymakta, bunların ve toplumun hak ve özgürlüklerini uzlaştırp geliştirilmesini ana hedef bellemektedir. Anayasa’nın tarihsel misyonu devlet otoritesini pekiştirmek değil, özgürlük ve demokrasiyi kurumsallaştırmaktır (2007: 378).

1961 Anayasası’nda ‘Temel Haklar ve Ödevler’ kısmı altında, “kişinin hakları ve ödevleri”, “sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” ve “siyasal hak ve ödevler” sıralanmıştır.

Anayasa’da temel özgürlükleri içeren, “Kişinin hakları ve ödevleri” başlığı altında başlıca şu özgürlükler yer almaktadır; kişi dokunulmazlığı ve özgürlüğü (Mad.14), özel hayatın gizliliği (Mad.15), konut dokunulmazlığı (Mad.16), haberleşme özgürlüğü (Mad.17), seyahat ve yerleşme özgürlüğü (Mad.18), düşünce ve inanç hak ve özgürlükleri (Mad.19-20), kişi güvenliği, bilim ve sanat özgürlüğü (Mad.21), basın özgürlüğü, toplantı hak ve özgürlükleri (toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı- dernek kurma hakkı (Mad. 28-29) (T.C. Anayasası, 1961: 5-8). Bu

özgürlüklerin hemen hepsi 1924 Anayasası'nda da yer almış, ancak 1961 Anayasası ile bu özgürlüklere yasal güvenceler ve hükümler getirilmiştir.

1961 Anayasası'nda siyasal hak ve özgürlükler, “Siyasal hak ve ödevler” başlığı altında verilmiştir. Bu başlık içinde içerisinde; vatandaşlık (Mad. 54), seçme ve seçilme hakkı (Mad.55), siyasal parti kurma hakkı (Mad.56), kamu hizmetlerine girme (Mad.58) gibi haklar sıralanmıştır. İlk defa siyasal partiler ile ilgili bir düzenlemeler bu Anayasa'da yapılmıştır. Partilerin uyacakları esaslar ise şöyle belirtilmiştir: “Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır. Partilerin iç çalışmaları, faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine hangi hallerde ve ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerinin hangi hallerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir (Mad.57) (T.C. Anayasası, 196: 13-14).

1961 Anayasası'nda yer verilen temel özgürlükler ve siyasal özgürlükler, sivil ve siyasal toplum alanındaki pek çok örgütlenmenin demokratik bir zeminde varlık kazanacağı hukuksal bir takım güvenceler getirmiştir. Çavdar'ın da belirttiği gibi, 1961 Anayasası'nın klasik hak ve özgürlüklere o güne kadar tanınmayan bazı güvenceler sağlaması, toplumda o döneme kadar baskı altında tutulan birçok demokratik isteğin de yükselmesine neden olmuştu (1996: 111). Nitekim bu süreçte öğrenciler, öğretim elemanları, işçiler ve memurların rahatça örgütlenebilecekleri ve siyasal yaşama katılacağı bir iklim oluşmuştur. Toplumdaki çeşitli kesimler, kamu görevlileri güvence altına alınmış özgürlüklere kavuşmuşlardır. Katılımcı, demokratik ve çoğulcu bir yapının önemli göstergesi olan derneklerin sayısındaki bu dönemdeki artış çarpıcıdır. Örneğin 1950'de 2011, 1955'te 7086, 1960'da 18.958, 1966'da 31281 olan dernek sayısı (Toksöz, 1983: 373). Ayrıca 1961 Anayasası'nın değişik sınıfsal ve toplumsal güçlere örgütlenme yolunun açması, sosyalist bir parti olan Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) mecliste temsil edilme olanağına kavuşmasına olanak vermiştir.

Sosyal ve ekonomik özgürlükler ise Anayasa'da “Sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” başlığı altında sıralanmıştır. Mülkiyet hakkı (Mad. 36), toprak mülkiyeti

(Mad 37), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (Mad.40), sendika kurma hakkı (Mad.46), toplu sözleşme ve grev hakkı (Mad.47), sosyal güvenlik (Mad.48), sağlık hakkı (Mad.49), öğrenimin sağlanması (Mad.50), tarım ve çiftçinin korunması (Mad.52) bu hak ve özgürlükler içerisinde yer almaktadır (T.C. Anayasası, 1961: 10-13).

Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan 1924 Anayasası'nda daha çok temel (klasik) özgürlükler ile siyasal özgürlüklere yer verilmişti. Bu Anayasanın yerini alan 1961 Anayasası ise bu özgürlüklerin yanında, çok daha geniş ve ayrıntılı bir hak ve özgürlükler listesi sunmaktadır. Önceki Anayasadan farklı olarak sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler ilk kez bu Anayasa'da yer bulmuştur. 1961 Anayasası ile hak ve özgürlüklerin ayrıntılı düzenlemesi ile yeni bir anlayışı ortaya konulmuştur. Ahmad'a göre, Türk halkına o güne kadar hiç elde etmediği hak ve özgürlükler getiren yeni Anayasa, ayrıca gerek devletin sosyal adalet gerçekleştirmek için ekonomik kalkınmayı planlama hakkını ve gerekse kişinin mülkiyet ve miras hakkını, çalışma ve iş kurma özgürlüğünü teminat altına alan toplumsal ve ekonomik haklar" vaat ediyordu (1994: 183). Sertel'e göre ise Anayasanın en önemli maddeleri işçi hakları ve demokratik hak ve özgürlüklerle ilgili maddeleridir. Anayasa işçilerin çok uzun zamandan beri uğrunda savaştıkları grev, toplu sözleşme, hür sendika kurma ve ücretli tatil haklarını tanımıştır (1969: 126-127). Kapani ise sosyo-ekonomik hak ve özgürlüklerden mülkiyet hakkı üzerinde durmaktadır. "Mülkiyet hakkı Onsekizinci yüzyıl liberalizminin kişiliğe bağlı 'kutsal ve dokunulmaz' niteliğinden sıyrılarak, kamu yararı amacıyla kanunla sınırlanabilecek ve hiçbir zaman toplum yararına aykırı olarak kullanılamayacak sosyal fonksiyonu olan bir hak niteliğine kavuşmuştur" (1993: 121). Anayasa'nın toprak mülkiyeti ile ilgili yaklaşımında devletin sosyal fonksiyonu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

1961 Anayasası, Türkiye'de özgürlük düşüncesinin hukuksal dayanaklarının sağlam temellere dayandırılması açısından önemli bir milattır. Çağdaş demokratik düzenin gereği olan pek çok hak ve özgürlük, Anayasa'da genişçe yer tutmuştur. Anayasa siyasal, sosyal, ekonomik hak ve özgürlükleri güvence altına almış ve bu özgürlükler ile ilgili kanunların çıkarılmasına hukuksal meşruiyet sağlamıştır.

Tablo 8: Anayasalarda Yer Alan Özgürlüklerin Gelişimi

A N A Y A S A L A R	TEMEL (KLASİK) ÖZGÜRLÜKLER										SİYASİ ÖZGÜRLÜKLER				SOSYO-EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER							
	Kişî Dokunulmazlığı	Düşünce Özgürlüğü	İfade Özgürlüğü	Vicdan ve İnanç Özgürlüğü	Toplanma ve Dernek Kurma	Basın Özgürlüğü	Bilim ve Sanat Özgürlüğü	Seyahat Özgürlüğü	Can ve Mal Güvenliği	Mülkiyet Hakkı	Seçme ve Seçilme Hakkı	Siyasal Parti Kurma Hakkı	Dilekçe Verme Hakkı	Kamu Hizmetine Girmede Eşitlik	Çalışma Özgürlüğü	Girişim Özgürlüğü	Grev ve Toplu Sözleşme Hakkı	Sendika Kurma Hakkı	Sosyal Güvenlik Hakkı	Sağlık Hakkı	Eğitim Hakkı	Kooperatifçilik
1876 Anayasası	Var	Yok	Yok	Var	Yok ¹	Var	Yok	Var	Var	Var	Var	Yok ²	Var	Var	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
1921 Anayasası ³																						
1924 Anayasası	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Yok	Var	Var	Var	Var ⁴	Var	Var	Var	Var	Var	Yok	Yok	Yok	Yok	Var	Yok
1961 Anayasası	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var	Var

¹ Dernek kurma özgürlüğü, 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanının ardında Anayasa’da yapılan değişikliklerle tanınmıştır.

² Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet’in ilanının ardından, 1909’da çıkarılan Cemiyetler Kanunu’na göre kurulmuştur.

³ 1921 Anayasası, savaş koşullarında yeni devletin varlığını belirleyen kapsamlı olmayan hukuksal bir belgedir. Bu nedenle 1921 Anayasası’nda özgürlüklere yer verilmemiştir.

⁴ 1924 Anayasası’nda sınırlı bir kesime verilen seçme ve seçilme hakkı, 1930 ve 1934 yılında yapılan değişikliklerle değişmiştir.

1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler

Özgürlüklerin gelişiminde rol oynayan faktörlerden biri de dış dünyadaki değişmelerdir. Toplum yapısında meydana gelen sosyo-ekonomik siyasal ve hukuksal değişimleri, dış dünyadaki değişmelerden kopuk düşünmek mümkün değildir. Bu değişimler, diğer toplumsal değişimler ile birleşerek özgürlükler üzerinde etki oluşturur.

Türkiye’de 1960-1965 döneminde özgürlüklerin gelişmesinde rol oynayan dış dünyadaki değişmelerin başında, Batı ile olan ilişkiler gelmektedir. Aslında buradaki dış dünya ibaresinin ağırlık noktası Batı’dır, yani Batı’nın dünya sistemidir. Gerek Osmanlı’nın Batılılaşma çabasında, gerekse de Cumhuriyet modernleşmesinde Batı sisteminin gerekleri ile donananmış bir devlet ve toplum düzeni hedeflenmiştir. Batı’nın dünya sistemi tek bir doğrultuda varlığını sürdüren bir özellik taşımaz. Bu sistem, kendi dışında ve içinde bir takım çelişkileri barındırarak, varlığını sürdürmeye çabalamıştır.

Batı’nın dünya sistemine egemen olan gelişmiş ülkelerin, 20. yüzyılda yaşadığı büyük ekonomik krizler, dünya savaşlarının yol açtığı yıkım, derinleşen eşitsizlik, hak ve özgürlüklerden geniş kesimlerin yararlanamaması ve de Sovyet Rusya’nın öncülüğünü yaptığı Sosyalist Blokun varlığı Batı’yı yeni ekonomi politikalara zorlamıştır. Böylece dünyada yeni dengelere bağlı olarak sosyal refah devleti anlayışına dayalı politikalar yaşama geçirilmeye başlanmıştır. Şaylan’ın belirttiği üzere, sosyal refah devleti, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sanayileşmiş, gelişmiş ülkelerde çalışan kesimler, iş dünyası ya da devlet arasında varılan bir uzlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Refah devletinin temel özelliği sosyo-ekonomik yaşama müdahaledir. Refah devleti savaş sonrası yirmi yıllık dönemde, savaşın yıkıntı ve yaralarını yok ettiği, çok yüksek bir büyüme hızı sağladığı ve toplumsal çatışmaları yumuşatarak demokratikleşme yönünde büyük ilerlemeler sağladığı söylenebilir (1995: 60-69). Refah devleti politikaları başta Batı’da olmak üzere, Batı ile etkileşim halinde olan ülkelerde 1970’lerin ortasına kadar devam ettirmiştir.

Refah Devleti döneminde sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler alanında önemli gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Bu özgürlük türüne 1960’dan sonra daha da önem verildiğini, kabul edilen anayasalar ve uluslararası hukuk metinleri de ortaya koymaktadır. Örneğin bu

dönemde sosyo-ekonomik özgürlükler ile ilgili önemli yasal güvenceler getiren belgelerin başında Avrupa Sosyal Şartı (Avrupa Sosyal Haklar Sözleşmesi) gelmektedir¹.

Refah devleti politikalarının uygulandığı zaman dilimi, soğuk savaş politikaların devam ettiği, yani bir tarafta ABD, diğer yanda SSCB olmak üzere iki kutuplu düzenin hâkim olduğu dönemdir. Bu dönemde Türkiye hem Batı'nın hem de SSCB'nin nüfuzu etkisinde kalmıştır. Bu iki devletin güç savaşımı ve nüfuz alanlarını genişletme siyaseti, Türkiye'nin dış siyasetinde yeni arayışları gündeme getirmiştir. Kısacası, Rusya'nın Akdeniz açılma ve toprak talepleri, Türkiye'yi çok partili dönemde Kapitalist Batı Bloka yaklaştırarak, Batı sisteminin ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuksal unsurlarına eklemlenmesi sonucunu doğurmuştur.² Türkiye Batı'ya yönelmekle birlikte SSCB önemli bir güç olarak varlığını ve etkisini sürdürmüştür.

Türkiye'de 27 Mayıs'dan sonra da, ABD ve Batı ile olan ekonomik ve siyasal ilişkiler devam etti. 27 Mayısı yapanlar ilk bildirilerinde, “Bütün İttifaklarımıza ve taahhütlerimize sadıkız. NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız” diyerek dış siyaset çizginin devam edeceği mesajını vermişlerdi. ABD, müthiş acil yardım gereksinimi duyan yeni rejimi desteklemede hiç tereddüt etmemiştir. 400 milyon dolarlık bir kredi açılacağını duyurmuştur. 27 Mayıs sonrası rejim, ABD'ye ve NATO'ya DP'lilerden daha çok bağımlı hale geldi (Ahmad, 1996: 401-402). Bu bağlamda ABD'nin uluslararası alanda nüfuz kurmaya dayalı ilişkilerine yönelik çarpıcı bir tespiti David Harvey yapmaktadır. Ona göre, uluslararası ilişkilerde ABD, kendisini özgürlüklerin (serbest piyasalar anlamında) ve özel mülkiyet haklarının baş savunucu olarak sundu. ABD, nerede olursa olsun mülkiyet sahipleri sınıfına ya da siyasi seçkinlere ekonomik ve askeri koruma sağladı (2008: 44-45).

¹ Avrupa Sosyal Şartı (Avrupa Sosyal Haklar Sözleşmesi) 18 Ekim 1961'de Torino'da imzalanmış ve 26 Şubat 1965'de yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmede çalışma hakkı, örgütlenme hakkı, adil bir ücret hakkı, toplu pazarlık hakkı, çocuk-genç ve kadınların korunması gibi sosyal haklar ayrıntılı olarak yer almıştır. Bu şart Türkiye tarafından aynı tarihte imzalandı. 1963'te sosyal ve ekonomik özgürlükler ile ilgili yapılan kanunlar sözleşmenin henüz yürürlüğe girmeden, iç hukukla ilgili düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir. (http://www.avrupakonsevi.org.tr/antlasma/aas_35.htm, 28 Nisan 2009).

² Türkiye'nin yaygın deyimle “modern hür dünya”ya, yani Batı'ya yaklaşması, çok partili yaşama geçilmesinde etkili olduğu gibi Amerikan askeri ve gıda yardımından yararlanmasını, Kore'ye asker göndermesini ve NATO'ya kabul edilmesini gündeme getirdi. Ahmad'ın belirttiği üzere Rusya, Stalin'in ölümünden sonra Türkiye'ye ilişkilerini onarmaya çalıştı. Dostluk Antlaşması'nın yenilenmesini önererek, toprak ve Boğazlar ile ilgili iddialarından vazgeçti. Ancak bunlara kaşın, Türkiye, soğuk savaşta katı Amerikan tutumundan yana oldu (1992: 393).

Türkiye'nin ABD ile olan yakın ilişkisi, 1960-1965 döneminde öne çıkan Kıbrıs Olayı ile sarsılmıştır. Kıbrıs'ta, 1959'da kurulan Kıbrıs Cumhuriyet'inde Türkler ve Rumların birlikte yaşamaya başlamıştı. Ancak Rumların devlet anayasasında değişiklik yaparak Türkleri azınlık durumuna getirme ve de Aralık 1963'te katliamlara girişmesi karşısında, Türk hükümeti, askeri eyleme geçme kararı aldı. Bu karar ABD Başkanı'nın mektubu ile karşılandı. Johnson Mektubu'nda Kıbrıs'a yapılacak bir askeri eylemde, Türk askerinin Amerika'nın verdiği askeri araç ve gereçleri kullanmasına izin vermeyeceklerini belirtmiştir. Bu mektup ABD ile olan ilişkilerin sorgulanmasını, özellikle sol düşüncenin de etkisiyle Amerikan karşıtı yaklaşımların ve tam bağımsızlık düşüncesinin gelişmesinde etkili oldu (Kongar, 1999: 465-466).

Türk siyasetine de batı ile etkileşim ve refah devleti politikalarının bir uzantısı olarak, 1950'lerin ortasından başlayarak sosyal refah devletine ilişkin politikalar yaşama geçirildi. Ancak gerçek anlamda sosyal devletçi politikalar ve bunlara dayalı sosyo-ekonomik özgürlükler, 1960 ve sonrasında ön plana çıkmıştır. Özellikle 1961 Anayasasının özgürlükler alanındaki genişlemeye getirdiği katkı, 1960-1965 dönemindeki toplumsal yapıdaki değişimlerin yanında, dış dünyadaki değişimlerle de yakından ilgilidir.

2. 1960-1965 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

2.1. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak 1961 Seçimi

1961 Genel Seçimi esnasında CHP'nin söylem ve vaatleri, bir taraftan CHP'nin özgürlüklere ilişkin tutumlarını, öte yandan da toplumun özgürlük konusundaki beklentilerini dile getiren en önemli ölçüttür. Bu bakımdan CHP'nin 1961 Seçimi'ne yönelik olarak "C.H.P. Neler Yapacak" başlıklı beyanname araştırmaya mesnet teşkil eden dokümanlardan biridir.

Seçim Beyannamesi'nde, Anayasada yer alan düşünce ve söz hürriyeti, şahıs ve mesken dokunulmazlığı, toplantı hürriyeti, dernek kurma hürriyeti, üniversite muhtariyeti, mal ve mülk güvenliği, çalışma ve iktisadi teşebbüs hürriyeti, sendika hürriyeti, toplu sözleşme hakkı, grev hakkı gibi temel hak ve hürriyetlerin sadece birer Anayasa hükmü olarak bırakılmayıp süratle tatbikat sahnesine konulacağı belirtilmiştir (CHP, 1961: 3). Bu beyan özellikle özgürlük bilincinin genişletilmesi bakımından önemlidir. Çünkü bilinç sadece

bir konuda bilgili olmak değil, aynı zamanda o bilgilerin gereklerine yeterince getirmek ve onun gerektirdiği gibi davranmak demektir.

CHP'nin Anayasa'da yer alan bu özgürlüklerin bir an evvel yaşama alanına da aktarılması gerektiği konusundaki düşüncesinin temelinde bu özgürlüklerin CHP'nin Seçim Beyannamesi'nde bulunması ve yine CHP'nin 27 Mayıs öncesinde Anayasa'ya girmesini istediği özgürlükler olması etkilidir.

CHP'nin 1961 Seçimi'ndeki özgürlük vurgusu, sadece temel ve siyasi özgürlükler değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma ve çalışma yaşamındaki ilişkilerle de bağlantılıdır. Bu ilişki ve bağlantılar "Hürriyet İçinde Kalkınma" ifadesi ile kavramlaştırılmıştır. "Hürriyet İçinde Kalkınma" prensibi çerçevesinde, daha çok yatırım yapılması hızlı sanayileşme, özel teşebbüse destek verme, soysal adalet tesisi, sosyal sigorta sisteminin geliştirilmesi, durgunluğa, işsizliğe ve para sıkıntısına son verme vaatleri yapılmıştır (CHP, 1961: 4). Bu vaatler aynı zamanda o dönemin önemli sorunlarını dile getirmektedir. Ayrıca seçim beyannamesinde işçiler ile çalışanların hak ve özgürlüklerini korumaya yönelik bir seri önlemlere yer verilmesi, bu dönemde işçilerin önemli bir toplumsal güce ulaştıklarını göstermektedir. Nitekim o nedenle CHP, işçi ve memurlara sendika kurma hakkının tanınması, sendikal hakların iyileştirilmesi, toplu sözleşme ve grev haklarının en kısa zamanda yaşam geçirilmesi, çalışanların ücretlerinin düzenlenmesi söz konusu hedeflerden bazılarıdır. Yine eğitim seferberliği, sağlık hizmetleri, çiftçilerin topraklandırılması ve sosyal güvenlik tedbirleri üzerinde durulmuştur (CHP, 1961: 11). Öte yandan topraksız çiftçilerin topraklandırılması gerektiği konusunda hükümlere yer vermesi, bu dönemde çiftçiliğin en azından nüfus çoğunluğu bakımından önemli bir politik gücünün olduğunu göstermektedir. O bakımdan denilebilir ki, CHP'nin Seçim Beyannamesi'nde "Hürriyet İçinde Kalkınma" prensibi altında yer verdiği özgürlüklerde o dönemde hâkim olan toplumsal güçlerin payı büyük olmuştur.

Kuşkusuz siyasal partilerin politikaların oluşmasında sadece günün toplumsal güçleri değil, aynı zamanda o dönemde hâkim olan genel dünya görüşü ve sosyo-ekonomik ortam da etkili olmaktadır. 1923-1929 arasında özel sektöre öncelik veren bir kalkınma politikası amaçlanırken, 1929 dünya ekonomik krizinin ardından devletçi politikaya ve planlamaya öncelik verilmiştir. Diğer taraftan DP'nin iktidara gelmesinin ardından özel sektör ağırlıklı bir kalkınma stratejisi desteklenmiştir. Ancak 1960'lara doğru ekonomik yaşamdaki olumsuzluk

ve dünya konjonktüründeki sosyal devletçi politikaların önem kazanması, Türkiye’de sosyal devlete yönelik anlayışları gündeme getirmiştir. O nedenle bu dönemde CHP, sosyal adalet ve sosyal refah devleti anlayışına dayalı karma bir ekonomik düzeni savunmuştur. Dolayısıyla CHP bir taraftan devletçiliği görece öne çıkartırken, diğer taraftan da hür teşebbüsün geliştirilmesi konusunda seçim beyanlarında bulunmuştur. Örneğin bu konu bir beyanda şu şekilde dile getirilmiştir. “Özel teşebbüsün Devlet sanayi ile rekabetini güçleştiren eşitsizlikleri kaldıracamız” (CHP, 1961: 4). Yine bu bağlamda İnönü seçim öncesinde, 7 Ekim 1961’de bir radyo konuşmasında “özel yatırımları vergi kanunlarıyla teşvik edeceğiz” (Ahmad ve Ahmad, 1976: 239) yaklaşımını sergilemiştir.

CHP, bu politik yaklaşım ile 27 Mayıs askeri müdahalesinin ardından yapılan ilk genel seçimle hazırlanmıştır. Seçime katılan partilerin aldıkları oy oranları şöyledir.

Tablo 9
15 Ekim 1961 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
CHP	% 36,7	3.724.752	173
AP	% 34,8	3.527.435	158
CKMP	% 14,0	1.415.390	54
YTP	% 13,7	1.391.934	65
BAĞIMSIZ	% 0,8	81.732	-

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

CHP, 1961 Seçimi’nde birinci parti olmasına rağmen en son 1957 Seçimi’nde aldığı oyun (% 41,4) biraz gerisine düşmüştür. Kongar’ın belirttiği üzere bu düşüş aslında, seçmenin baskıya yönelik askeri eylemden hoşlanmadığını göstermektedir. 1960 müdahalesi ve sonrasında Milli Birlik Komitelerinin uygulamaları, CHP ile özdeşleştirildiği için, seçmen, desteğini çekerek bu partiyi cezalandırmıştır (1999: 322). DP’nin yerine kurulan partilerin oylarının toplamı dikkate alındığında ise, DP hukuken varlığını sürdürmese de sosyolojik olarak tabanını koruduğu görülmektedir. Nitekim DP’nin yerine kurulan ve onun mirasını sahiplenilen partilerden biri olan AP ikinci parti olmuştur. Bu sonuçlara bakıldığında hiçbir partinin, tek başına iktidara gelmesi 1965’e kadar olanaklı olmamıştır.

CHP 1960 öncesinde etkin bir şekilde savunmaya başladığı özgürlükleri, askeri müdahale sonrasındaki siyasal süreçte yaşama geçirme kararlığını Seçim Beyannamesi ile ortaya koymuştur. CHP kuracağı koalisyon hükümetlerinde de bu yaklaşımını sürdürmeye devam edecektir.

2.2. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kurultaylar ve Parti Programı

Kurultay (Kongre) çalışmaları, partilerin yasal açıdan yapmak zorunda olduğu yükümlülükler dışında, partilerin politikalarını ve yaklaşımlarını ortaya koymakta ve kristalleştirmektedirler. Kurultaylar aynı zamanda toplumsal beklentilerin parti programlarına ve politikalarına aktarıldığı toplantılardır.

CHP kurultaylarında üzerinde durulan konular arasında özgürlük önemli bir yer tutmaktadır. CHP, 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrasındaki ilk kurultayını 24 Ağustos 1961'de gerçekleştirmiştir. Müdahale öncesi kurultaylar da dikkate alındığında, bu kurultay, CHP'nin 15. Kurultayı'dır. Bu kurultayda sosyal, ekonomik konulardan çok, parti yönetim organları ile ilgili çatışmalar öne çıkmıştır. Tek aday İsmet İnönü'nün Başkan seçildiği kurultayın sonunda, 14. Kurultay'da (1959) ilan edilen "İlk Hedefler Beyannamesi"nde gösterilen hedeflere erişildiği kanısına varılarak, varılmak istenen Temel Hedefler sıralanmıştır (Bila, 1999: 189). "Temel Hedefler Beyannamesi"nde (1961); yeni Anayasa'yla tanınan hak ve özgürlükleri millet hayatının her alanında düzenleyici kanunların derhal çıkarılması, ekonomik kalkınmanın demokratik usuller ve sosyal adalet önlemleri ile bir arada yürütülmesi, her vatandaşın faydalanacağı eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik kurumlarıyla 'refah devleti' idealinin gerçekleştirilmesi gibi taahhütler öne çıkmaktaydı (Kili, 1976: 168-169). CHP, 1961 Anayasası'nda güvence altına alınan özgürlüklerin uygulanmasına yönelik taahhütleri, bireylerin özgürlük alanlarını geliştirici bir özellik taşımaktadır.

CHP'nin 14-16 Aralık 1962'de gerçekleştirilen ve partinin iktidar olduğu döneme denk gelen 16. Kurultayı'nın sonunda ise Ana Davalar Bildirisi yayınlanmıştır. Bu bildiride CHP'nin sendika özgürlüğü ile toplu sözleşme, grev ve lokavt haklarını Anayasa'ya uygun olarak düzenleyen kanun, teklif ve tasarıların halen yasama organında incelenmekte oluşunu büyük hoşnutlukla karşılandığı belirtilmiş ve sosyal devlet anlayışına vurgular yapılmıştır (Kumaş, 1999: 133). CHP'nin hem Temel Hedefler Beyannamesi'nde hem de Ana Davalar

Bildirisi'nde vurgulanan “sosyal devlet” kavramı, partinin özgürlüklere yaklaşımının hukuksal temellerinin anlaşılması açısından önemlidir. 1961 Anayasası'nda da yer alan sosyal devlet ilkesi, devleti vatandaşına bir takım hak ve özgürlükleri sağlamada sorumlu tutan bir yapıya taşımıştır. CHP’ce, sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin gerçekleştirilmesinde Anayasa’daki anlayışa benzer olarak devlet müdahaleciliği olumlanmış, yani pozitif özgürlük fikri savunulmuştur. Nitekim CHP’nin 14-16 Aralık 1962’de gerçekleştirilen 16. Kurultayı Ana Davalar Bildirisi’nde üzerinde durulan “sosyal devlet” olgusu bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Bildiride yer alan aşağıdaki pasaj bu bakımdan önemlidir:

Sosyal devletten maksat,

Gelir ve servet dağılımında tam bir eşitliğe ulaşmak değil; fakat toplum içinde sarsıntı yaratmaksızın ve ferdi kabiliyetlerdeki farklılıkları toplum yararına kullanıcı bir ayrışma mekanizmasını ortadan kaldırmaksızın, vatandaşların, mümkün olduğu kadar, çalışma ve kabiliyetlerine uygun refah imkânlarına sahip olmalarını;

Her vatandaşın, kendi kabiliyetine ve çalışmasına göre, eğitim imkanlarından faydalanmasını;

Toplumun himayesine muhtaç insanların bu himaye imkanlarından sosyal sigorta, sağlık ve konut alanlarında, kalkınmanın gereklerini engellemeksizin, artan sosyal güvenlik kurum ve tedbirleri sayesinde yararlanmalarını;

Vatandaşların toplumun siyasi ve iktisadi kararlarının alınmasında ehliyet ve kabiliyetlerine göre fırsat eşitliğine sahip olmalarını;

Sağlayan bir düzendir.

Sosyal Devletten Maksat, kişinin temel hak ve hürriyetlerini sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engellerin kaldırılmasında ve insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartların hazırlanmasında devlete başlıca görev tanımaktır (Kumaş, 1999: 128-129).

Sosyal devlet kavramına yönelik vurgunun bu dönemde artmasında hem dünya konjonktüründeki gelişmeler hem içyapısal değişimler etkili olmuştur. Kapitalizmin krizlerine, I. ve II. Dünya Savaşının yarattığı yıkımlara ve sosyalist dalgayla güçlenen toplumsal hareketlere karşı bir çözüm olarak geliştirilen sosyal devlet anlayışı, özel sermaye yanında devletçi uygulamaları daha fazla ön plana çıkaran karma bir ekonomik düzen getirmiştir. Bu yönelimin izleri anayasalar ve uluslararası hukuksal metinlerde yer verilen sosyo-ekonomik özgürlüklerle de somutlaşmıştır. CHP’nin öncülük ettiği çok partili yaşam geçiş ve Batı ile kurulan yakın ilişkiler, bu süreçte temel, siyasi ve sosyo-ekonomik özgürlükler alanında açılımların yapılmasını getirmiştir. Bu bağlamda 1953 Parti Programı’nda “sosyal adalet”e vurgu yapılması, bu eğilimlerin bir sonucudur. Ayrıca 1935 ve 1943 Parti programlarında greve karşı çıkan CHP, 1950’den sonra muhalefete düştükten sonra grevi ve diğer sosyal ve ekonomik özgürlükler üzerinde önemle durmasında da söz konusu süreç etkili olmuştur.

1950'den sonraki muhalefet yıllarında toplum yapısında meydana gelen değişimler, CHP'nin söylemleri üzerinde etkili olmuştur. Bu dönem, tarımda makineleşmeye bağlı olarak köyden kente göçün hızlandığı bir dönemdir. Kente gelen köylü nüfus hizmet sektöründe ve iç pazara yönelik üretim yapan fabrikalarda istihdam edilmeye başlanmıştır¹. CHP, kentlerde sayıları gittikçe artan bu kesimlerin taleplerini gözetken 'sosyal devlet anlayışı'na vurgu yapmaya bu dönemde başlamıştır. 'Ana Davalar Bildirisi'nden iki yıl sonra kabul edilen 'İleri Türkiye Ülkümüz'de de sosyal devlet anlayışı temel ilke olarak kabul edilmiştir.

"İleri Türkiye Ülkümüz", CHP'nin iktidar olduğu dönemde, 16 Ekim 1964'te toplanan 17. Kurultay'da ilan edilen bildiridir. Bildiri'ye göre CHP'nin yolu, "yoksulluğu değil, refahı yaygınlaştırarak sosyal adaleti ve güvenliği adım adım sağlayan; iktisadi ve sosyal düşüncede dogmatik kalıpları yıkan, sosyal adalet ilkeleriyle yurdun iktisadi gerçeklerini bağdaştırarak topluma ilerleme gücünü katan yoldur" (CHP, 1964b: 8). 'İleri Türkiye Ülkümüz'de sosyal adalet ilkesi üzerinde de önemle duran CHP, bu ilkeye bazı işlevler yüklemektedir. CHP sosyal adaleti, insan onuruna ve mutluluğuna en büyük değeri veren, güvenli ve dengeli bir toplum düzenine yönelen bir kalkınma felsefesinin temeli ve özel sermayeyi, teşebbüs hürriyetini, mülkiyet hakkını reddeden akımlara karşı, toplumun en etkili korunma aracı olarak görmektedir (CHP, 1964b: 10). Sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ile yakından ilgili bir olgu da sosyal güvenliktir. Bu bağlamda CHP, devletin imkanları ölçüsünde bütün yurttaşlara yaygın bir sosyal güvenlik düzeninin gerçekleştirilmesini, sosyal adalet anlayışının ayrılmaz bir unsuru ve gereği saymaktadır².

¹ 1950'lerin ikinci yarısında 10'dan fazla işçi istihdam eden fabrikalarda çalışanların sayısı 163.000'den 324.000'e yükselmiştir (Keyder, 2008: 169).

² Sosyal adalet anlayışını bütünleyen bir nokta da devletçilik anlayışıdır. Devletçilik anlayışı, partinin temel ilkelerinden biri olmasının yanı sıra, 1960 sonrasında planlı kalkınma dönemi ile birlikte bu ilke daha da önem kazanmıştır. Daha önce vurgulandığı ve İsmet İnönü'nün demeçlerine de yansıdığı üzere, CHP'nin devletçiliği, tekeli ve özel teşebbüsü sınırlayıcı değil, özel teşebbüse öncülük ve önderlik edici, özel teşebbüs yatırımlarını tamamlayıcı ve özel teşebbüsün çalışma tarzını, yatırım eğilimlerini, Planlı Kalkınma amaçlarına, yurdun ve yurttaşın ihtiyaçlarına ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak düzenleyip yönlendirici bir demokratik devletçilik anlayışına dayanmaktadır (CHP, 1964b: 15).

İleri Türkiye Ülkümüz’de, CHP’nin açıkladığı “İlk Hedefler Beyannamesi” ile “Temel Hedefler Beyannamesi”ne bağlı olarak özgürlükler ile ilgili gerçekleştirilenler şöyle sıralanmaktadır:

- Anayasa Mahkemesi kurulmuş, kanunların Anayasaya uygunluğu teminata bağlanmıştır;
- Vicdan, düşünme ve toplanma özgürlükleri teminata kavuşturulmuştur;
- Basın özgürlüğü olmuştur;
- Sendikacılığa en geniş ölçüde özgürlük tanınmıştır;
- Toplu sözleşme, grev ve lokavt hakları kanunlaştırılmıştır (CHP, 1964b: 4).

Kısacası, toplumsal ve siyasi süreçteki gelişmelerin CHP’nin özgürlüklere yaklaşımındaki etkisinin anlaşılmasında, kurultay süreçleri ve de özellikle bu süreçler sonunda yayınlanan bildiriler önemli bir yere sahiptir.

2.3. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları

Cumhuriyet’in ilk koalisyonu olan Sekizinci İnönü Hükümetinin¹ Programı’na göre hedeflenen, “hürriyet nizamı içinde hızlı bir kalkınmanın sağlanmasıdır. Bunun ameli çaresi, Devlet ve özel teşebbüs olarak, mümkün olan en geniş ölçüde yatırım yapılmasıdır” (T.B.M.M., 1988b: 17). Bu hükümet programında da özgürlük kavramının içeriği ve sınırları tam olarak belirtilmese de “özgürlük düzeni”, “kalkınma” ve “refah” gibi olgularla yakından ilişkilendirilmiştir. Söz konusu yaklaşım bu dönemde CHP ve AP’nin özgürlükler ile ilgili benzeştiği en önemli noktadır. Programda ayrıca sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler üzerinde önemle durulacağı ve de ilgili haklar alanında düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmektedir. “İktisadi kalkınma, özellikle sınai gelişme sırasındaki işçi haklarının korunması, hükümetin önemli meselesidir...İşçilerin iktisâdi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla kullanacakları toplu sözleşme ve grev hakkını düzenleyici kanunlar Yüksek Meclise

¹ Çok partili yaşama geçişten sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk koalisyonu, Başbakan olacağı önceden protokol ile onaylanmış olan İsmet İnönü tarafından kuruldu. 1961-1965 arasında toplam dört koalisyon hükümeti oluşturulmuştur. Bunların ilk üçünde CHP yer almış, sonuncu koalisyon ise AP ve Bağımsızlardan oluşmuş ve Türkiye’yi seçime götürmüştür. CHP ve AP’nin birlikte içinde yer aldığı Sekizinci İnönü Hükümeti, 20.11.1961’te güvenoyu alarak göreve başlamıştır. AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala’nın kabinde görev almadığı bu koalisyon hükümeti 25.06.1962’ye kadar yaklaşık 7 ay gibi kısa bir süre görevde kalmıştır. Böylece tarihsel açıdan iki farklı akımı temsil eden CHP ve AP, bu koalisyon aracılığıyla ilk ve de son defa bir araya gelmiştir.

sunulacaktır” (T.B.M.M., 1988b: 21-22). Bu yaklaşımlar her iki partinin seçim beyannameleriyle de örtüşen bir durumdu¹.

Sekizinci İnönü Hükümeti, hükümet ortağı A.P.’nin Yassıada mahkûmlarının affı ile ilgili devamlı ısrarları, bunun ordu çevrelerinde yarattığı tepkiler sonunda Başbakan İnönü’nün 31.5.1962 tarihinde istifasıyla düşmüştür (Kili, 1976: 184). Yerine Dokuzuncu İnönü Hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyon hükümeti, CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlar’ın bir araya gelmesi ile 25.06.1962’de kurulmuş ve 25.12.1963 tarihine kadar görevini sürdürmüştür.

Koalisyon ile oluşan Dokuzuncu İnönü Hükümet Programı’nda şu unsurlar ön plana çıkmaktadır. Birinci koalisyon hükümetinde olduğu gibi, bu koalisyon hükümetinde de Anayasamızın teminâtı altında bulunan vicdan, dini inanç ve kanâat hürriyetinin korunacağı yer almıştır. Koalisyonun Hükümet Programı’ndaki vaatlerinden biri de Anayasa’da tanınan sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükleri yaşama geçirecek kanunların meclisten çıkarılmasıdır. Bunların başında “Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu Tasarısı” gelmekteydi. Bu tasarıyla yakından ilgili olan sendikaların gelişmesine yönelik gerekli olanakların hazırlanacağı ve sendikalarla işbirliğine önem verileceği belirtilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 41).

CHP’nin hükümet programlarında sosyal ve ekonomik özgürlükler üzerinde önemle durulmasında, üretim ilişkilerindeki değişime bağlı olarak işçi sınıfının gittikçe güçlenmesi ve Anayasa’nın tanıdığı hak ve özgürlükleri yasallaştırılması talebi etkili olmuştur. İşçi sınıfının örgütlü bir güce kavuştuğunun en önemli kanıtı yapılan kitlesel eylemlerdir. Bu bağlamda “31 Aralık 1961’de İstanbul’da 100 000 kişi büyük bir gösteri yaparak toplu sözleşme ve grev hakkını talep etti” (Ahmad ve Ahmad, 1976: 243). Bir diğer önemli gösterge de parlamenter rejime geçildiği 25 Ekim 1961’tarihinden kanun çıkana kadar 176 işçi hareketinin görülmesidir (Kafaoğlu, 2004: 128). Bu durum sayıca artan işçilerin kendileri ile aynı konumda olan kesimlerle yoğun etkileşim ve örgütlenme içerisine girmesi ile yakından ilgilidir. Böyle bir süreç, söz konusu kesimlerin kendi konumlarını iyileştirmeye yönelik hak

¹ Hükümet Programı’nda dikkat çekici bir nokta da, 1965’ten başlayarak iki parti arasında polemik konusu olan toprak reformu ile ilgili ortak bir yaklaşımın bulunmasıdır. “Toprak reformunu, Anayasamızın ruhuna, ekonomik ve zirai bünyemize uygun ve dengeli şekilde gerçekleştirecek kanuni tedbirler dikkatle hazırlanacaktır” (T.B.M.M., 1988b: 19).

ve özgürlük taleplerini arttırmıştır. Koalisyon hükümetlerinde görev alan Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, bu yasanın çıkarılmasında büyük bir uğraş verdi. Toplu Sözleşme ve Grev Kanunu, TBMM’de uzun görüşmelerin ardından 24 Temmuz 1963’te yürürlüğe girdi. Böylece sendikal örgütlenmenin önündeki engeller kaldırılmış oldu (Çavdar, 1996: 123-124).

Koalisyon hükümeti, hükümet ortakları arasındaki çekişmeler sonunda ve 1963 yerel seçimlerde Y.T.P. ve C.K.M.P.’nin büyük ölçüde oy kaybı üzerine sona ermiştir (Kili, 1976: 190).

İnönü’nün başbakanlığındaki Onuncu İnönü Koalisyon Hükümeti, CHP ve Bağımsızlardan oluşmuştur. Bu hükümet 25.12.1963-20.02.1965 tarihleri arasına faaliyetlerini yürütmüştür.

Onuncu İnönü Hükümetinin Programı’nda öncelikle CHP’nin iktidar olduğu süreçte kişi özgürlükleri ilgili gerçekleştirdiklerine değinilmiştir. Bu bağlamda basın özgürlüğüne değinilmekte ve ayrıca toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğünün eksiksiz olarak gerçekleştiği ifade edilmiştir. Hükümet Programı’nda sosyo-ekonomik özgürlüklere de önemli yer verilmektedir. Bu özgürlüklerin ekonomik kalkınma ile ilgili faaliyetlerde konunun sosyal yönünü oluşturduğu belirtilmekteydi. Bu sosyal yöndeki özgürlükleri geliştirici yönde, çalışma yaşamında toplu sözleşme, grev ve lokavt hakkının tanındığına değinilmiştir. Ayrıca bu konuda gerekli olan tedbirlerin de alınacağı vaadinde bulunulmuştur. Hükümet, planın öngördüğü sosyal güvenlik hedeflerine süratle ulaşılmasını sağlamayı da amaçlamaktaydı. Ayrıca tarım ve toprak reformu ve de köylünün toplu olarak kalkındırılması üzerinde durulmaktaydı. Yine sosyal adalet çerçevesinde bu alanda yapılacak olan çalışmalara önem ve öncelik verileceğine değinilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 59-61). Hükümet Programı’nda CHP’nin iktidar olduğu evrede, çalışma yaşamındaki hak ve özgürlüklerle ilgili gerçekleştirdikleri vurgulanmakta ve de yeni düzenlemelerin vaadinde bulunmaktadır. Bu düzenlemeler içinde sosyal güvenlik ve sosyal adalet alanlarında öne sürülen vaatler önemli yer tutmuştur.

1961-1964 dönemlerinde yer aldığı karma hükümetlerde yer alan CHP’nin amacı “bütün unsur ve kurumları ile demokratik anayasal rejimi kurmak, o’nu işlerliğe kavuşturmak olmuştur. Çağdaş, modern, Batıya açık bir topluma, ‘çağdaş uygarlık düzeyi’ne ulaşmanın ancak demokratik özgürlükçü bir rejimle mümkün olacağına inanmıştır” (Kili, 1976: 195). Bu

hükümet dönemlerinin ardından muhalefete düşen CHP, iktidara ancak 10 yıl sonra gelecektir. Türk siyasetinde yaşanan toplumsal kriz ve çatışmaların sonucunda, yeni düzenin yeniden yapılandırıldığı bir geçiş dönemi olan 1961-1965 arasındaki zaman diliminde CHP önemli bir rol üstlenmiştir.

3. 1960-1965 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

3.1. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak 1961 Seçimi

1961 yılında kurulan AP, DP'nin seçmen tabanına dayanan bir partidir. O nedenle parti ilke ve amaçlarının belirlenmesinde bu tabanın beklentileri önemli ölçüde etkili olmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra 1961 seçimine katılan AP'nin Seçim Beyannamesi'nde, "Adalet Partisi'nin başlıca gayesi, çağdaş Batı medeniyeti hukukuna, Demokratik rejime ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ifadesini bulan zihniyete uygun bir Türk cemiyet düzenini ve Hukuk Devletinin gereği gibi kurulması, işlemesi ve gelişmesini sağlamaktır" denilerek partinin temel amaçları ortaya konmuştur (AP, 1961b: 3).

AP'nin Seçim Beyannamesi'nde "vatandaş hak, hukuk, hürriyet ve eşitliğini" (AP, 1961b: 4). partinin ilkesi sayan AP, bu bağlamda 1961 Anayasası'nda da yer alan temel özgürlüklerden basın özgürlüğü üzerinde durmuştur: Basın özgürlüğüne ilişkin yaklaşımını şu ilkeyle vurgulamıştır: "Basın hürriyetini tahdit edici her teşebbüs önlenerek ve basın hürriyeti devamlı bir şekilde korunacaktır" (AP, 1961b: 38). Bilindiği üzere AP'nin mirasını sahiplendiği DP, basın özgürlüğü konusunda son derece katı yaklaşım ve uygulamalar ortaya koyan bir partiydi. Ancak DP iktidarını deviren 27 Mayıs müdahalesi ve ardından yapılan Anayasa'da basın özgürlüğü önemli yer tutmuştur. Anayasa'daki bu özgürlüğün ve tarihten alınan derslerin AP'nin bu beyannamesine yansıdığını söylemek mümkündür.

AP'nin Seçim Beyannamesi'nde önemli yer tutan bir diğer konu da sosyo-ekonomik özgürlüklerdi. Beynamede işçilerin kendi haline bırakılmayıp, onların kuvvetli sendikalar kurmasına yardım edileceği ve sendikaların konfederasyon halinde bir arada olmalarının sağlanacağı, ayrıca senelerdir Türk işçisinin üzerinde durduğu ve geç kalındığı düşünülen grev hakkının verileceği vaat edilmiştir (AP, 1961b: 36-37). İşçilerin örgütlenmeye yönelik hak ve özgürlüklerin dışında, iş saatleri ve iş sözleşmelerini düzenleyen İş Kanunu'nda düzenlemelerin yapılacağı ve İşçi Sigortaları Kanunu'nun gözden geçirileceği de

belirtilmiştir. Böylece AP, 1960 sonrası dönemde sosyo-ekonomik değişmelerin artan etkisiyle, sosyal ve ekonomik özgürlükler üzerinde önemle durmuştur.

AP'nin Seçim Beyannamesi ile ilgili vurguladığı bir diğer alan da ekonomidir. Ancak AP'nin ekonomi sorunlarına yaklaşımı, CHP'den farklılıklar göstermektedir. Çünkü “ferdi teşebbüsü müdafaa ederken, iktisadi meselelerde Devletin ve milli kaynakların desteğini ve lüzumun da reddetmiyoruz. Ancak, Devlet yapmayacak, yaptıracak prensibini benimsiyoruz.” diyerek özel girişimciliği, devletçilik karşısında daha öne çıkaran bir anlayışı savunmuştur (AP, 1961b: 10-11). Bu anlayış, kendisini önceleyen DP'nin liberal politikalarıyla paralellik göstermektedir. AP, özel teşebbüse öncelik tanımak suretiyle liberal devlet görüşünü, sosyal adaleti savunmak suretiyle de refah devleti görüşünü savunmaktadır (Abadan, 1966: 121).

AP'nin Beyannamesi'nde yer verdiği özgürlükler, kuruluş programındaki özgürlüklerle koşutluk göstermektedir. Bu özgürlükler, 1961 Anayasası ile ayrıntılı düzenlenerek, hukuksal güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte AP, Anayasa'nın kabulü için yapılan oylamada dolaylı bir biçimde “hayır”cı tabanın çizgisinde yer almıştır. Bu eğilim, bir partinin bazen, sırf seçmenlerini hoşnut tutmak için inanmadığı görüşlerin arkasında durabildiğini göstermektedir. Çünkü parti programında aynı tarzda yer verdiği özgürlükleri hak haline getiren Anayasaya hayır demesi, ancak ve ancak 27 Mayıs darbesinin yarattığı hoşnutsuz kesimlere verilen bir mesaj olarak yorumlanabilir. AP 1960'ların ortalarına doğru, 27 Mayısı yapan güçler karşısında meşruiyetini sağlamak için özgürlükler ile ilgili daha rasyonel bir tutum içerisine girmiştir. Bu bağlamda Anayasa ile getirilen hak ve özgürlüklere daha sık vurgu yapılmış ve savunulmaya başlanmıştır.

3.2. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kongre Süreçleri ve Parti Programı

AP bu dönemde iki büyük kongre gerçekleştirmiştir. Birinci Büyük Kongresi'ni 30 Kasım 1962'de gerçekleştirmiştir. Kongreye, Ragıp Gümüşpala tek başkan aday olarak girmiştir. Kongrede parti davasına bağlılık, milli birlik ve beraberlik, hürriyet, siyasi mahkûmların affı, kalkınma konuları ön plana çıkmıştır. Demirel bu kongrede GİK (Genel İdare Kurulu) üyeliğine seçilmiş ve parti içinde hızla yükselmeye başlamıştır (Kaya, 2004: 206).

AP'nin İkinci Büyük Kongresi ise 1964 yılında gerçekleştirilmiştir. Kongrenin en önemli yönü Ragıp Gümüşpala'nın ölümünden sonra, yeni genel başkanın belirlenmesi için sürdürülen mücadeledir. Başkanlık mücadelesi Süleyman Demirel ile Saadettin Bilgiç arasında geçmiştir. Liderlik mücadelesini Demirel, önemli bir oy farkıyla kazanarak, AP'nin yeni ve değişmez başkanı olmuştur. Kongre Beyannamesi'nde, 'milletlerarası antlaşmalarda sosyal temel hakları da kavramak suretiyle ifadesini bulan bütün insan haklarını ve korkusuz yaşama hürriyetini bu memleketin siyasi ve içtimai iklimi haline getirmek başlıca hedefimizdir' denilmekteydi. Süleyman Demirel, temel özgürlüklerinden biri olan düşünce özgürlüğüne ilişkin olarak bir röportajda şöyle demiştir:

Türkiye'de bir takım kitapların ve fikir cereyanlarının yasaklanması yolundaki kökleşmiş anlayış karşısındaki düşüncemiz nedir? Aşırı da olsa, fiili ve cebri yıkıcılığa gitmeyen fikir cereyanlarının Anayasamızın imkân verdiği çerçeve içinde fikir planında açıkça tartışılmasından fayda umar mısınız? Anayasanın metnine, ruhuna ve kanunlara uygun olmak üzere söz ve fikir hürriyetinin en geniş anlamı ile tatbikine taraftarım... Aşırılık, fiili ve cebri yıkıcılık ve kanunların sınırlandırdığı hususlar adil Türk hakiminin kararıyla taayyün eder. Bu hususta bizim ayrıca bir kıstasımız yoktur (Demirel, 1965a: 55).

AP'nin genel başkanı olarak Demirel'in sosyo-ekonomik özgürlükler alanına ilişkin düşüncelerini ise şu şekilde dile getirmiştir.

Sendikaların doğmuş olması Türkiye'nin lehinedir. Sendikalar işçinin hakkını koruyacaklardır. Ama, iş imkanları yaratmış olan iş adamlarının da yıkılmaması lazımdır. Yıkılırsa birçok işçi işsiz kalacaktır. Sendikaların buna dikkat etmesi lazımdır. Bunları yaparlarsa, memlekete büyük hizmet edeceklerdir. Biz, Hükümet olarak 3-4 aylık zamanımızda işçi haklarının korunmasında gayet titiz davranacağız (Demirel, 1965b: 211).

Kongrelerin önemli bir özelliği de siyasal partilerin parti programıyla ilgili düzenlemelerin ve değişikliklerin yapılıp, yeni programın kabul edilmesidir. Adalet Partisi'nin kuruluşunda ilan edilen ilk parti programı 26 maddeden oluşan ve geniş kapsamlı olmayan bir niteliğe sahipti. Dört yıllık süreçte sosyo-ekonomik, siyasal ve normatif belirleyicilerin etkisi, AP'yi daha kapsamlı ve sistematik bir program hazırlamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda 1964 Programı'nda "Temel Görüşlerimiz" kısmında partinin öncelikli politikaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Programın Birinci Maddesinde "Adalet Partisi, Türk Milletini, milli tarih şuuru içinde, Batı Medeniyeti seviyesine çıkarmayı, ideallerinin temeli yapmış bir siyasi teşekküldür" (AP, 1964: 48) şeklinde nitelendirilmiştir. Adalet Partisi programında Batıdaki liberal demokratik düzeni savunmuştur. Programın öncelikli maddelerinde yer alan bu yaklaşım şu şekilde ifade edilmiştir. "Batılı anlamda demokratik düzeni, insan şeref ve haysiyetine yaraşır; vatandaşın düşünce, herkes ve vicdan

hürriyetine saygılı; beşeri refah ve saadeti en tesirli şekilde gerçekleştiren; faziletkar; en ileri ve mükemmel bir cemiyet düzeni olarak anlıyoruz” (AP, 1964: 48).

AP’nin Seçim Beyannamesi’nde, ferdi ve vatandaş siyasi vesayet altına almak isteyen her türlü totaliter düşünce ve temayüle karşı olduklarını belirtmiştir (AP Programı, 1964: 48). Yine Program’da, “Batılı anlamda hür ve demokratik cemiyet nizamının ayrılmaz parçası olarak, İnsan Hakları Evrensel beyannamesinde ifadesini bulan ferdi hakların ve temel hürriyetlerin gerçekleşmesi, korunması için devamlı bir şekilde gayret ve çaba gösterilmesi, uyanık bulunulması gerektiğine kaniyiz” denilmektedir (AP, 1964: 48). AP ayrıca özgür toplum düzeni idealinin bir parçası olarak “basın hürriyetini, radyo ve televizyonun tarafsız bir şekilde idaresini, fikir ve akademik hürriyetleri, toplanma ve dernek kurma hürriyetini, tarafsız mahkemeler ve hakim teminatını, siyasal partilerin eşit yarışma ve mücadele imkanlarından faydalanmasını, seçim sisteminin hem memleket içindeki siyasal akımları ve kanatları aksettiren, hem de tesirli ve istikrarlı bir devlet idaresini mümkün kılan bir nitelikte olmasını gerçekleştirmeyi” amaçlamaktaydı (AP, 1964: 50). Bu vurgularda, 27 Mayıs müdahalesine karşı duruşun etkisi göz ardı edilemez. Oysa 27 Mayıs, Demirel’e genel başkan olmanın koşullarını hazırlamıştır. O bakımdan bu dönemdeki AP’nin söylemi, CHP’nin yaptığı gibi ‘halk için ama halka rağmen’ değil, ‘halk için ve halkın istediği şekilde’ bir stratejiye dayanmaktadır. CHP’nin geçmişin izlerini taşıyan ‘olması gereken’ ya da ‘seçkin’ söylemlerine karşılık AP’nin ‘hafızaları tazelemeye’ dönük söylemleri arasındaki farklar CHP ile AP arasındaki önemli yol ayrımını oluşturmaktadır. Bu yol ayrımının oluşmasında, partilerin kuruluş nedenleri arasındaki farklar etkili olmaktadır. Bu farkların başında, CHP’nin ‘toplum oluşturmak’ amacına karşılık AP’nin, ‘toplumu yeniden onarmak’ amacı arasındaki farkın geldiği söylenebilir.

AP, kendi stratejine dayalı söyleminde, mesajları almaya hazır bir kitle bulunduğundan başarılı olmuştur. Ancak belki de sorgulanması gereken en önemli konu da budur. Yani, bir partinin kendini, iktidar karşısında zayıf olan halk kesimlerinin yerine koyarak söylemler ve politikalar geliştirerek toplum nüfusuna ne derecede önderlik edebileceğidir. Çünkü öncü rol oynamak demek, sadece olanları değil, olması gerekenlere de vurgular yapmak demektir. AP’nin programında liberal demokratik düzeni savunur bir yaklaşım benimsemiştir. Nitekim, “Aile, miras ve özel mülkiyet düzenine dayanan siyasi, içtimai ve iktisadi rejimin, her alanda hürriyet idealini gerçekleştirmede, milli kabiliyet ve

gayreti seferber ederek, halkın refah ve saadetini artırmada en tesirli ve mükemmel bir sistem olduğuna inanıyoruz” denmektedir (AP, 1964: 48-49). Ancak AP, bu özgürlüklerin gerçekleştirilmesini, adını tam koymasa da liberal ekonomik düzen koşuluna bağlamaktadır. Buna dayalı olarak amaçlanan devlet düzeni, parti programında şu şekilde dile getirilmektedir:

Yaşama ve çalışma hürriyetini, düşünce, vicdan, söz, yazı, toplanma ve seyahat hürriyetlerini teminat altına alan; vatandaşlara farklı muamele yapmayan; Türk milletinin her ferdine kabiliyetini tam bir şekilde geliştirmesi için eşit imkanlar veren; eğitim ve öğretim müesseselerinden, içtimai huzmelerden ve sosyal güvenlik haklarından bütün vatandaşların faydalanmasını sağlayan, vatandaşı refaha ve saadete ulaştıran ‘REFAH DEVLETİ’ni kurmak samimi arzumuzdur (AP, 1964: 49).

Bu yaklaşımda devletin sosyal yönünün Batıda 1950’den sonra gittikçe önem kazanması ve de 1961 Anayasası’nda da sosyal devlet anlayışının güçlü bir şekilde vurgulanmasının etkisi büyüktür. AP temel özgürlüklerin ve de sosyal-ekonomik hak ve özgürlüklerin güvencesini “refah devleti” anlayışında görmektedir.

AP’nin çalışma hayatına ilişkin özgürlük açıklamaları da 1964 Parti Program’ında yer bulmuştur. Bu bağlamda işçilerin sendikalar aracılığıyla örgütlenerek, ücret için kolektif pazarlık usulüne başvurmaları olumlanmaktadır. Ayrıca Parti Program’ında yer verilen “hür sendikacılık” anlayışı ile sendikacılık, hem ücret pazarlığı, hem çalışma şartları, hem de demokratik bir düzende verimi artıran ve mesleki ve beşeri dayanışmayı teşvik eden faydalı bir müessese olarak kabul edilmektedir. AP, sendika hürriyetine karşı müdahaleyi, demokratik hak ve hürriyetler karşı yapılmış bir müdahale olarak kabul etmektedir (AP, 1964: 66). Bu ifadeler AP’nin çalışma yaşamındaki ilişkilerde işçilerin lehine olan özgürlükler üzerinde önemle durduğunu göstermektedir.

AP 1961’den başlayarak parti programlarında söylemlerinde temel haklar ve özgürlükler konusu üzerinde önemle durduğu görülmektedir. AP, daha kapsamlı olan 1964 Programı’nda, 1961 Anayasası’nda yer alan hemen bütün hak ve özgürlükleri savunmakta ve bunları programına almaktaydı. Adalet Partisi önemli bir süreci muhalefette geçen 1965’e kadar özgürlükler konusunda daha liberal bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum 1960’ların sonuna kadar da belli ölçüler de sürmüştür.

3.3. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları

1961-1965 döneminin sonuncu koalisyon hükümeti, Senatör Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında 20.02.1965'te AP'nin ve bağımsızların desteğiyle kuruldu. O nedenle bu hükümetin uygulamaları, AP'nin politikaları paralelinde olmuştur. Hükümet Programı'nda, aşırı sol ve aşırı sağ şeklinde tanımlanan fikir hareketleri, Anayasal düzeni yıkmaya yönelmiş hareketleri olarak kabul edilmişlerdir. Fikir, vicdan ve basın özgürlüklerinin sınırı içinde bu akımlarla mücadele edileceği vurgulanmıştır. Ayrıca sosyal adalet ve sosyal güvenliği gerçekleştirmek amacıyla alınmış ve alınacak tedbirlerin uygulanmasının da aynı amaca hizmet edeceği belirtilmiştir. Hükümet Programı'nda, toprak reformuna da yer verilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak şöyle denmektedir:

Topraksız köylümüzün toprağa kavuşturulması ve modern usuller içinde zirâat yapılabilecek hale getirilmesi hususu ise, başarı ile uygulanacak bir toprak reformu hareketi ile tahakkuk ettirilmek icabeder (T.B.M.M., 1988b: 77).

Programda bu alandaki yasal düzenlemelerin bir an önce meclisten çıkartılması için her çabanın gösterileceğine değinilmekteydi. Sosyal hak ve özgürlüklere da programda yer verilmiştir. Bu bağlamda özellikle sosyal güvenliğe vurgu yapılmış ve de sosyal güvenliğin mümkün olduğu kadar geniş kitlelere yayılması amaçlanmıştır.

Türk siyasetinde 1960-1965 dönemi, ülkede yeni toplumsal koşulların bir sonucu olan siyasal ve hukuksal düzeni var etme çabası içinde geçmiştir. Bu durumun partilerin politika ve söylemlerine yansımaları da kaçınılmazdır. Özellikle özgürlük söylemi, siyasal yaşamın merkezinde yer almıştır. 1960'tan sonraki siyasal partiler ve iktidarların özgürlüklere ait söylem ve uygulamalarında 1961 Anayasası'nın etkisi önemlidir. Ancak, özgürlük düşüncesinin salt siyasal ve normatif belirleyicilerden kaynaklı bir boyutta değil, daha da önemlisi altyapısal ilişkilerden kaynaklı bir takım taleplerle şekillenmesinin rolü büyüktür. 1960'ların ikinci yarısında toplumsal yapıdaki değişimlerin hızlanmasıyla dinamik bir kavram olan özgürlük, partilerin politika ve uygulamalarının odak noktasını oluşturmaya devam etmiştir. 1960-1965 döneminin en önemli özelliklerinden biri CHP ve AP'nin özgürlük ile ilgili yaklaşımlarının kimi yönlerden kesişmesidir. Bunda partilerin ideolojik konumlanmalarının net bir görünüm kazanmaya başlamasının payı büyüktür.

II. 1965-1971 DÖNEMİNDE CHP VE AP'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI

1. 1965-1971 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler

1965-1971 zaman dilimi, bir yandan Türkiye'deki toplumsal dönüşümlerin hızlanarak arttığı, öte yandan ise bu dönüşümün yol açtığı özgürlük taleplerinin daha da örgütlü bir şekilde yükseldiği dönemdir. Bu dönemdeki toplumsal güçlerin ne tür özgürlük taleplerinin olduğu, bu talepler karşısında iktidarın ne tür mekanizmalar oluşturduğunun ve bunların toplumsal düzen üzerindeki etkilerinin anlaşılması, toplumsal değişmelerin incelenmesine bağlıdır.

1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler

1965-1971 döneminde, sosyo-ekonomik alanda önemli değişmeler yaşanmıştır. Bu değişmelerin önemli bir kısmı bir önceki dönemde başlatılan politikaların ürünüdür. Özellikle gerek iç, gerekse de dış dinamiklerin etkisiyle izlenen sosyal refah devletine dayalı ekonomik politikalar bu değişimin önemli bir etkenidir.

Türkiye'de sosyal devlet anlayışının bir sonucu olarak 1963'te başlatılan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın ardından, 1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP) hazırlanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, birinci planda olduğu gibi ulusal gelirin yüzde 7 büyümesi, bunun dışında iş buluma, tasarrufların artırılması, ekonomide dışa bağımlılığının azaltılması temel hedefler arasında yer almıştır (Kepenek ve Yentürk, 2007: 151). Türkiye'de 1965'ten başlayarak, İBYKP dönemini de içine alan süreçte bu hedeflere ne ölçüde yaklaşıldığı aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 10
1965-1972 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları

Sektörler	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Tarım	% -3.9	% 10.7	% 0.1	% 1.5	% -1.4	% 2.8	% 5.1	% 1.1
Sanayi	% 9.5	% 15.2	% 8.2	% 11.1	% 12.0	% 1.3	% 8.9	% 10.4
Hizmetler	% 5.6	% 11.5	% 5.2	% 6.7	% 5.4	% 7.3	% 7.6	% 10.3
GSMH	% 3.1	% 12.0	% 4.2	% 6.7	% 4.3	% 4.4	% 7.6	% 9.2

Kaynak: TÜİK, 2008: 657-658.

Tablo 10'a bakıldığında, daha önceki dönemde sektörler görülen büyüme hızları devam etmiştir. İkinci Planın hedefi olan % 7'lik büyüme oranına, % 6.3'lük büyüme ortalaması ile yaklaşılmıştır. Bu dönemde, sektörler arasında ortalama % 9'luk büyüme ile imalat sanayi öndedir. İmalat sanayinde ithal ikameci anlayışa dayalı sanayileşme bu dönemde de yoğun bir şekilde uygulanmıştır. İmalat sanayindeki gelişmeyi, hizmetler ve tarım sektörleri takip etmiştir.

1965 sonrası dönemdeki ekonomide imalat sanayindeki büyüme çarpıcıdır. Bu dönemdeki imalat sanayinin önemli bir özelliği, önceleri montaj biçimde kurulan dayanıklı tüketim mallarına dayalı imalat sanayinin, zamanla daha fazla yerli katkı ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görünümü kazanmasıdır. Ekonomide sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlar, dayanıklı tüketim mallarının kullanımını toplumun geniş kesimlerine yaymıştır (Boratav, 1997: 327). Ayrıca bu dönemdeki gelişme dinamiğinin bir göstergesi de kişi başına düşen milli gelirdeki artıştır. 1965'de kişi başına 1852 TL düşerken, 1969'da bu rakam 2214 TL'ye yükselmiştir (Gevgilili, 1989: 58).

Çalışan nüfusun sektörlere göre yapısı açısından bu dönemi, öncesi ve sonrası dönemle karşılaştırıldığında ise şu tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 11
Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Yapısındaki Değişme (1962-1972)

Sektörler	1962	1972
Tarım	% 77,1	% 65.0
Sanayi	% 10,9	% 14,5
Hizmet	% 12.0	% 20,5

Kaynak: Tezel, 2002: 112.

Tablo 11'de görüldüğü gibi, tarım sektöründe çalışan nüfusun oranı azalırken, sanayi ve hizmet sektöründe çalışan nüfusun oranları dikkat çekici bir şekilde yükselmiştir. Çalışma yaşamında önemli bir güce erişen emek yoğun nüfus, 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükçü ve demokratik ortamda örgütlenme mücadelesine daha da hız vermişleridir.

Örneğin sendikalar bu geniş özgürlük ortamında etkin bir güç haline gelmişlerdir. Bu durum rakamlarla da somutlaşmaktadır. 1960'ta 432 olan sendika sayısı, 1965'te 668, 1970'de 737'dir (Işıklı, 1992: 351). 1960'da 282.962 olan sendikalı işçi sayısı ise 1971'de 1.200.000'e ulaşmıştır (Güzel, 1996: 233). Ayrıca 1963 yılından itibaren giderek yaygınlaşan dinamik sendika hareketi ve grev hakkıyla desteklenen bir toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, 1971-73 ara rejimi dışında her yıl reel olarak artmıştır (Boratav, 2007: 139). Bu artışlar da sosyal refah devletine dayalı anlayışların, toplum yaşamında belirleyici olmasının etkisi büyüktür.

Türkiye'de sosyo-ekonomik değişmelerin önemli bir yönü de, 1965-1971 döneminde hızlanan kentleşme olgusudur. DPT'nin verilerine göre 1965-1970 döneminde yıllık nüfus artış hızı % 2.5'ken, kentleşme hızı iki katı yani % 5.3 olmuştur (Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 153). Bu durum bir yandan geleneksel-kapalı toplum yapısının çözülmesini, bu bağlamda emek yoğun ve tüketici nüfusun kentlere kaymasını sağlarken, öte yandan ise toplum nüfusunun eğitim, sağlık, kültür, ulaşım, haberleşme, sosyal güvenlik gibi olanaklardan daha yoğun bir şekilde faydalanmasını getirmiştir.

Türkiye'de 1960'ların ikinci yarısında eğitim alanında meydana gelen değişmelerin başında okullaşma oranları gelmektedir. 1960-1961 eğitim-öğretim yılı ile 1970-1971 eğitim-öğretim yılı okullaşma oranları şöyledir:

Tablo 12
Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1961-1971)

Okul Türleri	1960-1961	1970-1971
İlkokul	% 81.1	% 99.7
Ortaokul	% 15.8	% 30.7
Lise ve Dengi Okul	% 13.2	% 20.1
Yükseköğretim	% 3.1	% 5.7

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 163.

Tablo 12'den de görüleceği gibi bütün okul derecelerinde okullaşma oranlarına artış meydana gelmiştir. Ancak ortaokul, lise ve yükseköğretim alanlarında iki katına yakın bir okullaşma artışı meydana gelmiştir. Eğitim ve kültür ile ilgili diğer gelişme alanlarına bakıldığında, 1965'te okuma yazma bilen % 46.2'ken, 1970'e gelindiğinde okuma yazma

bilen % 53.6'dır (TÜİK, 2008: 17). Nitekim kütüphane sayısı 1965'da 226'iken 1971'de 328'e ulaşmıştır. Bunun yanında kitap sayısı ise 1965'te 2.025.037'iken 1971'de 3.152.270'dir (TÜİK, 2008: 83). Türkiye'de eğitim ve kültür alanındaki bu olumlu değişimler, geniş nüfusun bilinçlenmesinde ve böylece sosyo-kültürel düzeyin yükselmesinde etkili olmuştur.

1965-1971 döneminde sosyo-ekonomik değişimler açısından ele alacağımız son bir ölçütte sağlık hizmetleri alanındaki değişimlerdir. Bu bağlamda hastane yatağı sayısı 1965'de 55451'ken, 1970'de 74556'e, doktor sayısı 1960'da 10895'ken, 1971'de 16514'e yükselmiştir; hemşire sayısı ise, 1965'de 4592'ken, 1971'de 9436'ya yükselmiştir (TÜİK, 2008: 50).

Özetle, toplumdaki ekonomik alanlardaki değişimlerin, beraberinde nitel alanlarda da değişimleri getirmesi beklenen bir durumdur. 1965-1971 döneminde yukarıda rakamlarla da somutlaşan nicel değişimler, toplum nüfusunun nitel yönden de değişim geçirmesini sağlamıştır.

1.2. Siyasal Değişimler

Modern, çoğulcu yaşam ilişkilerinin egemen olduğu toplumlarda yurttaşların, siyasal katılım edimine daha aktif katıldıkları görülmektedir. 1960'ların birinci yarısındaki sosyal, ekonomik ve hukuksal gelişmeler katılımcı ve çoğulcu bir demokrasi kültürüne zemin yaratmıştır. Bu zemin üzerinde şekillenen 1965-1971 döneminde, toplumda siyasal fikir hareketleri alanında önemli bir canlılık yaşanmıştır.

1960 sonrasında toplumsal düzende değişen ilişkiler sonucu kendini ifade etme ve örgütlenme imkanına kavuşan siyasal partiler, 1965-1971 döneminde aktif bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda Arcayürek'in belirttiği gibi 1965'ten sonra gelen dönemin iki önemli olgusu, yeni ve tek başına iktidar olan AP ve Türkiye'nin iştmediği sloganlar ve sözlerle sol bir parti olan TİP'tir (1992: 19). Ayrıca siyasal partiler bu süreçte ülkenin ve dünyanın koşullarına göre sosyal ve ekonomik alandaki politikalarını belirleyerek siyasal yelpazedeki konumlarını ortaya koymaya yönelmişlerdir.

1.2.1. *CHP’de Ortanın Solu Anlayışına Geçiş*

1960 sonrasında yoğunlaşan sosyo-ekonomik değişmeler ile siyasal değişmeler, yeni partilerin kurulmasını sağlarken, bazı partilerin de yeni bir ideolojik söylemi savunmasını hazırlamıştır. Bu bağlamda 1965-1971 döneminde öne çıkan siyasal değişimlerden biri de CHP’nin kendini siyasal yelpazede konumlandırmasıdır.

CHP’nin 1960’lı yıllarda toplumda etkinliği artan ve hızla örgütlenen kesimlerin istemlerinden bağımsız düşünölemeyecek olan bir arayışa yönelişinin nedenleri ile ilgili bir takım saptamalar yapılmaktadır. Bu saptamaları yapanlardan olan Bila (1999: 212), CHP’nin yeniden konumlanışına yol açan etkenleri şöyle sıralamaktadır: Yoksul kesimlerin ekonomik ve sosyal hak taleplerinin artması, CHP tabanının bu genel eğilime paralel olarak köklü taleplerde bulunması, TİP’in somut önerilerinin yaygın bir şekilde taban bulması, Amerika’ya (Batı’ya) duyulan güvenin sarsılması ve 1961 Anayasası’nın sağladığı özgürlük ortamı. Abadan’a göre ise, “CHP, 1961 Anayasası’nın benimsemiş olduğu geniş hürriyet rejimi ve sosyal hukuk devletinin etkisiyle, özellikle gençlik ve aydınlar çevresinde gittikçe bilinçleşen sosyal ve ekonomik ihtiyaçlara çözüm arama hasretine cevap vermeğe ve partinin kişiliğinde bir yenilik yapmağa çalışmıştır” (1966: 180). Böylece 1960 sonrasındaki dış ve iç dinamiklerin zorlamasıyla, CHP, ideolojik yelpazede kendini yeniden tanımlamaya girişmiştir. Türk siyasetinde aktif birer güç olarak beliren çeşitli akımların bakış açılarına bağlı olarak, CHP’nin sağ’da veya sol’da nitelendirilmesi de, partinin kendini tanımlamasını hızlandırmıştır.

CHP’nin kendini “Ortanın Solu” olarak tanımlamasında, en büyük rol, İnönü’nün koalisyon hükümetlerinde Çalışma Bakanı olan ve sonrasında da partinin genel sekreterliğini yürüten Bülent Ecevit’e aittir. Ecevit ilk baskısı 1966’da yapılan *Ortanın Solu* kitabıyla, CHP’nin siyasal yaşamdaki konumunu ayrıntılı olarak ortaya koymuştur. Kitapta sol akımlar, demokrasi, sosyal demokrasi, devrimcilik, anayasa ve özgürlükler üzerinde önemle durulan konulardır. Ecevit’in (1968a: 12-13) belirttiği üzere CHP, ortanın solu deyimini, çok partili demokrasilerde, partiler yelpazesindeki dilimlerden birini kendi program ve tutumuna en uygun olanını anlatmak için kullanmıştır. Ayrıca Ecevit’e (1968a: 47) göre ortanın solu hareketi, bir Anayasa hareketidir. Siyasal alanda olduğu gibi, sosyal ve ekonomik alanda da Anayasayı gerçekleştirme hareketidir.

Ortanın solu söylemi, değişen toplumsal koşullarda CHP'nin sosyal ve ekonomik politikalara yaklaşımının genel çerçevesini ortaya koyması açısından önemlidir. Bu söylem 1960'ların sonunda "düzen değişikliği" düşüncesinin arka planını oluşturmuş ve 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yerini ağırlıklı olarak "demokratik sol" tanımlamaya bırakmıştır. Ancak bu durum 1960'lardaki ortanın solu anlayışının, demokratik sol düşünceyle bağdaştırılmadığı anlamına gelmez. Nitekim ortanın solu açıklanırken, demokratik sol anlayışla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda Ecevit'e (1968a: 32) göre "Ortanın solu, bizi dört yanımdan saran sol basınçların, Batıdan gelenidir. Demokrasiyle bağdaşabilenidir. Düşünce özgürlüğüne yer vereni, insan onuruna değer verenidir; en barışçısı, en güveniliridir". Ecevit, ortanın solunu açıklarken, CHP'nin temsil ettiği ve temsil etmesi gereken anlayışın çağımızın sosyal demokrasi anlamına uyan, demokratik sol olduğunu (1968a: 33) belirtmiştir. Böylece CHP'de kurucu ilkelerin yanında çağdaş Batı'da temellenen demokrasi, sosyal demokrasi, demokratik sol gibi kavramlar da parti söylemi haline gelmiştir.

1.2.2. Toplumsal Hareketlerin Yükselişi

Türkiye'de 1960'lardaki toplumsal değişimler, beraberinde bir takım hak ve özgürlükler ilişkin toplumsal hareketlerin önemini arttırmıştır. 1965-1971 döneminde önemli bir artış gösteren toplumsal hareketler içerisinde işçiler, memurlar, çiftçiler ve üniversite öğrencileri önemli bir yer tutmaktadır.

1965-1971 döneminde gerek dünyada gerek Türkiye'deki toplumsal dinamizmin bir paçası da üniversite öğrencilerinin örgütlenmesidir. Özellikle Avrupa'da öğrenci eylemlerinin doruğa çıktığı 1968 yılı, bu dönemdeki öğrenci hareketleri açısından önemli bir noktadır. Türkiye'ye de yansıyan öğrenci hareketlerinin örgütsel temeli, 1965 yılında kurulan Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) ile atılmıştır. Sol görüşlü öğrenciler tarafından kurulan ve önceleri sosyalist TİP'e yakın bir çizgide bulunan FKF, 1969 yılında Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) olarak adını değiştirdi. Önce FKF ve sonra Dev-Genç, 1968 yılından başlayarak pek çok kitlesel öğrenci hareketine öncülük ettiği gibi, işçi ve köylü eylemlerine destek sağlamayı da kendi mücadele alanı içinde görmüştür.

1968 yılına damgasını vuran öğrenci hareketleri esasında, Batı merkezli bir hareket olarak doğmuştur. Sol düşüncenin yükseldiği Avrupa'da öğrenci eylemleri boykot, gösteri ve işgaller şeklinde görülmüştür. Türkiye'de ise 1968 Hareketi, önceleri eğitim koşulları ile ilgili

talepleri öne çıkarırken, sonradan Amerikan karşıtlığı ile birleşen antiemperyalist söylem öne çıkmıştır. Türkiye’de 1968’i izleyen yıllarda üniversiteli sol gençliğin eylemliliği artarak devam etmiş ve de eylemlerin rengi şiddete dönüşmüştür. Örneğin Ocak 1969’da ABD’nin Ankara Büyükelçisi Kommer’in arabası ODTÜ’de öğrencilerce yakılmıştır.

Öğrenci hareketleri gittikçe örgütlenen işçi sınıfı ve köylülerin hak ve özgürlük taleplerini yükselttiği dönemle çakışmaktadır. 1967 yılından başlayarak işçi eylemleri de ileri bir boyuta ulaşmıştır¹. 1967’den başlayarak yoğunlaşan grevlerde, 1967 yılında Türk-İş’ten ayrılan sendikaların kurulduğu, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (DİSK) büyük payı vardır. DİSK, kısa zamanda özel sektör alanında Anayasa’nın sağladığı hak ve özgürlüklerden de yararlanarak etkili bir örgütlenme faaliyetine girişmiştir. Ancak AP iktidarı, bu bilinçlenme ve eylemlilik karşısında, DİSK’i etkisizleştirecek girişimlere yönelmiştir. Ahmad’ın vurguladığı gibi, 1960’ların sonlarında AP ve yandaşları olan yönetici kesimlerin amacı, sendikalardan ve onları destekleyen siyasal güçlerden gelen meydan okumaya bir son vermektir (1983: 1997). Bu bağlamda 274 Sayılı Sendikalar Yasası ile sendikalara üye olmayı, sendika seçme özgürlüğü, sendikaların federasyon ve konfederasyon şeklinde örgütlenmelerini, grev hakkını kısıtlayan yasa tasarısı hazırlanmıştır (Çavdar, 1996: 166-167). Demirel hükümetince iş yaşamında sadece bir tek konfederasyona yaşama hakkını veren bir yasa tasarısı TBMM’ye sevk edildi ve bu yasa meclisten geçti. Bütün bu girişimler karşısında 15-16 Haziran 1970’de ağırlığı İstanbul’da olmak üzere, Ankara, Kocaeli ve İzmir’de gösteri ve yürüyüşlerle Türkiye’deki en büyük işçi eylemlerinden bir gerçekleşti. Yüz binlerce işçinin katıldığı eylemler sonucunda hükümet İstanbul ve Kocaeli’nde sıkıyönetim ilan etti, işçi liderleri tutuklandılar. Olayların ardından CHP ve TİP, söz konusu yasada gerçekleşen düzenlemeleri Anayasa Mahkemesi’ne götürdü. AP iktidarının getirdiği yasanın belli başlı hükümleri, 19 Ekim 1972’te Anayasa Mahkemesi’nce iptal edildi.

Türkiye’de 1965-1971 dönemindeki siyasal gelişmeler içerisinde öne çıkan olaylardan biri de toplumsal hareketlerin yükselişidir. Bireylerin sosyo-ekonomik değişmelerin sonucu olarak eriştikleri konumlarını koruma ve daha da geliştirme arayışı, toplumsal hareketler

¹1967-1971 arasını kapsayan 5 yılda kamu ve özel sektöründe Çalışma Bakanlığı’na göre toplam 390, Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) göre ise 440 grev yapılmıştır (Güzel, 1983: 1860).

içinde daha fazla yer almalarını sağlamıştır. Bu durum, katılımcı ve çoğulcu bir siyasal yapının ve de özgürlük taleplerinin dinamizmini hazırlamıştır.

1.3. Hukuksal Değişmeler

1.3.1. 1961 Anayasası Üzerine Tartışmalar

1961 Anayasası, askeri bir müdahale sonrası oluşturulan bir tepki Anayasasıdır. Tepkinin odağında devrilen DP iktidarı yer almıştır. DP'nin devamı olan siyasi çizgi, yeni Anayasanın kabulünde olumsuz bir tutum takınmıştır. Nitekim Anayasa'nın kabulü ile ilgili oylamaya yaklaşık % 40'a yakın hayır oyu çıkmıştır. Ancak rejimin ve yeni yapının asker vesayetinde şekillendiriliyor olması bu tepkinin doğrudan ve sert bir şekilde dışa vurulmasını önlemiştir. AP, yeni rejimin yapılandırıldığı 1961-1965 koalisyonlarla geçen 1961-1965 döneminde, Anayasa'ya ve yeni rejimle ilgili daha olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Parti programları ve seçim beyannameleri bu durumun görülebileceği belgelerdir. Anayasa'ya ilişkin bu olumlu yaklaşım, 1965'te tek başına iktidara gelen AP'nin ilk yıllarında da devam etmiştir.

AP'nin lideri Demirel'inin bu dönemde yaptığı açıklamalarda da Anayasa'ya ilişkin benzer yaklaşımı görmek mümkündür. Bu bağlamda Demirel'in nitelemesiyle, "27 Mayıs Anayasası, vatandaşın temel haklarına kuvvetli, sarsılmaz teminatlar getirmiş ve Türkiye'de demokratik idareyi tanzim etmiş olan bir Anayasadır. Bu Anayasa Devletin temelidir" (Demirel, 1966: 27). Yine Demirel, bir başka açıklamasında, Anayasaları ayakta tutacak, onun tanıdığı bütün haklara ve hürriyetlere değer verecek, onun koruduğu demokratik müessesleri kıymetlendirecek, canlandıracak, hareket geçirecek olan tek şey milletin hür ve serbest seçim hakkıdır. Demokrasinin de, Anayasanın da ruhunu teşkil eden budur. Anayasa bu ruhtan mahrum bırakıldığı zaman demokrasi bir sahtekârlık haline gelir. Hürriyetler ise her türlü teminattan mahrum kuru birer vaatten, bir masaldan ve efsaneden ibaret kalır. Adalet Partisi hürriyetçilikte şekilci, muvazacı, gösterişçi ve sahtekâr değildir. Türk milletinin medeni bir millet olarak ve her ferdin Anayasada hükme bağlanmış olan bütün hürriyetlerden faydalanmasının savunucusudur (Demirel, 1967a: 26) diyerek, 1961 Anayasası'nda anlamını bulan temel hak ve özgürlüklere içten bağlı olduklarını vurgulamıştır.

Demirel'in Anayasa karşısındaki olumlu açılımlar içeren yaklaşımları, 1960'ların ikinci yarısından başlayarak değişmeye başlamış ve Anayasa üzerindeki tartışmalar artmıştır.

Toplumsal sınıfların talepleri daha fazla yükselttiği bu dönemde, gittikçe güçlenen fikir akımlarının gösteri, boykot ve fakülte işgalleri de etkinliği artmıştır. Demirel, bu süreçte ülkedeki olayların kaynağını Anayasa'daki özgürlüklerin kötüye kullanılmasıyla ilişkilendirmeye başlamıştır. Bunun ilk işaretlerini TİP'le ilgili değerlendirmelerde bulmak mümkündür. TİP'in meclis faaliyetlerini ve sosyalist hareketleri aşırı cereyanlar olarak gören Demirel, 18 Kasım 1966'da Adana'da yaptığı bir konuşmada, "1961 Anayasasının hürriyet anlayışı ile bunlar yeraltından yerüstüne çıkmışlardır" (Fincancıoğlu, 2000: 100) diyerek, muhafazakâr bir tutum sergilemiştir. Ayrıca Anayasa'nın "kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkını ve hürriyetin özüne dokunulamaz" hükmü (11. Madde), Demirel'e göre, "hakların özüne dokunulmazlığın devletin tahribinden daha mühim" olduğu manasına gelmekteydi. Bu da devletin hürriyetleri kötüye kullananlara karşı demokratik otoritesini kullanmakta zorlanması demekti (Cumhuriyet, 1972: 1).

Adalet Partisi iktidarına göre yeni Anayasa her şeyden önce hürriyet düzenini çok geniş tutmuştu. Üstelik hürriyetlerin kötüye kullanılmasını önleyici hiçbir tedbire yer vermemiştir. Öte yandan hükümetin ve parlamentodaki çoğunluğun yetkilerine öylesine sınırlamalar getirmişti ki, iktidar bu yüzden eli kolu bağlı durumda hiçbir iş yapamaz hale düşüyordu. Hele Danıştay ve Anayasa Mahkemesi yoluyla kurulan yargı denetimi ve mekanizması iktidarlara büsbütün etkisiz kılıyor, onları adeta kötürümleştiriyordu. Ve nihayet özerk kuruluşlar (Üniversite, TRT) kendilerine tanınan alabildiğine geniş yetkilerle 'devlet içinde devlet' haline gelmişlerdi (Kapani, 1993: 128-129). Nitekim Demirel sık sık bu kadar liberal ve gevşek bir anayasayla ülkeyi yönetmenin imkânsızlığından şikayet ediyordu (Ahmad, 1994: 204). Tanör'e göre, 1961 sistemi özgürlükçü ve güvenceli bir yapı kurmuştu. Sivil toplumun canlılığı da bu temelde büyük ivmeler almıştır. Anayasa'ya yöneltilen eleştiriler ise, 'aşırı özgürlük ortamı', 'yürütmenin güçsüzlüğü' ve 'özgürlüklerin kötüye kullanılmasını engelleyici frenlerin bulunmadığı' tezlerinden yola çıkıyordu. Oysa Anayasa'da birçok sınırlama esasları yer aldığı gibi, hak ve özgürlüklerin kullanılmasında 'şiddet'e izin veren hiçbir yön yoktur (2007: 409-410). Güler'e göre ise özgürlüklerin daraltılması için gündeme getirilen anarşik eylemleri mevcut yasalar, hatta yeniden düzenlemeler ve sıkıyönetim gibi tedbirler önlerdi ve önlemiştir. Bu nedenle özgürlükleri daraltacak anayasa değişikliklerini, anarşik olaylara bağlamanın olanağı yoktur (1973: 163).

Kısacası, 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlükler, sivil ve siyasi örgütlenmelerin çeşitliliğini ve toplumsal düzende etkililiğinin artmasına uygun bir zemin oluşturmuştur. Ancak 1960'ların sonuna gelindiğinde toplumda yaşanan olumsuzluklar ve artan şiddet olaylarında ana suçlusu olarak 1961 Anayasası görülmüştür. Özellikle AP iktidarının sahiplendiği bu yaklaşım ile temel hak ve özgürlükleri kısıtlayacak Anayasa değişiklikleri gündeme gelmiştir.

1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler

1965-1971 dönemi Batı Bloku ülkeleri, özellikle de Avrupa için sosyal devlet anlayışı çerçevesinde, önemli toplumsal gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Aslında bu dönem İkinci Dünya Savaşı sonunda başlayıp, 1970'lerin ortasına kadar sürmüştür. Ancak bu süreç içerisinde sosyal refah devlet anlayışına dayalı ekonomik politika ve uygulamaların daha da yaygınlık kazanmasında, 1960'ların ikinci yarısı önemlidir. Bu yaygınlık hak ve özgürlükler alanındaki gelişmelere de yansımıştır.

Batı toplumlarında, sosyal devletçi politikalara bağlı olarak toplumun yeniden inşasına bağlı olarak ekonomik büyüme hızı kazanmış ve neredeyse tam istihdam düzeyine ulaşılmıştır. Örneğin GSYİH'nin yıllık büyüme hızlarına bakıldığında, OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ortalaması 1913-1950 arasında % 2.0'ken, 1950-73 arasında bu oran % 4.9'a çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ise 1913-1950'de arasında % 2.1 olan büyüme oranı, 1950-73 arasında bu oran % 5.3'e yükselmiştir (Koray, 1994: 10). Bu oranlara ulaşılmasında toplumda ücretler ve milli gelirin dağıtımında olumlu şartlar sağlayan Keynesçi ekonomik politikaların¹ rolü önemlidir.

Batı'da toplumsal sınıfların, Keynesçi politikaların uygulandığı dönemde elde ettiği sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler, örgütlü mücadelenin daha da etkin hale gelmesini sağlamıştır. 1965-1971 dönemi işçi örgütlenmelerinin eylemlerini yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Fransa'da 1968 Mayıs'ında yaklaşık 10 milyon işçi greve giderek, fabrikaları işgal etmişlerdir. Avrupa'nın diğer ülkelerinde de işçi hareketleri hız kazandı (Abendroth, 1992:

¹ İngiliz ekonomist Keynes'e göre ekonominin canlanması için, devlet maliye politikaları araçlarını kullanarak talep yaratacak, böylece girişimcilerin olumsuz beklentileri kırılacak ve yeni yatırımlar gerçekleştirilecektir. Keynes'in yaklaşımı, özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda etkili bir şekilde geçerli oldu ve devlet ekonomiye müdahale ederek sorunları çözebildi (Koray, 1994: 9).

187). İşçi sınıfı sadece sendikalarını dışında, kendi partilerini kurmaya veya kendi çıkralarını savuna partileri desteklemeye yönelmişlerdir. Batı’da 1960’ların ortalarında görülen bu dinamik örgütlenmeye bağlı olarak sosyal demokrat ve sosyalist partiler önemli güç kazanarak, iktidarlara gelmişlerdir. 1960’ların ikinci yarısında da söz konusu örgütsel dinamizm daha da artmıştır.

1960’ların ikinci yarına damgasını vuran önemli bir toplumsal hareket de Avrupa’daki öğrenci olaylarıdır. 1968 Hareketi olarak da bilinen toplumsal hareket, sistem karşıtı muhalif bir yapı özelliği göstermiştir. Özellikle Fransa’da daha politize olan 1968 hareketi, Avrupa’da yükselen sosyalist dalganın bir sonucudur. Öğrenciler başlangıçta eğitim ile ileri sürdükleri taleplerinin yerini, siyasal özgürlükler (seçmen yaşının 18’e indirilmesi gibi), daha fazla sosyo- ekonomik özgürlükler ve de “sınıfsız toplum” talebi almıştır. Diğer ülkelere de yayılan öğrenci hareketlerinin en önemli yönü, diğer kitlelerin toplumsal muhalefeti ile çakışmasıdır (Gürses ve Gürses, 1997: 163).

1968 Hareketi alt yapısal dönüşümlerin hızlandığı, sol hareketlerin Anayasa’nın sağladığı özgürlük ortamı ile örgütlü bir güce eriştiği Türkiye’de de yansımaları bulmuştur. Aslında Türkiye’de üniversiteli gençlik içinde, 1960 öncesinde de muhalif bir kesim belirmiş ve Menderes iktidarına karşı eylemler yapmışlardır. Ancak 1960 sonrasında gerek içi ve gerekse de dış dinamikler, öğrenci hareketlerinin bir takım siyasal fikir hareketlerini oluşturmalarına ve de siyasal örgütlenmeler içerisinde daha etkin bir şekilde yer almaya yönelmelerine neden olmuştur. Türkiye’de öğrenci hareketlerinin yoğunlaştığı evrede, diğer toplumsal kesimlerin de örgütlü bir muhalefet mücadelesi verdiği görülmektedir.

Özetle, dünya’da 1965-1971 dönemi sosyal devlet anlayışına dayalı politika ve uygulamaların önemli bir hız kazandığı bir zaman dilimidir. Türkiye’de de iç toplumsal değişmelerle birleşen dış toplumsal değişmeler, 1965 sonrası toplumsal yaşamında varlığını daha fazla hissettirmiştir. Özellikle işçilerin sosyo-ekonomik hak ve özgürlüklerine ilişkin düzenlemeler üzerinde önemle durulmak zorunda kalınmıştır. Bu durum üzerinde işçi sınıfının gittikçe örgütlü bir güce erişmesi ve eylemleri etkili olmuştur.

2. 1965-1971 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

2.1. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler

2.1.1. 1965 Seçimi

Türkiye'nin toplum yapısındaki değişmeler, kökleri ulusal kurtuluş savaşına dayanan CHP'nin değişim geçirmesinde ve yeni politikalar belirlemesinde etkili olmuştur. Özellikle 1960'ların ortalarına doğru CHP, siyasal yelpazedeki konumunu yeniden belirleyerek, bu konumlanmasını destekleyen politikalar geliştirdi. Özgürlüklere yönelik yaklaşımlar, bu konumlanmanın yansıdığı alanların başında gelir. Özellikle 1965 Seçimi bu konumlanmanın belirgin bir nitelik kazanması açısından önemli bir göstergedir.

Cumhuriyet Halk Partisi 1965 Seçimine “CHP Söz Veriyor” başlıklı bir bildirge ile girmiştir. Bildirgenin başlangıcında Anayasaya bağlılık üzerinde durulmuştur. “Cumhuriyet Halk Partisi, programıyla ve tutumuyla, 27 Mayıs Anayasasının, siyasal yönü kadar, ekonomik ve sosyal amaçlarına da bağlıdır” (CHP, 1965: 3) denilmekteydi. 1961 Anayasası, sosyal ve ekonomik ilişkiler açısından yeni bir düzenin normatif dayanaklarını ortaya koymuştur. Devlet, bu normatif dayanaklara bağlı olarak, toplum yaşamında bir takım ödevler yüklenmiş ve böylece devletin sosyal rolü öne çıkarılmıştır.

CHP'nin Seçim Bildirgesi'nde, öncelikle partinin 1961-1965 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinde neleri yaptıkları ortaya konulmuştur. Türkiye'de sosyo-ekonomik özgürlüklerin tarihi dikkate alındığında, CHP'nin önemli kanunları yaşama geçirdiği görülecektir. Bu bağlamda belirtildiği üzere, “son iktidarı döneminde, toplu sözleşme ve grev haklarını da kanunlaştırmış, sendikacılık hak ve özgürlüğünü en geniş ölçüde gerçekleştirmiştir” (CHP, 1965: 35). Böylece bu uygulamalar, özgürlükler ile ilgili düzenlemelerin vaatten gerçekliğe dönüşmüş olduğunu ortaya koymaktadır.

1965 Seçim Bildirgesi'nde, ayrıca, “C.H.P., insanlara ekmek vermek için hürriyetlerini ellerinden alan rejimleri reddeder. Aynı şekilde, ekmekten yoksun insanlara biçimsel hürriyetler tanımanın yetersizliğine inanır” (CHP, 1965: 3) denilerek sosyo-ekonomik özgürlükler ile siyasal özgürlüklerin bir arada olduğu bir düzen savunulmaktadır. CHP'nin özgürlük anlayışını sağlayacak düzen, hem sosyal devlet uygulamalarını öne çıkaran hem de özel sermayenin girişim özgürlüğünü savunan karma ekonomik anlayışa uygundu.

CHP'nin karma ekonomik model içinde anlam bulan devletçilik anlayışı, Türkiye'yi iktisadi bakımdan en hızlı şekilde kalkındırmak ve kalkınmayı sosyal adalet ve sosyal güvenlikle birlikte gerçekleştirme ilkesine dayanmaktadır. Bu ilke demokratik özgürlükler düzeni içinde uygulanan bir ilke özelliği taşır (Sencer, 1974: 282). CHP'nin özgürlükler düzeni ile ilişkilendirdiği sosyal adalet ve sosyal güvenlik ilkeleri, partinin tarihsel ilkeleri ile bütünleşebilecek bir özellik gösterir. Abadan'ın da vurguladığı gibi, “sosyal adalet anlayışı ‘halkçılık’ ilkesinden doğmuştur. Sağ ve solda yer alan aşırı uçlarla mücadeleye girişen CHP'nin bu sosyal adalet anlayışı, özel teşebbüsü, mülkiyet hakkını kabul eder ve bunları reddeden akımlara karşı toplumun en etkili koruma aracıdır” (1966: 165). Böylece CHP, halkçılık ilkesini, yeni anlayışlar çerçevesinde yorumlayarak, hem gerçek özgürlüklere ulaşılmasını hem de aşırı akımlar karşısında bir tampon görevi üstlenilmesini amaçlamıştır.

CHP'nin Seçim Bildirgesi'ndeki vicdan ve din özgürlüğü yaklaşımı, partinin temellerini oluşturan laiklik ilkesiyle yakından ilişkilidir: “Vicdan ve din hürriyeti C.H.P.'nin tanıdığı ve savunduğu ana ilkelerden biridir. Dinin Devlet işlerinden ayrı tutulmasının ve özellikle siyasete alet edilmemesini isteyen laiklik ilkemiz, inanç ve din özgürlüğüne karşı saygının en yüksek ifadesini teşkil eder” (CHP, 1965: 45) denilmekteydi. Bu özgürlük, partinin temellerini oluşturan laiklik ilkesiyle yakından ilgilidir.

Özgürlükle ilgili yukarıdaki yaklaşımları savunan parti, 1965 Seçimine “ortanın solu” anlayışıyla girmiştir. 1965'den başlayarak CHP'nin politikalarına yön veren ve yoğun tartışmalara da neden olan bir siyasal konumlanmaya karşılık gelen “ortanın solu” anlayışı ve bu anlayışın özgürlüklere olan ilişkisi üzerinde durulması konumuz açısından daha açıklayıcı olacaktır.

CHP'nin ortanın solu anlayışı birey ve grupların özgürlük bilincine erişmesi ve özgürlükleri savunmalarıyla yakından ilişkilendirilmiştir. Ecevit, ortanın solunda yer alanların niteliklerini sıralarken, özgürlüğe de vurgu yapmıştır¹. 1960'ların ikinci yarısına damgasını vuran ortanın solu hareketinde “özgürlüğün koşulları” şöyle belirtilmiştir:

¹ Ecevit'e göre, Ortanın solundakiler insancıldılar. Ortanın solundakiler halkçıdırlar. Ortanın solundakiler sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçidirler. Ortanın solundakiler ilerici, devrimci ve reformcudurlar. Ortanın solundakiler devletçidirler. Ortanın solundakiler plancıdırlar. Ortanın solundakiler özgürlüğe bağlıdırlar. Ortanın solundakiler sosyal demokrasiden yanadırlar (1968a: 17-20). Aslında son söylenen ifade yani sosyal demokrasiden yana olmak, yukarıda söylenen pek çok özelliği içermektedir.

Ortanın solunda bir insanlık anlayışına uygun özgürlük, ancak bazı siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullar bir arada yerine getirilmekle gerçekleştirilmiş olur.

Bu koşullar;

-İnsanların özgür olabilmeleri için, toplumun kendisi özgür olmalıdır. Bu da ulusal bağımsızlıkla sağlanabilir.

-İnsanların özgür olabilmelerinde ulusal bağımsızlık tek başına yeterli değildir. Ulus yönetimi eşit oy hakkıyla ve serbest seçimlerle beliren halk iradesine ve halk egemenliğine dayanmalıdır.

-Bireylerin iradesi serbest olmalıdır.

-Devlette, herhangi bir zümre veya kimsede, insanları ezebilecek, düşünce özgürlüğünü ve irade serbestliğini engelleyebilecek kadar güç toplanmamalıdır (Ecevit, 1968a: 90-91).

CHP'nin özgürlük anlayışının oluşturan koşullarda da görüleceği gibi, özgürlüğe bütünsel bir açıdan yaklaşılmaktadır. Özgürlüğü yalnızca kişinin hak ve özgürlüklerinin bütünü olarak bakılmamakta, bu özgürlüğe anlam kazandıracak olan sosyal ve ekonomik özgürlükler vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Ecevit, "...yurttaşların gerçek demokrasi için, düşünce ve kişiliklerini serbestçe geliştirebilmeleri için gerekli özgürlüğe, irade serbestliğine ve imkânlarla kavuşmaları yalnız siyasal tedbirlerle sağlanamaz" (1968a: 100) gerçeğini belirttikten sonra ortanın solunun özgürlüğünü "siyasal ve sosyal eşitlikle, sosyal ve ekonomik adaletle bağdaşık ve birleşik bir özgürlük" olarak nitelendirmiştir (1968a: 92).

1966'da ortanın solu hareketi, 1930'ların halkçılık anlayışından oldukça farklı bir halkçılık ideolojisine sahipti. Sınıfların varlığını kabul etmekte ama sınıf mücadelesine karşı çıkmaktaydı. Sosyal adalet, sosyal güvence ve özgürlük taraftarıydı; serbest teşebbüsü de temel özgürlüklerden biri olarak görmekteydi (Ayata, 1992: 83). Ortanın solu CHP'nin farklılaşan toplumsal yapıya ve dış konjonktürdeki sosyal ve ekonomik gelişmelere koşut olarak kendini konumlandırma gereksiniminin bir sonucudur. Böylece ortanın solu ile hem CHP'nin tarihsel birimini ortaya koyan ilkeleri hem de çağdaş toplum değerleri sentezlenmiş oluyordu. Bu kısım içinde irdelediğimiz ortanın solu anlayışı, 1965 Seçim Bildirgesi'nin zemininin ve sonrasındaki özgürlüklere yaklaşımının anlaşılması açısından önemlidir.

Koalisyon hükümetleriyle süren 1961-1965 döneminin ardından, 10 Ekim 1965'te genel seçime gidilmiştir. Seçim hazırlıkları bu konumlanma çerçevesinde geliştirilen politikalara bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Seçimde partilerin aldığı oyların dağılımı şu şekildedir:

Tablo 13
10 Ekim 1965 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
AP	% 52,9	4.921.235	240
CHP	% 28,7	2.675.785	134
MP	% 6,3	582.704	31
YTP	% 3,7	346.514	19
BAĞIMSIZ	% 3,2	296.528	1
TİP	% 3.0	276.101	14
CKMP	% 2,2	208.696	11

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

Seçimin sonucu göstermektedir ki, bir önceki seçimde bölünmüş olan DP'nin oy potansiyeli AP'de toplanmış, sağ seçmene seslenen diğer partiler pek bir varlık gösterememişlerdir. Seçimde önemli bir oy desteğiyle birinci parti olan AP karşısında CHP, bir önceki seçimdeki oylarını yitirerek ikinci parti olabilmektedir. Seçimden önce benimsenen yeni söylem oy artışına yol açmamıştır. Seçim sonuçları açısından önemli bir gelişme de, sosyalist özellikler taşıyan bir parti olan TİP'in başarısıdır. TİP, 14 milletvekili ile meclisin sosyalist rengini oluşturmuştur.

1965 seçimlerine damgasını vuran ortanın solu anlayışı geniş kesimlerden ilgi görmemiştir. CHP'nin seçim başarısızlığı ile ilgili olarak üzerinde en fazla durulan noktayı, seçimlerden kısa bir süre önce benimsenen ortanın solu anlayışının anlatılamaması oluşturmaktaydı. Nitekim seçim sonuçları da bu durumu ortaya koymuştur. Yine AP'nin komünizm düşmanlığını kullanması, "Ortanın Solu Moskova Yolu" sloganıyla CHP'yi hedef alması, karşısında etkili bir propaganda ortaya konulamamıştır. Bunda söylemin yeni olması ve söylemin içeriği konusunda parti yönetiminin dahi ortak bir yaklaşım ortaya koyamaması etkili olmuştur. Aynı zamanda yeni söylem parti içi tartışmaları hızlandırarak, partiden kopuşların da önünü açmıştır. Partideki bu tartışmalarda başta İnönü olmak üzere ortanın solu düşüncesini savunanlar, muhalif kanat karşısında üstünlük kurmuşlardır. Sonuçta parti ortanın solu düşüncesi ve bu düşünceyle anlamlandırılan özgürlük anlayışıyla yoluna devam etme kararı almıştır.

2.1.2. 1969 Seçimi

CHP 1965 seçiminden önce gündeme getirdiği ortanın solu anlayışını, 1965-1969 yılları arasında dünyada ve Türkiye’de yükselen sol düşüncenin basıncıyla daha da güçlü bir şekilde savunmaya başladı. Ortanın solu ve onu tamamlayan düzen değişikliği yaklaşımı doğal olarak, 1969 seçiminde CHP’nin propaganda stratejisinin ve özgürlüklere yaklaşımının ana eksenini oluşturmuştur.

1969 Seçimine CHP “Halktan Yetki İstiyoruz” adlı beyanname ile hazırlanmıştır. Beyanname, “ortanın solu” ve “düzen değişikliği”¹ çerçevesinde geliştirilen açıklamaların bir yansımasıdır. Seçim Beyannamesinde, CHP’nin benimsediği ortanın solu hareketinin gereği olan düzen değişikliğinin Anayasanın doğasına uygun şekilde olacağı belirtilmiştir: “Türkiye’nin düzeni 1961 anayasası doğrultusunda değişmelidir” (CHP, 1969: 122). CHP, Anayasa doğrultusunda kuracağı yeni düzende herkesin düşünce ve inanç gibi temel özgürlüklere gerçek anlamıyla kavuşacağını vaat etmiştir. Ayrıca ortanın solunda bir düzenin özgürlük anlayışı gereğince, kişinin düşünce ve anlatım özgürlüğünün, toplum çıkarlarının üstünde olacağı; fakat toplumun yararının da kişisel çıkarlara üstün tutulacağı vurgulanmıştır. Böylece temel özgürlükler kullanılırken, toplum ve birey çıkarları arasında bir dengenin kurulacağı belirtilmiştir (CHP, 1969: 131-132).

CHP Beyannamesi’nde, temel özgürlükler dışında siyasal özgürlüklere de önemli vurgu yapmaktadır. Siyasal özgürlüklerin ekonomik özgürlüklerle bütünleşmesi gerektiği, bu yapılmazsa özgürlüğün eşitsiz olacağı düşüncesi benimsenmiştir. Özgürlüğün eşitsiz ve sınırlı olduğu bir yapı ise, bozuk düzen olarak nitelendirilmiştir. Beyanname’de vurgulandığı üzere “ekonomik bakımdan hür olmayan kişi, siyasal bakımdan da hür olamaz. Anayasadaki siyasal hürriyetler ekonomik hürlik gerçekleştirilmedikçe, yoksullar için kâğıt üzerinde kalır; yalnızca varlıklılar için işler” (1969: 14). Ekonomik özgürlük alanlarının genişletilmesine dönük söylem, CHP’nin geniş toplum kesimlerinin çıkarlarını gözetken sosyo-ekonomik politikaları savunusunda belirleyicidir. Sosyal ve ekonomik özgürlüklere yönelik duyarlılık ve

¹ CHP, düzen değişikliği söylemini, “*Bu Düzen Değişmelidir*” (1968b) ve “*Bozuk Düzeni Değiştireceğiz*” (1968c) adlı yayınlarında ayrıntılı olarak ele almıştır.

açılımlar, bu genel yaklaşımı belirlemiştir. CHP'nin savunduğu sosyal ve ekonomik özgürlükler arasından ön sırayı çalışma yaşamındaki ilişki düzeni almaktadır.

CHP'nin Seçim Beyannamesi'nde, sosyo-ekonomik özgürlükler ile ilgili açılımlarında sosyal güvenlik tedbirleri ayrıntılı yer almaktaydı. Beyanname'de "İnsanların mutluluğu kadar özgürlüğü de, sosyal güvenliklerinin sağlanması oranında gerçekleşebilir" (CHP, 1969: 87) denilerek, özgürlük ile sosyal güvenlik arasında yakın bir bağ kurulmuştur. Parti bu noktadan hareketle bir takım vaatler öne sürmüştür. Tarım iş kanunun çıkarılacağı ve tarım işçilerinin de sosyal güvenlik imkanına kavuşacağı (CHP, 1969: 77), yine işçilerle birlikte, köylülerin, esnaf ve sanatkârların, serbest çalışan meslek adamlarının ve bütün kamu görevlilerinin de sosyal güvenliğe bağlanmaları; değişik sosyal güvenlik rejimler arasında denge ve eşitlik sağlanacağı (CHP, 1969: 87) beyannamede yer alan vaatlerdendir. Böylece CHP, sosyal güvenlik düzeni konusunda ayrıntılı bir yaklaşım ortaya koymuştur.

CHP, 1969 Seçimi öncesinde yükselen toplum kesimlerinin istemlerini karşılamaya yönelik politikalar ortaya koymuştur. Özgürlük düşüncesi ve bu düşünce çerçevesinde savunulan açılımlar, bu politikanın merkezinde yer alır. Bu seçim CHP'nin savunduğu özgürlükleri, iktidara gelerek gerçekleştirme umudunu daha çok taşıdığı bir seçim olmuştur.

Tablo 14

12 Ekim 1969 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
AP	% 46,6	4.229.712	256
CHP	% 27,4	2.487.006	143
GP	% 6,6	597.818	15
BAĞIMSIZ	% 5,6	511.023	13
MP	% 3,2	292.961	6
MHP	% 3,0	275.091	1
BP	% 2,8	254.695	8
TİP	% 2,7	243.631	2
YTP	% 2,2	197.929	6

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

Seçimde AP, 1965 Seçimine rağmen 6 puan oy kaybına uğrasa da tek başına iktidarı kuracak bir oya ulaşmıştır. Seçimde düzen değişikliği söylemi"ni öne çıkaran CHP ise,

bünyesinde Güven Partisi¹ çıkmasına, TİP'in uyandırdığı ilgiye ve de Alevi sol oyları seslenen ve mezhep partisi olarak öne çıkan Birlik Partisi'nin varlığına rağmen, 1965 seçimine yakın bir oy oranı almıştır.

2.2. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımın Bir Ölçütü Olarak Kurultaylar ve Parti Programı

CHP, 1965-1971 döneminde üç büyük kurultay gerçekleştirmiştir. Bu dönemde CHP ilk olarak, 18 Ekim 1966'da 18. Kurultayı'nı toplamıştır. Kurultayın önemi partinin yeniden konumlanması açısından büyük önem taşıyan “ortanın solu” düşüncesinin benimsenmesidir. Kurultay bildirisinde yer aldığı üzere, “CHP'nin ülküsü; hürriyet içinde, sosyal adalete uygun, hızlı ve planlı kalkınma sayesinde, sosyal haklara, sosyal güvenliğe ve her alanda fırsat eşitliğine dayanan hür, ileri ve mutlu bir Türkiye'ye erişmektir” (Kumaş, 1999: 169).

CHP toplumda çalışanların hak ve özgürlük taleplerinin daha da yükseldiği dönemi karşılayan 18-20 Ekim 1968'de 19. Kurultayı'nı gerçekleştirmiştir. 19. Kurultayı Parti Meclisi Raporu'nda çalışma yaşamında işçilerin hak ve özgürlükleri konusundaki anlayış ve buna karşı iktidarın tavrı yer almaktadır. Bu bağlamda Adalet Partisi iktidarının, küçük işyerlerindeki işçileri, İş Kanunu'nun kapsamı dışında bıraktığından, küçük işyerlerindeki işçilerin büyük çoğunluğunun sendikalaşma veya toplu sözleşme yapma olanaklarından da yoksun oldukları belirtilmiştir. Ayrıca Adalet Partisi Hükümeti, kanuni hakların veya toplu sözleşmelerle sağlanmış hakların esirgenmesi durumunda grev yetkisini işçilerin elinden almak istemiş; ancak, Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşı çıkışı üzerine, bu niyetini gerçekleştirememiştir (CHP, 1968: 120).

19. Kurultay'ın sonunda ayrıca “Sosyal ve Ekonomik Temel Amaçlar Bildirgesi” yayınlanmıştır. Bu bildirgede ortanın solu düşüncesi ve bu düşünceye dayalı düzen değişikliğinin Anayasa'nın gerektirdiği şekilde olacağı vurgulanmıştır. Daha önceki kurultaylarda olduğu gibi bu kurultay bildirgesinde de toprak reformu, köylülerin sorunlarının çözümü, sosyal güvenlik, eğitimde fırsat eşitliğinin üzerinde durulmuştur (Kumaş, 1999: 188).

¹ 1969 seçimine CHP ortanın solu tartışmalarından kaynaklanan partiden kopmalarla girmiştir. 1967'de CHP'den kopan 47 milletvekili, Turan Feyzioğlu liderliğinde Güven Partisi'ni kurdular. 1973'te Cumhuriyetçi Güven Partisi adını alan parti, 1980'e kadar varlığını sürdürdü.

12 Mart muhtırası öncesinde, 1965-1971 döneminin son kurultayı 3-5 Temmuz 1970'te toplanmıştır. CHP'nin bu 20. Kurultayı'nın sonunda yayınlanan bildirgede, Türkiye'deki “ekonomik ve toplumsal sorunları çözebilmek için, bozuk düzeni 1961 Anayasası doğrultusunda değiştirmekten başka çıkar yol yoktur” (Kumaş, 1999: 210) görüşü öne çıkmıştır.

20. Kurultayın bir özelliği de CHP'nin yeni programının kabul edilmesidir. 1970 Parti Programı, 54 Madde ve iki bölümden oluşmuştur. İki bölümden oluşan programın “Amaçlar ve Prensipler” kısmında, partinin amaçlarına ulaştıran yolları oluşturan 6 ilke (Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, Devrimcilik) üzerinde durulmaktadır. Başlıksız olan ikinci bölümde ise siyasi meseleler kısmında, Anayasa üzerinde durulmaktadır. CHP'nin programında 1953'ten farklı olarak, hak ve özgürlüklerin Anayasa teminatı üzerinde daha fazla durulmuştur. Siyasal hak ve özgürlüklerden olan seçme ve seçilme hakkının, yargıç teminatı, ilim ve üniversite özerkliğinin, sendika ve mesleki teşekkülleri kurma özgürlüğünün ve memurlara sendika kurma hakkının, basın özgürlüğünün kanuni idari, iktisadi ve mali yollarla daraltılmasını hedef tutan tedbirlerin önlenmesinin Anayasa ile teminat altına alınması zaruri görülmüştür (CHP, 1970: 6-7). Partinin bu kaygısının yersiz olmadığı 12 Mart Muhtırasının ardından gerçekleşecek olan Anayasa değişiklikleri ile anlaşılabacaktır.

CHP'nin 1970 Programı'nda, “Basının, hükümeti tam bir serbestlik ile tenkit edebilmesini basın hürriyetlerinin ana şartı sayarız. Kanuni, iktisadi ve mali ve sair yollarla bu esası daraltmayı hedef tutan tedbirleri ve hareketleri reddederiz” (CHP, 1970: 7) denilerek Anayasa'da kişi hak ve özgürlükleri sınıflaması altında yer alan basın özgürlüğü kararlı bir şekilde savunulmuştur.

1970 Programı'nın iktisadi kısmında, köylüye kredi verilmesi ve topraklandırılması, kooperatifçiliğin geliştirilmesine değinilirken; sosyal meseleler kısmında ise, Anayasa'da yer alan sosyal güvenlik, çalışma şartları, dinlenme, ücretler, grev ve lokavt haklarına değinilmiştir. Son olarak sağlık ve eğitim konularına da yer verilmiştir (CHP, 1970: 9). Bütün bunlar Anayasa'da yer alan sosyal ve ekonomik özgürlüklerle ilgili unsurlardır.

Kısacası, 1965-1971 dönemi CHP'nin kurumsal kimliği, söylemi ve uygulamaları açısından önemli değişimlerin yaşandığı bir evredir. Öyle ki CHP, kırk yıllık “devletçi, halkçı,

laik, devrimci” siyasi yapısını, 1960’ların ortalarına doğru, sınıfsal gelişmelerin de etkisiyle yeniden tanımlama gereği duymuştur¹. Bu durum CHP’nin özgürlük anlayışına yönelik yaklaşımlarını, vaatlerini ve de özgürlükler ile ilgili kısıtlamalar karşısındaki duruşunu etkilemiştir.

3. 1965–1971 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

3.1. AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler

3.1.1. 1965 Seçimi

27 Mayıs müdahalesinin ardından sivil yönetime geçiş evresinde kurulan ve 1961-1965 arasında kısa süreli iki koalisyonun dışında muhalefette kalan Adalet Partisi, 1965 sonrasının önemli bir aktörüdür. AP’nin 7 yıllık iktidar dönemi 1965 seçim zaferinin ardında başlamıştır. Seçime yeni genel başkanı Süleyman Demirel liderliğinde giren AP, bu seçimlere, 1961’e göre daha hazırlıklı bir şekilde girme olanağı bulmuştur. Parti seçim öncesi “Vatan İçin El Ele Verelim” adlı bir beyanname yayınlamıştır.

1961 Seçimi için hazırlanan beyannamede olduğu gibi bu beyannamede de özgürlükler önemli yer tutmaktadır. AP, özgürlüklerin ancak medeni bir demokratik rejim içerisinde mümkün olacağı yaklaşımını seçim öncesinde ortaya koymuştur. Bu bağlamda Beyanname’de vurgulandığı üzere, “Hürriyetin nimetlerinden faydalanarak, emniyetli, haysiyetli, rahat ve korkusuz bir hayat sürebilmek; bütün medeni toplumların ayırıcı vasfı haline gelen demokratik rejim içinde mümkündür. Bu sebeple yurdumuzda hürriyet rejiminin arızasız işlemesi, bütün meselelerin düğüm noktasıdır” (AP, 1965: 4). AP’nin Beyannamesi’nde yer alan “hürriyet rejiminin arızasız işlemesi” ifadesi, dolaylı bir şekilde 27 Mayıs müdahalesine olan tepkiyi yansıtmaktadır. Müdahalenin “milli irade” ve siyasal hak ve özgürlüklere karşı gerçekleştirildiği AP’nin sahiplendiği bir yaklaşımdır.

AP Seçim Beyannamesi’nde, özgürlüklerin arızasız işlemesi düşüncesinin yanında, özgürlük kurumlarının yaşatılması vaadi yer almıştır. Ancak, açıkça belirtilmeyen özgürlük

¹ CHP’nin sol söylemi savunmaya başladığı süreçte her ne kadar İsmet İnönü, CHP’nin ilkelerini ve 1961 Anayasasını dayanak göstererek, CHP’nin söyleminin yeni olmadığını zaten 40 yıldır solcu olduklarını ifade etmiş olsa da, CHP, gerçeklikte iç ve dış dinamiklerin zorlamasıyla ortanın solu söylemine kaymıştır.

kurumlarının partinin çalışmalarına rehber olacağı önemle vurgulanmaktadır: “Demokratik Anayasamızın getirdiği hürriyet müesseselerini yaşatmak ve geliştirmek, iktidarda ve muhalefette, hareketlerimize rehber olacak en kutsal ödevler arasındadır” (AP, 1965: 4).

AP’nin Seçim Beyannamesi’nde yer verdiği özgürlüklerin başında din ve vicdan özgürlüğü gelmiştir. “Adalet Partisi; vicdan ve din hürriyetini bütün vatandaşlarımızın tabii ve kutsal hakları olarak görür; bu hakların da diğer tabii haklar gibi anayasamızın teminatı altında bulunduğuna inanır. Din hürriyeti ile sıkı sıkıya bağlı olarak ibadet serbestliğinin de vatandaşın en tabii hakları arasında yer aldığı kanaatındadır” (AP, 1965: 10) denilerek temel özgürlüklerden olan din ve vicdan özgürlüğü üzerinde önemle durulmuştur. AP’nin Beyannamesi’nde bir diğer temel özgürlük olan basın özgürlüğü üzerinde de önemle durmuştur. Basın özgürlüğü, Demokrat Parti iktidarınca önemli ölçüde tahribata uğratılmış ve 1961 Anayasası’nca güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda AP Beyannamesi’nde basın özgürlüğüne şu şekilde yaklaşmaktadır: “Devletin basın hürriyetine gölge düşürmeden, bu meselelerin çözülmesinde ona yardımcı olması gerektiğine inanıyoruz. Hür cemiyet düzeninin ve demokratik sistemin en büyük teminatı olan basınımıza her bakımından destek olmak, bizim için büyük mazhariyet olacaktır” (AP, 1965: 11).

AP, temel özgürlükler dışında, sosyo-ekonomik özgürlüklere de beyannamesinde önemli bir yer verilmiştir. Bu özgürlükler yer verilmesinde, 1960’larda yükselen sosyal refah devleti anlayışının etkisi göz ardı edilemez. Bu nedenle 1961 seçimlerinden farklı olarak refah devleti anlayışını bu beyannamede ortaya koymuştur. AP, refah devletini siyasi, sosyal ve ekonomik özgürlükleri gerçekleştirecek bir araç olarak görmüştür. “Refah devleti kavramı; vatandaşın siyasi hürriyetlerini iktisadi ve sosyal alandaki faaliyetlerini destekleyen ve takviye eden devlet idaresi anlayışı; hürriyetlerin; siyasi, sosyal ve iktisadi alanda bütün vatandaş kütlelerine yayılmasına hizmet eder” (AP, 1965: 13).

AP’nin refah devleti ile ilişkilendirdiği sosyo-ekonomik özgürlüklerin başında, çalışma yaşamındaki ilişkilerden kaynaklı özgürlükler gelir. AP çalışma yaşamına ait hak ve özgürlüklere ilişkin olarak, “İşçilerimizi işverenlerle toplu sözleşmelerde kuvvetli pazarlık gücüne sahip kılacak olan işçi teşekküllerini ve hür sendikaları haklı isteklerinde ve faaliyetlerinde daima destekleyeceğiz” (AP, 1965: 16) demektedir. AP’nin özellikle işçi örgütlerinin faaliyetlerinin desteklenmesi üzerinde durması, dönemin yükselen sosyal devlet gerçeği ile örtüşmektedir. Ancak liberal ve gelenekçi öğeler barındıran AP, özgürlüklerin

kullanılması ile ilgili bazı çekincelere sahipti. Örneğin yukarıdaki özgürlükçü ifadenin hemen ardından sendikalar ile ilgili şu ifade yer alması anlamlıdır: “Kanun ve kamu düzeni sınırları içinde çalışan sendikaların faaliyetlerine müdahale edilmesine göz yummayacak, aynı zamanda sendikaların siyasi maksatlar için kullanılmasına kamu düzenini bozmak amacıyla istismar edilmesine müsaade etmeyeceğiz” (AP, 1965: 16). Beyanname’de sendikaların faaliyetleri ile ilgili bu çekince ve sınırlamalara değinilmesi, sermaye-emek çelişkisinde, sermayedarların çıkarlarını bozmayacak ehil sendikalar istenildiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca “sendikaların siyasi maksatlar için kullanılmasına” izin verilmeyeceği düşüncesi¹, siyasal partilerin temellendiği koşullara da ters düşmektedir. Batı’da önemli ağırlığa sahip bazı partiler, sendikalar ve meslek kuruluşları tarafından kurulmuş ve bu yapılar parti siyasetinde önemli rol oynamışlardır. Bu anlamda çalışma yaşamındaki örgütsel ilişkileri, yani 1970 sonrasının ünlü söylemi ile “sosyal uyanışı”, siyasi yapılanmalardan soyutlamak mümkün gözükmemektedir.

AP’nin Seçim Beyannamesi’nde, düşünce özgürlüğüne konulan sınırlamalar açısından ele alınması gereken bir nokta da komünist düşünceye karşı gösterilen son derece muhafazakâr yaklaşımdır. AP, 1965 Seçim Beyannamesi’nde komünizm karşıtlığını işlemiş ve komünist düşünceye karşıtlığı, Anayasayı referans göstererek savunmuştur. Nitekim beyanname’de bu yaklaşım, “Demokratik Anayasamız, hürriyet rejimini tahrip etmek isteyen, aile, mülkiyet, miras, çalışma ve iş yapma hürriyeti, laiklik, din ve vicdan hürriyeti gibi temel müesseseleri ortadan kaldırmak isteyen aşırı akımların serbestçe faaliyette bulunmasına müsait değildir” (AP, 1965: 8) şeklinde ifade edilmiştir. Aşırı akım olarak görülen komünist düşünceye karşı mücadele ve onu engelleme, AP kadar katı çizgilerle olmamakla birlikte CHP’nin de savunduğu bir yaklaşımdır. Ancak AP’liler sol siyasal fikir hareketlerinin bu yükselişe geçtiği bu dönemde, CHP’yi savunduğu ortamın söylemi nedeniyle komünistlikle ilişkilendirmiştir. Son derece popülist bir nitelik taşıyan bu söylem, soğuk savaş politikasının izlerini taşımaktadır. Böylece temel ve siyasal özgürlükler yok sayılarak, adeta bütün sol ve demokratik düşünceler komünizmle ilişkilendirilmiştir.

¹ Sendikaların siyasi maksatlar için kullanılmasına izin verilmemesi yaklaşımının benzeri, CHP’nin 1947 Parti Programında yer almıştır (Tunaya, 1952: 593). Bir başka deyişle AP söylem düzeyinde özgürlükleri savunur yaklaşımlar koymakla birlikte, önemli bir özgürlük olan sendikal özgürlükle ilgili sınırlamaları savunmakta ve bu yaklaşımıyla CHP’nin yaklaşık 20 yıl önceki konumuna gerilemektedir.

AP'nin önemli bir yönü de siyasal fikir hareketlerinin ve ideolojik kutuplaşmaların öne çıktığı bir dönemde, ideolojik konumlanmayı reddetmesidir¹. Demirel, her ne kadar da ekonomik görüşlerinin günün şartlarına göre belirleneceğini ifade ederek, pragmatik bir yaklaşımı savunmakla birlikte, ekonomik alanda liberal politikalara daha fazla vurgu yapmıştır. Bu bağlamda Demirel, “AP'nin seçim kampanyasında paralel olarak, gerek miting, gerekse radyo konuşmalarında ekonomik sorunlara geniş yer ayırmış; bu konularda her zaman özel teşebbüsçülüğün, devletçiliğe kıyasla önde yer aldığını belirtmiştir” (Abadan, 1966: 127). Ayrıca AP basın çevreleri ise, petrolü millileştirme çabalarının, her türlü şahsi teşebbüsü ve hür ekonomik rejimi tahrip edecek koyu devletçiliğin ilk harcı, rejimi parçalama teşebbüsü olarak vasıflandırmışlardır (Abadan, 1966: 138).

AP'nin seçim sürecinde siyasi özgürlükler konusundaki ikilemlerini görmek mümkündür. Örneğin Beyanname’de “Muhalefeti ve siyasi rakipleri, ortadan kaldırmayı ön gören, bunları milli hayat bakımından muzır ve tehlikeli sayan totaliterler felsefenin karşısındayız” (AP, 1965: 5) denilerek, siyasi rakiplerin varlığı ile ilgili olumlu söylem sahiplenilmiştir. Ancak AP'nin bu yaklaşımı kısa bir süre sonra ortaya konan uygulamalarla tezatlık oluşturmuştur. AP, TİP'in güçlenmesi karşısında, seçimlere 35 gün kala TİP'in seçime katılmasını önlemek için Yüksek Seçim Kurulu'na başvurmuştur. Seçimden bir hafta önce de Başbakan Yardımcısı AP Genel Başkanı Demirel, Gaziantep'te yaptığı bir konuşmada “TİP'lileri kovalayın” (Teziç, 1976: 322) diyecektir. Böylece 1965 seçimine gidilirken daha önce ifade edilen özgürlük söylemiyle ilgili ikilemler sergilenmeye başlanmıştır.

1965 Seçimi, siyasal partilerin kendilerini sağ ve sol skalasında tanımlamaya çalıştıkları, sadece siyasi hak ve özgürlükler değil, ekonomik kalkınma, gelir dağılımı, toprak reformu ve dış politika gibi konularda da fikir beyan ettikleri bir seçim olarak nitelendirilmektedir (T. Demirel, 2004: 46). AP bu seçimde, 1961 Seçiminde savunduğu af, kardeşlik, milli birlik vs. gibi platonik hedefler yerine, geniş seçmen kütlelerinin dileklerine uygun düşen bir yaklaşımı benimsemiştir. Siyasi liberalizmi, gelenekçi milli değerlerle hür bir sosyo-ekonomik düşünce sistemini uzlaştırma çabası anlamına gelen bu devlet görüşünün,

¹ Demirel “Liberalizm ve kapitalizm de dâhil, bütün izmlere karşı olduğunu basına ilan etti. İktisadi görüşümüz günün şartlarına göre oluştururuz” (Ahmad, 1996: 232).

ideolojik çatışmalar dışında yeniden kuvvetlenen Türk orta ve üst sınıf mensuplarına oldukça geniş ölçüde çekici görüldüğü, seçim sonuçları ile de ispatlanmış durumdadır (Abadan, 1966: 147). AP'nin açık bir zaferi ile sonuçlanan seçimden sonra Demirel, 13 Ekim 1965'te düzenlediği basın toplantısında partisi ve hükümet adına; yeni bir seçim sistemi, basın suçlarının affı, servet beyannamelerine son vermek, özel sektöre hükümet yardımı ve yabancı sermayenin desteklenmesi vaatlerinde bulundu (Ahmad ve Ahmad, 1976: 299).

AP'nin 1965 Seçim Beyannamesi'nde refah devleti vurgusu bulunmaktadır. Buradaki özgürlük yaklaşımı, CHP'nin sosyal ve ekonomik özgürlükler ile ilgili beyannamesinde yer verdiği düşünce ile benzerlik taşır. Bu benzerlikte Anayasa'nın getirdiği özgürlük düşüncesi ve 1960'larda yükselen toplumsal sınıfların istemleri etkilidir. Ancak AP, bu yaklaşımlarının söylemde kalıp kalmadığını, 1971'e kadar sürdüreceği iktidarındaki uygulamalarla ortaya çıkacaktı.

3.1.2. 1969 Seçimi

Adalet Partisi 1965 seçiminde önemli bir oy desteğiyle tek başına iktidara gelmiştir. 1969 genel seçimi, Demirel liderliğindeki AP'nin 4 yıl aradan sonra gireceği ikinci genel seçimdi. Seçim bundan önceki seçimlerde olduğu gibi ağırlıklı olarak iki siyasal partinin çekişmesine sahne olmuştur.

12 Ekim 1969 seçimine AP “Hürriyet ve Refah Yolunda El Ele Verelim” adlı beyanname ile girdi. Beyannamede 1965-69 dönemi değerlendirilirken son derece özgürlükçü bir tablo çizilmektedir: “Bazen kanun hudutlarını bile zorlayacak şekilde hürriyetlerden yararlanma imkanlarının açılması ve engin bir hoşgörülük, bu dönemin belli başlı vasıfları olmuştur. Hürriyetleri sorumluluk hudutları içinde kullanma zarureti, bu devrede edinilen tecrübelerin en önemlileri arasındadır” (AP, 1969: 4). 4 yıl iktidarda kalan AP'nin özgürlükler konusunda genel kanıları seçim beyannamesinde şöyle belirtilmiştir: Bir taraftan iktidar-muhalefet diyalogunu geniş yürekle devam ettirmenin diğer taraftan, başta basın hürriyeti olmak üzere Anayasa'nın tanıdığı hak ve hürriyetlerin kullanılmasından korkmamanın demokrasi için bir şart olduğuna samimiyetle inandık. Bu inancımıza uygun olarak hürriyet rejimini ve hukuk devleti nizamını bütün icaplarıyla tatbik etmeyi mühim vazife saydık” (AP, 1969: 7). AP ayrıca Beyannamede din ve vicdan özgürlüğü üzerinde durmuştur. “Adalet Partisi, din ve vicdan hürriyetini, bütün vatandaşlarımızın doğuştan var olan kutsal ve medeni

hakları olarak görür. Bu hakları Anayasamızın teminatı altındadır. Hürriyetlerin en geniş şekilde korkusuz, endişesiz, kanun dairesince serbestçe kullanılmasının sağlandığı bugünkü ortamda vatandaşlarımızın din ve vicdan hürriyetinden de bütünü ile ve tam bir açıklık ile istifade etmeleri mümkün kılınmıştır” (1969: 54). AP Seçim Beyannamesi’nde özgürlükler konusunda bu olumlu yaklaşımları ifade etmekle birlikte, özgürlükler ile ilgili CHP kadar ayrıntılı durmamıştır.

AP’nin Seçim Beyannamesi’nin dikkate çeken bir yönü de, AP’nin özgürlükler konusundaki ikilemin açık bir şekilde ortaya konulmasıdır. Yukarıda Anayasa ve özgürlükler ile ilgili olumlu değerlendirmelerin altında, toplumda yaşana gerilimler 1961 Anayasası’nın getirdiği müesseselere bağlanmakta ve “Anayasa Islahatı” vaat edilmektedir. Bu ıslahatta ağırlıklı olarak, özgürlüklerin kullanılması ile ilgili çekincelere değinilerek, özgürlükleri kısıtlayacak yaklaşımlar ifade edilmektedir (1969: 9-13). 1960’ların sonunda yükselen toplumsal hareketlerinin hak ve özgürlük taleplerinin artması ve bunu doğurduğu kaygılar AP’nin özgürlüklere konusundaki seçim vaatlerine yansımıştır.

3.2. AP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kongreler ve Parti Programı

AP tek başına iktidarda olduğu 1965-1971 döneminde ilk olarak, 1966 yılında Üçüncü Büyük Kongresini toplamıştır. Bu kongrede Genel Başkan Demirel’in konumu daha da güçlenmiştir. Kongre’de CHP karşıtlığı ve milli irade teması ön plana çıkmıştır (Kaya, 2004: 206).

1966 tarihinde Demirel’in il kongrelerinde yaptığı konuşmalarda da özgürlükle ilgili önemli noktalara vurgu yapılmıştır. İstanbul İl Kongresi’nde yaptığı konuşmada “Türk Milletinin medeni bir millet olarak ve her ferdinin, Anayasada hükme bağlanmış olan bütün hürriyetlerden faydalanmasının savunucusudur” (Demirel, 1967a: 26). Ayrıca, Demirel, Adalet Partisi’ni Türkiye’de Anayasa düzeni içinde özgür düşüncenin ve özgür vicdanın savunucusu görmektedir (1967b: 66). Demirel bir başka konuşmasında ise hürriyetleri kısıtlamadan, vatandaşı esir haline getirmeden kalkınma olacağına değinmiştir. Ona göre zihinlerin sustuğu, dudakların açılmadığı yerde sadece, bir avuç zümre kalkınmıştır. Şikâyet olmayan yerde kalkınma olacağına inanılmaz. Adalet Partisi, milletin temel haklarından taviz vermemeyi şiar edinmiştir (Demirel, 1967c: 71).

1965-1971 döneminde AP'nin, Dördüncü Büyük Kongresi ise 1968 yılında gerçekleştirilmiştir. Demirel'in parti içi muhalefet karşısında güçlü çıktığı bu kongrede, eski DP'lilerin siyasal haklarının geri verilmesi gündeme gelerek, siyasal hak iadesi kabul edilmiştir (Demirci Güler, 2003: 74).

AP, bu dönemdeki Beşinci Büyük Kongresi'ni 1970 yılında gerçekleştirmiştir. AP'nin kongresinde, daha önce söylem düzeyinde ifade edilen muhalefet partileriyle olan ilişkilerde hoşgörölü olunacağı anlayışı terk edilmiştir. Nitekim bunun en önemli göstergesi, kongreye sunulan raporda, muhalefet partilerinin temel politikasının “tezvir, tahrik ve inkar” olarak tanımlanmasıdır (Demirci Güler, 2003: 74). Kongrenin bir diğer yönü de, 1969 kabinesinde yer bulamayan ve kongreye hazırlıklı gelen muhaliflerin, yönetimle hesaplaşmasına sahne olmasıdır (Kaya, 2004: 208).

AP'nin 1969 parti programında özgürlükleri ele alışı, 1964 programıyla pek çok yönden benzer özellikler göstermektedir. Programda özgürlüklere yaklaşımla ilgili önemli bir değişikliğe gidilmemiştir.

3.3. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları

Adalet Partisi, 10 Ekim 1965 Seçimi sonucunda aldığı önemli oy desteği ile iktidarın en büyük adayı olmuştur. Cumhurbaşkanı Gürsel, AP lideri Demirel'e hükümeti kurma görevini vermiştir. Demirel'in hükümeti kurması ile 1971'e kadar sürecek olan AP iktidarının birinci evresi başlamıştır.

Birinci Demirel Hükümetinin Programı'nda, partinin Anayasanın teminat altına aldığı bütün temel hak ve hürriyetleri, korumayı vaadederek iktidara geldiğine işaret edilmiştir. Bu bağlamda vatandaşın can ve mal güvenliği, seyahat ve çalışma özgürlüklerini korumak için gerekli tedbirlerin alınacağına; vicdan ve din özgürlüğünün vatandaşın en tabii hakları arasında yer aldığına vurgu yapılmıştır. Ayrıca toplum düzeni ve demokratik sistemin en büyük güvencesi görülen basın özgürlüğü üzerinde de önemle durulmuştur (T.B.M.M., 1988b: 91). Yine “hangi siyasi görüşe sahip olursak olalım, birbirimize tahammül etmek, birbirimizin fikir ve davranışlarına karşı müsamahalı olmak gerektiğine inanıyoruz” (T.B.M.M., 1988b: 92) ifadesine yer verilmiştir.

Hükümet Programı'nda Anayasa'daki özgürlükleri yok etmeye yol açacak aşırı akımlara izin verilmeyeceği, sosyal adalet ve sosyal güvenlik tedbirlerinin bunlarla mücadelede önemli araçlar olduğuna değinilmiştir. Ayrıca bu konularla ilgili önlemleri içeren kanun tasarılarının süratle hazırlanacağı ifade edilmiştir. Böylece Hükümet Programı'nda bir yandan özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi vurgulanırken, diğer yandan da özgürlüklerin kötüye kullanılması çekincesi ile bir takım önleyici kanunların çıkarılmasına değinilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 94).

AP'nin Hükümet Programı'nda “iktisâdi kalkınmamızın ancak hürriyet içinde gerçekleştirilebileceği” vurgulanmıştır. Karma ekonomiyi savunan hükümet, refah devleti anlayışının iktisâdi bünyemizin karma ekonomi esasına dayanmasından ileri geldiğini belirtmiştir. Yine sosyal ve ekonomik özgürlüklere yer verilerek, çalışanların ücretlerinin yükseltilmesi, toplu sözleşme ve sendikaların faaliyetlerinin destekleneceği vaatlerinde bulunulmuştur (T.B.M.M., 1988b: 100).

Adalet Partisi 1965-1969 dönemindeki söyleminde özgürlüğün hemen her türünün savunucusu bir söyleme sahiptir. Bu bağlamda Demirel'e (1967d: 13-14) göre, “Adalet Partisinin ısrarla müdafaasını yaptığı hür ve serbest seçim müessesesi, hür basın, hür yargı organları, siyasal partiler, hür sendika, muhtar üniversite, hür teşebbüs, hür vicdan, hepsi demokratik düzenin müesseseleridir... Türkiye'de herkesin mesken masuniyeti, seyahat hürriyeti, söz hürriyeti, fikir hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, istediği işi tutabilme hürriyeti ve alabildiğine bir matbuat hürriyeti vardır ve herkes için vardır”. Ayrıca Demirel bir açıklamasında, “Biz Türkiye'de söz hakkının, söz hürriyetinin düşünce hakkının, düşünme haysiyetinin teminatıyız” (1969: 94) demektedir.

AP lideri Demirel, 1968'e kadar Anayasa'daki özgürlükler konusunda oldukça hoşgörülü bir söylem ortaya koymuş ve özgürlüğün hemen her türünü savunmuştur. Ancak 1968'lerden itibaren gittikçe hızlanan toplumsal hareketler, söylemde savunulan özgürlüklerin, uygulamada sınırlandırmacı ve yasaklayıcı bir şekle dönüşmesine yol açmıştır. Böylece AP'nin daha önceki dönemden gelen özgürlüklerin savunulması ve sınırlandırması ikilemi, bu dönemin sonuna doğru daha da belirginleşmeye başlamıştır. Nitekim Ahmad'ın belirttiği gibi, Demirel hükümetinde Aydınlar hedefti; yazarlar ve sanatçılar sürekli taciz edildi; bazıları hakkında ceza kanununun komünizm propagandasını yasaklayan 141. ve 142. Maddelerine göre kovuşturma açıldı. Demirel özellikle 1968'den başlayarak artan ideolojik

kutuplaşmanın ve şiddet olaylarının kaynağını, siyasal sistemde özgürlüklerin çok fazla olmasında gördü. Bu nedenle 1968’te Radyo Konuşmasında düşünce, ifade ve eleştiri özgürlüğü ile ilgili, bir ideolojinin bu özgürlükleri tehdit edebilecek kadar genişletilmesine izin verilmemesi gerekir, uyarısında bulundu (1996: 197-200).

1969 seçimlerinin ardından ise Demirel liderliğindeki AP ikinci kez tek başına iktidara gelmiştir. Adalet partisi ülkede toplumsal hareketlerin taleplerinin doruğa çıktığı bir evrede yeniden iktidar olmuştur.

AP bu iktidar evresinde hazırladığı İkinci Demirel Hükümet Programı’nda, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi devlet ve milletin beka ve selameti ile ilgili sebeplerle ve kanun yoluyla bile olsa, hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmayacağı ve iktisadi sosyal ve kültürel kalkınmanın ancak demokratik yollarla gerçekleştirilebileceğinin Anayasamızda açıkça belirtilmiş olduğuna ve bu yaklaşımın benimsendiğine yer verilmiştir. Anayasa’nın 11. Maddesine yapılan bu olumlu göndermenin ardından, “Demokratik camiada Türkiye’ye müstesna bir mevki sağlamaya yardımcı olan ve yeni nizamla sağlanan geniş hak ve hürriyetler, zaman zaman ölçüsüz bir şekilde kullanılmıştır” denilerek (T.B.M.M., 1988b: 132), aslında geniş hak ve özgürlüklere neden olan hukuksal güvencenin 11. Madde olduğu belirtilmiştir. Nitekim AP, 12 Mart sonrasındaki Anayasa değişikliklerinde üzerinde en çok tartışmaların yaşandığı bu maddenin değiştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

AP Hükümetinin Programı’nda kişi hak ve özgürlüklerinin bir parçasını oluşturan din ve vicdan özgürlüğü üzerinde de durulmuştur. Bu özgürlüğün Anayasa’nın güvencesi altında olduğuna ve bu özgürlükten yararlanılması için gerekli ortamın oluşturulduğuna değinilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 135).

Hükümet Programı’nda kişi hak ve özgürlüklerin dışında sosyal ve ekonomik özgürlüklerin bir parçası olan sosyal kuruluşların ve sendikaların özgürlük içinde faaliyet göstermelerinin sağlandığına da vurgu yapılmıştır (T.B.M.M., 1988b: 146-147).

Adalet Partisi’nin *Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965-1971* adlı yayını, incelediğimiz 1965-1971 zaman kesitine denk gelmesi açısından dikkat çekicidir. Bu yayında özgürlükler alanı ile ilgili olarak şu yaklaşım ifade edilmiştir: “Batılı anlamda hür ve demokratik düzende, ferdin hak ve hürriyetleri İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde

ifadesini bulmuştur. Bu hak ve hürriyetlerin gerçekleştirilmesi ve korunması için Adalet Partisi büyük gayret ve çaba sarfetmiştir” (1972: 2). Bu anlamda “Beğenmediğimiz ve istemediğimiz fikirlerle ve bu fikri savunan kuruluş ve kişilerle birlikte yaşama gereği ve bu gereğe uygun tutum Adalet Partisi için esas olmuştur” (1972: 5).

Adalet Partisi’nin 1965-1971 döneminde sosyo-ekonomik özgürlüklere ilişkin olumlu yaklaşımlarının olduğu bu yapıtta belirtilmiştir. Bu bağlamda “Adalet Partisi hür sendikacılığı demokrasinin gerekli ve ayrılmaz bir kurumu, sendikaların sosyal adalet ve sosyal güvenliğin sağlanmasında gelişen toplum şartlarının icabı meşru kuruluşlar olarak mütalaa etmiştir. Bu anlayış içinde Türk Sendikacılığının demokratik sisteme bağlı olarak güçlenmesi için bütün tedbirler alınmıştır... Sendikaların gelişmesini ve faaliyetini önleyici her türlü sınırlamaların karşısında olduk. Sendikalara karşı siyasi, idari ve ekonomik herhangi bir baskı teşebbüsüne müsaade etmedik” (1972: 24). Ayrıca Adalet Partisi’nin 1965-1971 arasındaki iktidarı, “insan haklarına dayalı demokratik hukuk devletinin kurulmasında en büyük merhalenin katedildiği (özgürlük dönemi) olarak” (1972: 25) nitelendirilmektedir.

Adalet Partisi yukarıda da ifade edildiği üzere 1965- 1971 dönemi ile ilgili olumlu bir tablo çizmektedir. Ancak bu olumlu değerlendirmeye karşın, Hükümet Programında 1961 Anayasası’nın getirdiği yasama ve yürütme ilişkisinin, 1924 Anayasası’ndan farklı oluşunun yepyeni durumlar yarattığına değinilmektedir. Ayrıca Anayasa’daki “geniş hak ve hürriyetler, zaman zaman ölçüsüz bir şekilde” kullanıldığına, istismar edildiğine ve yadırgatıcı olaylara zemin hazırlandığına dikkat çekilmiştir. Böylece AP Programı’nda bir yandan 1961 Anayasasındaki özgürlüklerin geniş tutulmasının getirdiği olumsuzluklardan duyduğu rahatsızlığı belirtmekte, öte yandan da Anayasa’nın niteliklerine ve özgürlük anlayışına inancının sağlam olduğunu ortaya koymuştur. Bu çelişki AP’nin özgürlüklere yaklaşımındaki tutarsızlığı bir kez daha açığa çıkarmıştır.

AP’nin özgürlük yaklaşımı ekonomi politikasıyla da yakından ilgilidir. Ekonomik kalkınmanın girişimci sınıfın önündeki her türlü engel ve sınırlamaların kaldırılmasını savunan liberal özgürlük düzeni içinde anlam bulabileceğine inanılmıştır. AP bir yandan da çalışanların sosyal ve ekonomik özgürlüklere kavuşmasında önemli bir rolü olan sendikaların desteklenmesini programa almıştır. AP böylece hem liberalizme dayalı hem de sosyal demokrasiye dayalı özgürlükleri dönemin koşullarından kaynaklı olarak birbirlerine eklemlenmekteydi. Bir başka anlamıyla dönemin koşullarına uygun pragmatik bir bakış açısı

benimsenmiş oluyordu. Ancak pragmatizme ve eklektisizm dayalı özgürlük söyleminin, süreç içerisinde hoşgörüsüz uygulamalara ve siyasal özgürlükler üzerinde baskı ve karalama çalışmalarına dönüştüğü görülmektedir. AP bu çelişkili durum, iktidar döneminin sonuna kadar sürdürmüştür.

AP, yukarıda da vurgulandığı üzere iktidar evresini özgürlükler dönemi olarak nitelendirmekle birlikte, bu söylemine tezat girişimlere 1960'ların sonuna doğru sıkça başvurmaya başlamıştır. Nitekim 15-16 Haziran 1970 işçi olayları bu çerçevede anlamlıdır. AP'nin sendikal hak ve özgürlüklerin önemli ölçüde kısımaya yönelik girişimleri, sendikalı işçilerin tepkisini çekmiştir. Önemli bir kitlesel güce ulaşan işçi hareketleri, sıkıyönetimlerle bastırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Demirel iktidarının son yıllarında eylemler, sokak çatışmaları ve şiddet olayları daha da artmıştır. Ülkedeki kaos ortamının yarattığı siyasal boşluk, askerlerin yönetime el koyma isteğini güçlendirmiştir. Ahmad'a göre, Demirel'in muhtıra sürecinde istifası bizzat kendisinin sık sık dile getirdiği, ancak Anayasanın sağladığı güvenceler nedeniyle gerçekleştiremediği anti-demokratik önlemlerin yolunu açtı¹ (1994: 205).

1965-1971 dönemi Türkiye'de siyasal tartışmaların yoğun yaşandığı, geniş kesimlerin istemlerini daha da örgütlü bir güç şeklinde yükselttiği, sosyal refah devleti anlayışının güçlendiği, Batı'da ve Türkiye'de sol düşüncenin yükseldiği, tam bağımsız ve demokratik Türkiye isteminin özellikle üniversiteli gençlik arasından önem kazandığı bir zaman dilimidir. Bu süreç özgürlük söylemini siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda daha fazla ön plana çıkartacaktır. Bu evrede CHP, sosyo-ekonomik özgürlükler yanında, diğer sivil ve siyasal özgürlüklere getirdiği açılımlar ile AP'den önemli ölçüde farklılaşmıştır.

¹ 12 Mart 1971 öncesinde ordu dışındaki muhalefet kurumları AP'ye göre daha demokrat bir konumdadır. Bir başka anlatımla AP'nin özgürlükleri sınırlama teşebbüslerine karşı çıkmak anlamında, muhalefet daha demokrat bir kimliktedir (Kayalı, 2005: 168).

III. 1971-1980 DÖNEMİNDE CHP VE AP'NİN ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMLARI

1. 1971-1980 Döneminde Özgürlüklerin Gelişiminde Rol Oynayan Faktörler

1.1. Sosyo-Ekonomik Değişmeler

Toplum nüfusunun sahip oldukları özgürlükler, bireylerin sahip oldukları konumlarla yakından ilgilidir. Bu konumların belirlenmesinde girilen ekonomik ilişkiler ve daha genel olarak içinde yaşanılan ekonomik ve sosyal yapı önemlidir.

Türkiye’de 1960’larda plana dayalı kalkınma anlayışına bağlı olarak ortaya çıkan sanayi ve hizmet sektörlerindeki büyüme 1971’den sonra da sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak ekonominin dışa açık ve bağımlı bir büyüme özelliği göstermesi, dış dünyadaki ekonomik durgunluktan Türkiye’nin de etkilenmesini getirmiştir. Ancak Türkiye ekonomisi popülist politikalar ve seçim ekonomileriyle 1973 Petrol Krizi’ni ertelemiştir.

Ekonomik krizin dünya piyasalarını etkilediği dönemde, Türkiye’de 1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla öne çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu (Boratav, 1997: 331).

Türkiye’de 1971-1980 döneminde ekonominin temel sektörlerinde büyüme hızları şu şekildedir:

Tablo 15
1971-1980 Yılları Arasında Sektörlere Göre Yıllık Büyüme Hızları (% olarak)

Sektörler	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Tarım	5.2	1.1	-7.8	6.3	3.1	7.0	-1.9	2.8	0.0	1.1
Sanayi	9.0	10.4	11.9	7.3	9.1	9.0	6.9	3.4	-4.4	-3.3
Hizmetler	4.5	10.3	6.4	4.5	8.5	12.9	4.4	0.1	0.8	-3.7
GSMH	7.0	9.2	4.9	3.3	6.1	9.0	3.0	1.2	-0.5	-2.8

Kaynak: TÜİK, 2008: 657-658.

Tablo 15 incelendiğinde, 1970'lerin ortalarına kadar sektörel bazda büyüme oranları, bir önceki döneme benzemektedir. 1970'lerde imalat sanayinde giderek teknolojinin yerli üretimine geçilmeye başlanmıştır. Gecekondu semtleri ile bazı işçi ve köylü evlerine yerli sanayinin ürünü olan dayanıklı tüketim malları girmeye başlamıştır. İmalat sanayi 1970'lerin ilk yarısında talebe karşı büyümeye devam etmiştir (Boratav, 1997: 327). Ancak ertelenen 1973 Petrol Krizi'nin ekonomiye etkileri özellikle imalat sanayi alanında 1976'ya birlikte görülmeye başlamıştır. Türkiye ekonomisinde 1976'dan itibaren ön plana çıkan kriz hali, aslında ertelenmiş bir krizden başka bir şey değildir. 1974'da dünyada görülen petrol fiyatlarındaki artışın¹ getirdiği sorunlar, Demirel hükümetince borçlanma politikası ve destekleme politikaları ve seçim ekonomisi gibi popülist önlemlerle ertelenmeye çalışılmıştır (Boratav, 2007: 128-129). Bütün bu erteleme çabalarına rağmen 1976'a gelindiğinde enflasyon yüzde 20-30'lara, 1977'de ise yüzde 40-50'lere yükselmiştir (Özdemir, 1997: 242). Krizin etkileri ülkemizde, 1977'den itibaren ise tüm sektörlerde önemli bir gerilemeye yol açmıştır.

1970'lerin sonlarına gelindiğinde, kırsal alanlarda traktör sayısı yarım milyona yaklaşırken, hızlı makineleşme tarımda emek yoğun yöntemlerin fiilen ortadan kalkmasına neden olmuştur. Böylece kentlere göç ve kentleşme hızı da devam etmiştir. (Keyder, 1992a: 321). 1970'de kentsel nüfus oranı %38'ken 1980'de ise % 44'e yükselmiştir (DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 151). 1980'e gelindiğinde çalışan nüfusun sektörlere dağılımı da bu olguyu doğrulamaktadır. 1970'de çalışan nüfusun 4.593.909 kişisi tarımla uğraşırken, 1980'de bu rakam çok küçük bir artışla 4.638.185 olmuştur. Öte yandan 1970'de imalat sanayinde 960.258 kişi çalışırken, 1980'de bu rakam 1.607. 250 olmuştur (TÜİK, 2008: 19).

Türkiye'de özellikle 1960'lardan itibaren hızlanan toplumsal yapıdaki değişimler, toplumsal ilişki alanlarına önemli bir dinamizm kazandırmıştır. Değişimin getirdiği dinamizm, toplumsal örgütlenmelerin, siyasal fikir hareketlerinin daha da ön plana çıkmasına olanak sağlamıştır. Kayalı'nın belirttiği üzere, 1965 sonrası ortamda Türkiye'de fikirsiz bölünmelerin ve konumlanmaların yoğun bir şekilde ortaya çıkmasının sebebi, fiili düzeydeki

¹ Yıllara göre ham petrolün varil fiyatları şöyledir: 1973'te 3.5 dolar, 1974'te 9.0 dolar, 1975'te 10.9 dolar, 1976'da 11.8 dolar, 1977'de 13.3 dolar, 1978'de 13.1 dolar, 1979'da 18.0 dolar, 1980'de 33.0 dolar (DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 52).

özgürlüklerdir (2005: 97). Sosyo-ekonomik değişmelerin ve dış dünyadaki dinamiklerin desteklediği bu özgürlükçü ortam, ara rejim dönemine kadar sürmüş ve sonradan bu dönmedeki bazı engellemelerin aşılmasıyla 1970'lerin ikinci yarısına da yansıyan biçimiyle devam etmiştir.

1970'lerin sonunda ekonomide daralma yaşanırken, sendikalar bu evrede daha güçlenmişlerdir. 1970'de sendika sayısı 737'ken, 1978'de bu rakam 879'a çıkmıştır (Işıklı, 1992: 351). Bu rakamlar toplumdaki değişimin dinamiğini de ortaya koymaktadır. Sendikaların güçlenmeleri ve taleplerinde daha fazla siyasileşmeleri, sanayicilerin yüksek kar olanaklarını engellenmesini yol açmaktaydı. 1970'lerin ikinci yarısında sanayide üretim düşerken, ücretlerin sanayi katma değer içindeki payı ya artmış ya da aynı kalmıştır (Keyder, 2008: 232).

1978'de hükümeti kuran Ecevit olumsuz bir ekonomik mirasla karşı karşıya kalmıştır. Kıbrıs'a müdahale nedeniyle ABD ambargosu ve uzantısı olarak dış kredi imkânlarının kısılması, dış ödeme zorlukları da bu mirasın diğer boyutlarıdır (Çavdar, 1996: 253). 1978'de başa geçen CHP hükümeti pek çok temel ithal girdisinin tahsisini merkezi olarak saptamaya kalkışarak piyasada tam bir kargaşaya yol açtı, bunu da darlıklar ve kaçakçılıktan elde edilen aşırı karlar izledi (Keyder, 1992a, 322). Ecevit'in iktidarının son yılında TUSİAD ilanlarıyla işçi ücretlerinin denetim altına tutulacağı, kamu iktisadi teşebbüslerinin rasyonel koşullarının sağlanacağı bir ekonomik düzeni, hükümete bunalımdan çıkış yolu olarak gösteriyorlardı (Çavdar, 1996: 254).

1970'lerin sonunda ekonomik bunalımın yoğunlaşması ve 1977-78 yıllarında alınan kararlılık önlemlerinin yetersiz kalması üzerine Demirel Hükümeti, 24 Ocak 1980'de başlayarak yeni bir ekonomi politikası yaşama geçirdi. 24 Ocak kararları olarak da adlandırılan yeni ekonomi politikasının belirleyici özelliği, piyasanın kendi işleyişine göre oluşacak fiyatların yol göstericiliğinin benimsenmesi ve özel girişimciliğin daha fazla ön plana çıkartılmasıdır (Kepenek ve Yentürk, 2007: 199). Böylece 1970'lerin sonunda sosyal refah devleti anlayışına dayalı politikalar terk edilmeye ve yeniden liberal piyasa uygulamalarına ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu durum sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler alanında yeni kazanımların güçleşeceği anlamına gelmekle birlikte, mevcut kazanımların da tehdit edilmesi anlamını taşımaktadır. Ancak Türkiye'de 1960'dan bu yana toplum nüfusunun nicel ve nitel yönden ulaştığı birikim, yeni ekonomik politikalara geçişin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

1961-1971 yılları arasında eğitim, kültür ve sağlık alanlarındaki olumlu değişimler, 1970'lerde de devam etmiştir. 1970-1980 yılları arasında okullaşma oranı şöyledir:

Tablo 16
Okullaşma Oranlarındaki Değişme (1970-1980)

Okul Türleri	1970-1971	1980-1981
İlkokul	% 99.7	% 97.7
Ortaokul	% 30.7	% 40.6
Lise ve Dengi Okul	% 20.1	% 28.4
Yükseköğretim	% 5.7	% 6.4

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Mart 2009: 163.

Tablo 16'da görüleceği üzere, daha önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de özellikle ortaokul, lise ve üniversite derecelerinde okullaşma oranı artmıştır. Toplumda okur yazar oranı ise, 1970'de 56.2'ken 1980'de 67.5'e yükselmiştir (TÜİK, 2008: 17).

1971-1980 döneminde kütüphane sayısı 1970'de 576'ken 1980'de 632'e ulaşmıştır. Kitap sayısı da 1970'de 3647000 iken 1980'de 5135000 olmuştur (TÜİK, 2008: 83). Eğitim ve kültür hizmetleri alanındaki artışlarda kentleşmenin önemli bir rolü vardır. Kentleşme beraberinde eğitim ve kültür düzeyinin de artmasını ve de katılımcı bir anlayışın gelişmesinde etkilidir. Nitekim Türkiye'de 1975'de 33 700 olan dernek sayısı, 1980'de 54 144'e çıkmıştır (Toksöz, 1983: 373).

1980'e ulaşıldığında toplum nüfusunun sağlık ile ilgili hizmetlere ulaşmasında da olumlu değişimler görülmüştür. Sağlık hizmetleri alanındaki gelişmeler şu şekildedir:

Tablo 17
Sağlık Hizmetleri Alanındaki Gelişmeler (1970-1980)

	1970	1980
Hastane Yatağı	71486	99117
Doktor Sayısı	13843	27241
Hemşire Sayısı	8796	26880
Sağlık Ocağı Sayısı	851	1827
Sağlık Evi Sayısı	2231	6594

Kaynak: TÜİK, 2008: 50-52.

1971-1980 arasında ekonomik ve sosyal gelişmeler, dünya ekonomilerindeki kriz ve daralmalardan etkilenmekle beraber, 1960'larda başlayan planlı kalkınma anlayışı devam ettirilerek krizin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Genel ekonomi politikası ve çalışan kesimlerin örgütlülüğü krizin faturası sadece geniş kesimlere kesilmesini önlemiştir. Sermaye kesiminin aleyhine işleyen ülkedeki ekonomi politikasının değiştirilme arayışları, 1980'nin ilk ayında "24 Ocak Kararları" ile somuta dönüşmüştür.

1.2. Siyasal Değişmeler

1.2.1. 12 Mart 1971 Muhtırası

Türk siyasal yaşamında askerlerin idareye el koyma geleneği 27 Mayıs müdahalesi ile başlamış ve toplumsal huzursuzlukların, şiddet olaylarının önemli artış gösterdiği ve de bunun faturasının Anayasa'ya kesildiği evrelerde yeniden gündeme gelmiştir. Bu evrelerin biri de 12 Mart 1971'de hükümete verilen muhtıradır.

12 Mart günü radyoda yayınlanan muhtıra üç temel nokta üzerinde durmaktaydı. Bu noktalar şunlardır:

1. Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içerisine düşürülmüştür.

2. Türk milletin ve sinelerinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında, duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partilerüstü bir anlayışla Meclislerimizle değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kuralları içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu hususu süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya almaya kararlıdır (Cumhuriyet, 13 Mart 1971).

Muhtıra, Türk toplumunun 1960'larda hızlanan toplumsal gelişim seyrinin yarattığı özgürlük ortamından duyulan rahatsızlıkların bir sonucu olarak da görülebilir. Nitekim Bila'ya (1999: 245) göre, 1960 hareketi, ülkeye büyük bir özgürlük ve tartışma ortamı getirmiştir. Ülkenin ekonomik, siyasal ve sosyal sorunları, başta aydın kesim olmak üzere tüm halka mal olmaya ve yankı bulmaya başlamıştır. Sosyal sorunların giderek belirginleştiği, toplumun sanayileşme sürecinde hız aldığı 1960 sonrası dönemde yaşanan, gerçek anlamda

bir ‘bilinç patlaması’dır. 12 Mart Muhtırası’nın Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç’ın deyimiyle, “sosyal uyanış, ekonomik gelişmeyi aşmıştır”.

12 Mart 1971 Muhtırası’na genel hatlarıyla bakıldığında, muhtıra öncesi siyasal istikrarsızlık ve artan şiddet olaylarının faturasının, Demirel hükümetine kesildiği görülür. Ancak olayın iç yüzü ve AP ile olan ilişkisi bu kadar basit değildir. Nitekim Teziç’e (1976: 304) göre, 1971 Türkiye’sinin toplum yapısı hayli farklıydı, sınıf çelişkileri açıkça ortaya çıkmıştı. Üstelik sanayi burjuvazisinin hayli güçlü ve egemen olduğu bu dönemde, yapılan müdahalenin, bu kesimin isteklerine aykırı bir yön alması olanaksızdı ve nitekim ara rejimde, Türk siyasal hayatında bir süre etkili olan da sermaye kesimi olmuştur. Böylece, A.P. çoğunluğunun, daha önce tek başına gerçekleştiremediği Anayasa değişiklikleriyle, demokratik özgürlüklerin kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Kongar’ın (1999: 175-176) vurgulamasıyla, ‘muhtıra’nın görünüşte, Adalet Partisi hükümetine yöneltilmiş olmasına karşın, askerlerin desteklediği hükümetin uygulamaları sonunda, ordunun eylemleri ile Adalet Partisi’nin genel eğilimleri, tam bir uyum içinde üst üste çakıştı”. Cem’e göre (1973: 2) ise, bir yönüyle AP, 12 Mart rejiminin ‘kalıcılığına karşı çıkmış, rejimin sivil özelliğinden kaybetmesine bir noktada (Cumhurbaşkanlığı seçiminde) karşı olmuştur. Muhtıranın düşürdüğü hükümet AP Genel Başkanının hükümetidir. Buna karşılık, 12 Mart uygulamasını Meclis çerçevesinde gerçekleştiren, sivil rejimin özüne dokunan çeşitli kararları savunup mümkün kılan, aynı AP’dir. AP, 12 Mart döneminde kurulan partiler üstü hükümetlerde (I. Erim Hükümeti hariç) ağırlıklı yer almıştır.

12 Mart Muhtırası toplumdaki huzursuzluğun kaynağını ayrıca 1961 Anayasası’nın getirdiği toplumsal düzende aradı. Bu bağlamda Anayasa’da değişikliklere gidilmiştir. Anayasa’da muhtıra sonrasındaki ara rejimde ne tür değişikliklerin gerçekleştiğine hukuksal belirleyiciler kısmında değinilecektir. Bu kısma geçmeden önce ara rejim süreci ile sonrasındaki siyasi gelişmeler üzerinde durulacaktır.

1.2.2. Ara Rejim Döneminde Siyasal Gelişmeler

Muhtıra, toplumu sıkıyönetimler, baskılar ve yasaklamalarla dolu bir sürece sokmuş ve muhtıranın etkileri 1973’e kadar devam etmiştir. 12 Mart’ın hedefinde, toplumsal huzursuzlukların kaynağı olarak görülen sol düşünce ve örgütlenmeler önemli yer tutmuştur.

Muhtıra sonrasında Başbakan olan Nihat Erim, Türkiye'nin tarihinde ilk kez halkın siyasete katılmasına ve çoğulcu bir düzene izin veren haklar ve özgürlüklerin genişliğinden duyduğu rahatsızlıkları dışa vurmuştur¹. Erim döneminde özgürlükler 'Devletin bütünlüğünü ve ulusu, Cumhuriyeti, ulusal güvenliği ve kamu düzenini koruyabilmek' için engellendi" (Ahmad, 1994: 214).

12 Mart sonrasındaki düzende özgürlüklere karşıt katı ve baskıcı yaklaşımlar Erim döneminin, hükümet programlarına da yansımıştır. Bu bağlamda Birinci Erim Hükümeti'nin Programında, "Dernekler, toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüğü, Grev ve Lokavt ve Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkındaki Kanunlara tam saygı sağlanacak, uygulamadaki boşluklar giderilecektir" (T.B.M.M., 1988b: 207) denilmektedir. İkinci Erim Hükümet Programı'nda ise şu noktalar vurgulanmıştır: "Dikta heveslilerinin, Türk Milletini parçalamak isteyenlerin demokratik hukuk devletini zorla devirmek peşinde koşan anarşistlerin ve tedhişçilerin 1961 Anayasasının getirdiği hak ve hürriyetleri kötüye kullanmalarını önleyecek Anayasa değişiklikleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Vatansever partilerimizin ve Yüce Meclis ve Senatonun Anayasa değişikliğinin gerçekleştirilmesi sırasında gösterdikleri birlik ve beraberliği şükranla karşıladığımızı huzurunuzda tekrarlamak isterim" (T.B.M.M., 1988b: 219).

12 Mart'ın öncelikli hedeflerinden birisi 1960 sonrası sosyal, ekonomik ve de siyasal dönüşümlere katkısı olan Anayasa'yı değiştirmektir. Daha önce irdelendiği gibi özellikle 1971-1973 değişiklikleri ile 1961 Anayasası'nın hak ve özgürlükler düzeni önemli bir kırılmaya uğramıştır. 1971-1973 yılları Türk siyasetinde olağanüstü dönemlerden biridir. Bu evrede ülke partiler üstü hükümetlerce yönetilmiştir. Asker vesayetinin sivil irade üzerindeki baskısının arttığı bu dönemde, özgürlükler alanında önemli geri adımlar atılmıştır. AP bu evrede özgürlüklerin sınırlandırılması konusunda bir tepki ortaya koymamıştır. Cizre'nin belirttiği üzere AP, devlet otoritesini kişi ve örgüt hak ve özgürlükleri karşısında güçlendirmeyi amaçlayan 12 Mart ara rejiminin en büyük sivil destekçilerinden biri olmuştur (2002: 117).

¹Başbakan Erim, Erim, temel hak ve özgürlükler bakımından 1961 Anayasası'nı Türkiye için 'lüks bir Anayasa' olarak görmüş (Kongar, 1999: 176) ve "Anarşik hareketler, ülkenin huzurunu bozucu nitelik almaya başladığı zaman, özgürlüklerin üzerine şal örtmek zorunluluğu doğar" (Bila, 1999: 247) görüşünü ifade etmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi, Erim hükümetini destekleme kararı alınca, ‘ortanın solu’ akımının önderi ve partinin genel sekreteri olan Bülent Ecevit görevinden ayrıldı. Ecevit, Silahlı Kuvvetlerin siyasete karışmasına şiddetle karşı çıkarken, Cumhuriyet Halk Partisi’nin muhtıraya karşı bu farklı yaklaşımı, Silahlı Kuvvetlerle olan ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Nitekim Ecevit’in görevden ayrılışı bu yaklaşımın bir simgesiydi. Ecevit ekibi, ordunun siyasete karışmasını, halk egemenliğine karşı bir hareket olarak yorumlamıştır. Bu bağlamda Ecevit ekibi, CHP’yi ‘devletçi-seçkinci’ yaklaşımdan sıyırmaya çabaladıkları için, ordunun tepeden inmeci yaklaşımı ile işbirliğine girmemişlerdir.

1961 Anayasası’nın getirdiği temel hak ve özgürlükler, özerklikler ve kişi hakları’yla ilgili bölümleri başta olmak üzere dernekleşme ve sendikalaşma özgürlüklerini değiştirip kısıtlayan öneriler, parlamentolarda AP ve CHP arasındaki uzun çekişmelerden sonra 20 Eylül 1971’de tümüyle kesinleşmiştir (Gevgilili, 1987: 533). Ayrıca Kongar’ın da (1999: 174-175) belirttiği gibi, komünizmle özdeş kabul edilen her türlü sol görüşe karşı düşmanlık muhtıra sonrasında doruğa çıktı. Bütün sol düşünceler cezalandırıldı, bastırıldı ve ezildi. Bu durma bağlı olarak da özgürlükler ile ilgili önemli sınırlamalara gidildi. Bu baskılar 1973’e kadar sürdü ve siyasetin normalleşmesiyle toplumdaki sınıfsal farklılaşmadan kaynaklı olarak toplumsal taban bulan sol düşünce yeniden toparlanmaya ve siyasete ağırlığını koymaya başladı.

1.2.3. Ara Rejim Sonrasında Siyasal Gelişmeler

Türkiye’de 1971-1973 ara rejiminin ardından yeniden sivil yönetime ve olağan siyasete geçilmiştir. Muhtıra sonrasında CHP’de lider değişimi yaşanmış, “ortanın solu” ve “düzen değişikliği” yaklaşımının düşünsel çerçevesini oluşturan Bülent Ecevit, Genel Başkanlığa gelmiştir. Böylece AP lideri Demirel’in karşısına yeni bir siyasal rakip çıkacak ve 1970’lerin Türk siyasetine Demirel-Ecevit çekişmesi damgasını vuracaktır. Özellikle özgürlükler ve demokrasi düşüncesi arasındaki farklılıklar bu çekişmede üzerinde en çok durulması gereken konuların başında gelecektir.

1973 Seçimi’nde partiler tek başına iktidar olacak milletvekili sayısına ulaşamamıştır. Bu durum koalisyonları kaçınılmaz kılmıştır. Seçimde birinci parti olan CHP ile MSP arasında uzun görüşmelerin ardından I. Ecevit Hükümeti 26.01.1974’te kurulmuş ve 17.11.1974’e kadar sürmüştür. 10 aylık kısa koalisyonda iki önemli siyasal gelişme

yaşanmıştır. Birincisi Ada'daki Türklerin haklarını korumak için gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı, ikincisi ise Genel Af'tır. Koalisyon ortakları arasındaki uyumsuzluk, genel af ilan edilme sürecinde daha görünür hale gelmiştir. Siyasi suçluların af kapsamı dışında tutulmasını isteyen MSP, gerekli desteği AP'den almıştır. Böylece sağ partilerin dışarıda bıraktığı TCK'nın 141. ve 142. Maddeler kapsamında içerde bulunan siyasi suçlular, CHP'nin Anayasa Mahkemesi'ne itirazı üzerine af kapsamına alınmıştır (Çavdar, 1996: 239).

Ecevit'in Kıbrıs Barış harekâtıyla öne çıkan toplumsal desteği erken bir seçimde lehine dönüştürme amacı CHP-MSP koalisyonunu sonlandırmıştır. CHP-MSP Koalisyonu sona erdikten sonra hükümet bunalımı ortaya çıkmıştır. Sağ partilerin Kıbrıs konusu ile güçlenen Ecevit'in erken seçim önerisine yanaşmamaları bu hükümet bunalımında önemli bir etkeni. Bu boşluktan çıkmak amacıyla Cumhurbaşkanı kontenjan senatörü Sadi Irmak hükümeti kurmakla görevlendirildi. Irmak'ın kurduğu hükümet güvenoyu almamasına rağmen, dönemin koşullarının bir gereği olarak iktidarda kaldı. Bu iktidar karşısında yeni bir seçenek ise sağ partilerin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. "Milliyetçi Cephe Hükümeti" olarak adlandırılan hükümet yapılanması içinde AP, MSP (Milli Selamet Partisi), CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi), MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) ve Bağımsızlar yer almaktaydı. Kongar Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni, solun ciddi biçimde ilk kez iktidar seçeneği durumuna gelişine karşı, sağın verdiği yanıt (1999: 184) olarak değerlendirir.

Milliyetçi Cephe adı verilen hükümet döneminde koalisyonu oluşturan partiler elde ettikleri bakanlıklarda kadrolaşmaya hız vermişlerdir. Bu dönemin bir başka özelliği de siyasal yaşama şiddet ve terörün bulaşmasıdır¹. Gittikçe politize olan toplumsal güçler bu hükümet döneminde iki büyük gösteri yapmışlardır. Bunlardan ilki 1 Mayıs 1976 Taksim kutlaması, diğeri ise 32 kişinin ölümüne yol açan 1997 1 Mayısı'dır. Böylece Türkiye 1977 Seçimine Milliyetçi Cephe Hükümetleri zamanından başlayarak tırmanışa geçen şiddet olayları ve çatışmalar gölgesinde girmiştir. Seçimler AP ve CHP arasında geçen çekişmelere sahne olmuştur. 1977 seçimi öncesinde CHP'ye olan ilginin önem kazandığı görülmektedir. Bunda MC Hükümetinden duyulan hoşnutsuzlukların payı büyüktür. CHP, 1977'yi tek başına

¹ MC döneminden başlayan ve 1980'e doğru artan siyasi cinayetlerde ölenler: 1975'te 37, 1976'da 108, 1977'de 319, 1978'de 1095, 1979'da 1362 ve 1980'de 278'e yükselmiştir (Keleş ve Ünsal, 1982: 35).

iktidara gelme ve uzun yıllardır savunduğu politikalarını hayata geçirme umudunu yükselttiği bir yıl olarak görmüştür.

1977 Seçiminde CHP önemli bir oy desteğine ulaşır, ancak bu oy desteği tek başına iktidara gelmesine yetmemiştir. Seçim sonuçlarının ardından azınlık hükümeti kurma girişimlerine başlanmıştır. CHP, dışardan 13 milletvekilinin desteğine ihtiyacı vardı. Parti bu destekle güvenoyu alma umudunu taşımıştır. 21 Haziran 1977’de azınlık hükümeti açıklanmış ve 3 Temmuz 1977’de ise Hükümet Programı okunarak meclisin güvenine sunulmuştur. Ecevit oylamada güvenoyu alamayınca, istifasını Cumhurbaşkanıya vermiştir.

Ecevit’in kurduğu hükümetin güvenoyu alamamasının ardından yeniden AP öncülüğünde, yeni bir MC hükümetinin kurulması gündeme gelmiştir. Bu hükümet, koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlık, gittikçe artan şiddet olayları ve ekonomideki olumsuzlukların etkisiyle uzun ömürlü olmayan bu deneyimdir. II. MC Hükümeti’nin güven oylamasıyla düşürülmesinin ardından, Ocak 1978’de Ecevit, AP’den ayrılıp bağımsız kalan milletvekilleri ile birlikte yeni bir hükümet kurdu.

CHP iktidara Milliyetçi Cephe hükümetlerinin bıraktığı olumsuz ülke koşullarını düzeltme vaadiyle gelmiştir. Böylece Ecevit’in yıllarca savunduğu düzen değişikliğini yaşama geçirme hedefine yaklaşılmıştı. Ancak ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasal koşulları bu hedefin gerçekleşmesine olanak vermeyecekti. Bila’ya göre Ecevit Hükümeti’nin önündeki iki sorun (ekonomik bunalım ve giderek tırmanan anarşi), aradan geçen bir yıla rağmen daha da büyümüş ve hükümet çaresizlik içine düşmüştür. Silahlı çatışmalar günlük yaşamın parçası hainle gelişmiş, özellikle Maraş’ta Alevi ve sol görüşlülere yönelik toplu katliamlara girilmiştir (1999: 323). Bu süreçte Maraş’taki katliam dolayısıyla hükümeti suçlayan Demirel, “Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz” (Cumhuriyet, 1978: 1), demagojisi ile insanların yaşam özgürlüğünün elinden alınması karşısındaki yaklaşımını ortaya koymuştur. Bu dönemde temel hak ve özgürlükler dışında siyasal özgürlükler de önemli tehditlerle karşı karşıya kalmıştır.

Kitlesel bu katliamlar ve tırmanan şiddet olayları, hükümeti önemle kaçındığı sıkıyönetimi ilan etmeye zorlamıştır. Böylece CHP gittikçe olumsuzlaşan ve kontrolünde yetersiz kaldığı bu süreç karşısında “umut” olma konumunu yitirmeye başlamıştır. 14 Ekim

1979 Senato seçimlerindeki yenilgi de bunun en açık işaretiydi. Bu yenilgi hükümetin de sonunu getirmiştir.

Ecevit hükümetinin istifasının ardından, 12 Kasım 1979’ da bağımsızların desteğiyle Demirel yeni bir hükümet kurdu. Demirel döneminde piyasanın gereksimin duyduğu malların temin edilmesi noktasında bir rahatlama yaşanmıştır. Ancak önceki hükümet döneminde de görülen, cinayetler ve şiddet olayları gittikçe artmıştır. Çavdar’ın tespitine göre 1980’nin ilk yarısında 50’ye yakın CHP’li yönetici öldürülmüştür (1996: 252). 1980’de de önlenemeyen siyasi cinayetler, dozu gittikçe artan şiddet olayları ve de Cumhurbaşkanlığı seçme konusundaki anlaşmazlığın yarattığı belirsizlik, askerin yeniden yönetime el koymasına uygun bir zemin yaratmıştır.

1.3. Hukuksal Değişmeler

1.3.1. 1961 Anayasası’nda Özgürlüklere İlişkin Değişiklikler

1961 Anayasası, 1969-1974 tarihleri arasında yedi defa değişiklik geçirdi. Asıl önemli olanları 1971-1973 ara rejim döneminde yapılan değişikliklerdir. 1961 Anayasası’nın getirdiği özgürlük rejimi, yapılan değişikliklerin hedefi konumundaydı. 12 Mart ara rejimi ve bu dönemde kurulan partiler üstü hükümetlerin politikaları ve uygulamalarının eksenini de doğal olarak özgürlüklerdi.

Anayasa değişikliklerinin en görünür yüzü özgürlüklerin kısıtlanmasını getiren düzenlemelerdir. Özgürlükler, özellikle 1971-1973 değişiklikleri ile önemli ölçüde daraltılmıştır. Ancak özgürlükler rejimine darbeyi vuran asıl etkense 1982 Anayasası olacaktır.

1961 Anayasası’nda “Temel Hak ve Hürriyetlerin Öz, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılmaması” ile ilgili olarak, 11. Madde de “Temel hak ve hürriyetler, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz” denmekteydi. 12 Mart Muhtırasından sonra 1971’de madde şu şeklini almıştır: “Temel hak ve hürriyetler, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir... Bu Anayasa’da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini ve Türk

devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasa’da belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz” (Çavdar, 1996: 211). Bu maddelerdeki değişiklik hak ve özgürlükler ile ilgili yaklaşımın çok açık bir şekilde farklılaştığını gösterir. 1961 Anayasası daha özgürlükçü bir yaklaşım ortaya koyarken, 1971’deki değişiklik daha katı ve sınırlandırmacı bir anlayış getirmiştir.

Anayasa’daki kişi hak ve özgürlükleri alanında değişikliğin olduğu maddelerden biri de kişi güvenliğidir. 1961 Anayasası’nda yakalanan veya tutuklanan kimse, en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç, 24 saat içinde hâkim önüne çıkarılırken, 1971’de 24 saat esası bozularak, 48 saate, toplu suçlarda ise 7 güne çıkarılmıştır. 1973’te ise “kişi güvenliği” biraz daha zedelenir. Kişiler için süre, suç Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin görev ve yetkilerine sokuluyorsa 15 güne, toplu suçlarda yine 15 güne çıkarılır. Özel hayatın gizliliğine dokunulmazlık konusunda, kanunda açıklık ve usulüne göre verilmiş hâkim kararı dışında, 1961’in “kamu düzeni” çekincesine 1971’de “milli güvenlik” de eklenir (Parla, 1991: 41).

1961’de yer alan dernek kurma hakkının “ancak kamu düzenini veya genel ahlakı korumak için kanunla sınırlanabileceği” yer alırken, 1971’de derneklerle ilgili ek sınırlamalar getirilmiştir. “Dernekler, kanunun gösterdiği hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir. Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlakın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, hâkim kararına kadar kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle faaliyetten alıkonulabilir” (Parla, 1991: 45-46). Muhtıra sonrasındaki havayı yansıtan ‘Devleti koruma’ endişesi, dernek ve sendika kurma hakkıyla ilgili maddelerin değiştirilmesinde de ‘devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü’ gibi her yöne çekilebilen terimlerle tekrarlanmış, bu hakların türlü bahanelerle sınırlanması için gerekli Anayasa temeli hazırlanmıştır. Ayrıca, işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin yani genellikle memurların sendika kurma hakları da Anayasa’dan çıkarılmıştır (Soysal, 1993: 77). 12 Mart döneminde dernek kurma özgürlüğü nerdeyse tümünden budanmıştır. Ayrıca toplantı ve gösteri yürüyüş hakkı aşırı ölçüde sınırlandırılmıştır (Fincancıoğlu, 2000: 124). Emniyet Genel Müdürlüğü’nün tespitlerine göre 1972’de 45 989 olan dernek sayısı, 1973’te 18 915’e inmiştir (Toksöz, 1983: 376). Böylece 1961 Anayasasının özgürlüklere getirdiği geniş düzenlemeler önemli bir değişime uğramıştır.

1961 Anayasası'ndaki değişikliklerle sendika hakkı “çalışanlar”a değil, sadece “işçiler”e tanınmak suretiyle memurların sendika kurabilmeleri (Mad.46 ve 119) imkânsız hale getirilmiştir. Ayrıca 120. Maddede yapılan değişikliklerle üniversite öğretim üyelerinin ve yardımcılarının siyasal partilere üye olabilmeleri de ortadan kaldırılmıştır (Tanör, 2007: 417).

Erim kabinesi, Anayasa'da toplam 44 madde değiştirdi. Bu değişikliklerle özellikle Anayasanın 11. Maddesinde belirtilen temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama fırsatı yaratıldı. Üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi; basın özgürlüğü ve Anayasanın yetkileri sınırlandı (Zürcher, 2000: 378). 1971 ve 1973'teki değişikliklerle özgürlük alanı daraltılmak, katı sınırlarla çerçevelenmek istenmiştir. Toplumun kendi kendisini aşabilme olanakları hiç değilse bir ölçüde kısıtlanmıştır. Anayasa'nın ileriye dönük demokratik karakteri, ‘insan haklarına dayanan bir hukuk devleti’ olma niteliği, daha silik, daha az belirgin bir hale gelmiştir. Bu bakımından yeni metin, eskisine oranla hiç şüphe yok ki geriye doğru atılmış bir adım sayılır (Kapani, 1993: 136).

Anayasa değişikliklerinin önemli bir kısmı ordu baskısıyla gerçekleştirildi¹. Bu değişiklikler, temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasını sınırlandıran ve yürütme organının gücünü yasama ve yargı aleyhine arttıran değişikliklerdi (Keyder, 1992b: 65). Bunlar AP'nin öteden beri savunduğu değişikliklere karşılık gelmektedir. Ancak AP, “1961 Anayasasında yapılan değişikliklerden sonra dahi, A.P. lideri S. Demirel, bu Anayasa ile devlet yönetiminin mümkün olmadığını, hükümete daha geniş olanaklar tanınması gerektiğini belirtmektedir (Teziç, 1976: 305). Bu bağlamda AP'ce, 1971-1973 değişiklikleri yeterli bulunmuyor, aynı doğrultuda daha ileri değişikliklere gidilmesi isteniyordu. Nitekim öne çıkan öneriler şunlardı: Kuvvetler ayrılığı ve yargı denetimi gerekçesiyle milli iradeye kayıt getirilmemeli, özgürlüklerin kötüye kullanılmasını engelleyici hükümler Anayasa'ya konmalı, halkoylaması, halkın kanun teklifi ve vetosu kabul edilmeli, tabii senatörlük ve kontenjan senatörlükler kaldırılmalı, olağanüstü haller anarşi ve terörle mücadeleyi de içerecek biçimde genişletilmelidir (Tanör, 2007: 418).

¹ Haziran 1971'de Nihat ERİM, “Ordunun Anayasa değişikliği istediğini” belirtmiştir (Milliyet Yıllık, 1971: 131).

AP bu evrede özgürlüklerin sınırlandırılmasını benimserken, CHP özgürlüklerin tehdit ediliyor olması ve de siyasal özgürlüklerin kısıtlanması konularında daha hassas bir görüntü sergilemiştir. Örneğin CHP, 1972’de Dernekler Kanunu’nun kabulünden sonra Anayasa Mahkemesi’ne dava açarak, kanunun pek çok maddesinin iptalini sağlamıştır. Bu iptallerle bazı yasaklamalar ve sınırlamalar ortadan kaldırılmıştır (Toksöz, 1983: 376).

1961 Anayasası’nın özgürlükçü yaklaşımı, 1971-1973 düzenlemeleri ile önemli değişikliklere uğrayacaktı. Ancak sivil ve siyasal toplumun güçlü bir zemin oluşturması, bu değişikliklerin yarattığı baskı durumunun ortadan kaldırılmasını ve de yeniden özgürlük istemlerinin yükseltilmesini sağlamıştır.

1971-1973 arasındaki ara rejim sürecinde, özgürlükleri daraltan hukuksal değişikliklere gidilmiştir. Ecevit’in liderliğindeki CHP bu dönemde, askeri muhtıranın getirdiği anayasadaki değişiklikler karşısında muhalif bir tavır ortaya koymuştur.

1.3.2. Anayasa ve Özgürlüklere İlişkin Tartışmalarının Yeniden Başlaması

12 Mart Muhtırası sonrasındaki genel seçimi, muhtıranın getirdiği baskıcı düzene karşı çıkan Ecevit’in liderliğindeki CHP’nin kazanması, siyasal rejimin normal seyrine girmesini hızlandırmıştır. Ecevit, askeri muhtıranın getirdiği Anayasa’daki değişiklikler karşısında muhalif bir tavır ortaya koymuştur. Nitekim CHP’nin Anayasa Mahkemesi’ne yaptığı başvurularla, özgürlükleri kısıtlayan bir takım kanunlar iptal edilmiştir. Ancak bu durum, 1961 Anayasası üzerindeki tartışmaların sonlanmasına yol açmamıştır. Özellikle 1970’lerin ikinci yarısından itibaren kurulan Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde bu tartışmalar yoğunluk kazanmıştır.

Türkiye’de 1970’lerin ikinci yarısı sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler açısından son derece dinamik bir özellik gösterir. Bu durum normatif düzenlemelerle ilgili yaklaşımlara da yansımıştır. Toplumdaki örgütlü kesimler uzun mücadele sonucunda elde ettikleri hak ve özgürlükleri korumak ve daha da geliştirmek çabasıydılar. Nitekim ekonomik yaşamın 1976’dan itibaren kriz içinde olması ve yaşam koşullarının gittikçe güçleşmeye başlaması, işçilerin, çiftçilerin, memurların daha da örgütlü halde sosyo-ekonomik özgürlükleri savunusunu yükseltmesini getirmiştir. Bu dönemin önemli bir özelliği de özellikle gençlik arasındaki siyasal kutuplaşmanın, şiddet eylemlerine ve cinayetlere dönüşmesidir. Söz konusu eylemlerin yoğunlaştığı devrede, bu durumu yaratan etkenlerin başında 1961 Anayasası

görülyordu. Başbakan Demirel 1961 Anayasası'nda önemli kısıtlamalar getiren 1971 ve sonrasındaki değışikliklere rağmen, mevcut Anayasa ile ilgili de bir takım rahatsızlıklarını ortaya koyuyordu. Demirel, “ Bu Anayasa ve Seçim Yasası ile ülke yönetmek fevkalade güç” (Cumhuriyet, 1977c: 1) olduğı kanısındaydı. Bu yaklaşım Demirel'in önceki yaklaşımları ile bir paralellik taşımaktadır. Nitekim Demirel, 1972'de de “Türkiye, devlete otorite getiren...bir Anayasa'ya muhtaçtır” (Cumhuriyet, 1972: 1) anlayışına sahipti.

Anayasa ile ilgili tartışmalarda, Anayasadaki özgürlüklerden duyulan çekinceler ön planda olmuştur. Toplumdaki kaos ortamının sebebi görülen Anayasayla ilgili düzenlemeler AP'nin içinde yer aldığı hükümetlerce 1980'e kadar sıkça gündeme getirilmiştir.

1.4. Dış Dünyadaki Değişmeler

1970-1980 döneminde Türkiye'yi etkileyen dış dünyadaki değişmeler ile ilgili en önemli gelişme, dünya piyasalarında yaşanan ekonomik kriz ve sosyal refah devleti anlayışı üzerinden yürütölen tartışmalardır.

1945'te başlayan yaklaşık 30 yıl süren sosyal refah devlet anlayışına dayalı politikalara bağılı olarak, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli bir ivme yakalamıştır. Toplumsal sınıfların ciddi bir örgütlölüğe sahip olduğı bu dönemde, gelirin görece daha adil paylaşılarak, sınıfların taleplerinin karşılanmaya çalışıldığı görölmektedir. Beaud bu dönemi “olağanüstü bir refah” (2003: 240) dönemi olarak nitelendirmektedir. Beaud, kapitalist ölkelerin bu dönem ve sonrasında büyüme oranlarını vermektedir. Bu oranlar aşağıdaki tabloda görölebilir:

Tablo 18
Başlıca Kapitalist Ölkelerde Büyüme

	1960-1970	1970-1973	1973-1978
ABD	3.8	4.7	2.4
İngiltere	2.8	4.3	0.9
Fransa	5.6	5.6	3.9
F. Almanya	4.7	3.9	2.0
Japonya	11.2	8.1	3.7

Kaynak: Beaud, 2003: 248.

Tablo 18’de petrol krizinin ekonomiler üzerinde yarattığı etkiyi göstermektedir. Ekonomideki durgunluk, beraberinde iş üretiminin azalmasını, işçi ücretlerinin düşürülmesini ve işçi çıkarmalarını gündeme getirmiştir.

1970’lerin ortasına kadar süren sosyal devletçi anlayış, yeni bir ekonomik yapılanmayla aşınmaya başlamıştır. Keynesci sosyal devletçi politikalardan, sıkı para politikası öngören Friedmancı politikalara yönelim gerçekleşmiştir. Bu dönemde kapitalizmin uluslararası pazarda dış rekabet gücünü artırma isteği ve petrol fiyatlarındaki artış sosyal refah harcamalarının kısılmasını gündeme getirmiştir. Ayrıca talepte daralmanın ortaya çıkması kitle üretiminin de olumsuz etkilenmesine neden olmuştur (Koray, 1996: 57).

Refah devletinin 1970’lerin ortasında başlayarak terk edilmesi ile devlet ve ekonomi ilişkisi yeniden ele alınmıştır. Devlete bu süreçte esas olarak sermaye birikimine katkı sağlama, adil bölüşüm taleplerini bastırma ve uluslararasılaşan sermayenin önündeki coğrafi ve politik engelleri temizleme görevi verilmiştir (Şaylan, 1995: 141). Sermayenin koruculuğunu ve krizden güçlenerek çıkmasını üstlenen neoliberal devletin önündeki en büyük engel ise, toplumda örgütlü emek hareketini temsil eden sendikalar, dernekler ve diğer muhalif güçlerdi. Sendikaların ve diğer toplumsal güçlerin sosyo-ekonomik hak ve özgürlükler ile gelişmesine olanak veren sosyal devlet, etkisiz hale getirilmesi gereken diğer bir yapılanmaydı. Kısacası, neo-liberal politika, sermayenin hareket alanının daralttığı ve sosyal haklar açısından bir takım yükler getirdiği için sosyal devlet anlayışını geriletmeye yönelmiştir. Bununla birlikte sosyal refah devleti sürecinde güçlenen sendikacılığı da rekabeti zayıflattığı ve emek girdilerini arttırdığı gerekçesiyle yeni yapılanmanın dışına itmeye çabalamıştır.

Sosyal refah devletine darbeyi vuran uygulamaların yaşam geçirilmesinde, İngiltere’de Thatcher (1979) ve Amerika’da Reagan (1980) öncü liderler olmuşlardır. Örneğin neoliberal politikaların uygulandığı İngiltere’de şu yollar benimsenmiştir. Devletin rolünü azaltmak için kamu harcamalarını kısmak ve bir vergi reformu yapmak; bir sendikalar reformu gerçekleştirmek ve özelleştirmeyi sağlamak. Burada sendika reformuyla amaçlanan, sendikaların gücünün azaltılmasıdır (Koray, 1994: 14).

1971-1980 döneminde dış dünyada meydana gelen ekonomik değişimler, dışa bağımlı bir büyüme içerisinde olan Türkiye’deki ekonomi politikaları üzerinde de etkisi olmuştur.

Özellikle 1970’lerin ikinci yarısında iktidara gelen sağ hükümetler, daha önceki dönemde söylemde savunur göründükleri, sosyal devlet anlayışının sonucu olan özgürlükleri “reformlar” adı altında kısımaya yönelmişlerdir.

2. 1971-1980 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

2.1. CHP’nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler

2.1.1. 1973 Seçimi

CHP 1973 Seçimi’ne “Ak Günlere” adlı Seçim Bildirgesi ile girmiştir. Kamuoyunda önemli yankı uyandıran beyannamede düzen değişikliği yaklaşımı ve hedeflenen düzendeki özgürlükler vurgusu önemlidir.

“Ak Günlere”, CHP’nin 1960’larda geliştirdiği düzen değişikliği söylemini içeren bir karakter taşımaktadır. “Kalkınma” ve “sosyal adalet” düzen değişikliği söyleminin önemli bir yönüdür. CHP, kalkınmayı ve sosyal adaleti özgürlüklerle bağlantılı ele almaktadır. “CHP’ye göre gerçek ve geçerli kalkınma tüm halkın özgürce ve hakça kalkınmasıdır” (CHP, 1973: 23). Ayrıca Ecevit, mevcut düzende sosyal adalet olmadığını (Milliyet, 1973a: 6) ifade ederken, kuracakları düzende adalet ve özgürlüğün tam anlamıyla mevcut olacağı (Milliyet, 1973b: 7) vaadinde bulunmuştur. Buradaki özgürlük yaklaşımı, 1960’ların ortalarından başlayarak geliştirilen söyleme paralellik taşır. Kili’ye göre “hukuken haklara kavuşmak modern demokratik düşünce açısından yeterli bir güvence değildir. Kişinin bu hakları bilinçle, güvenle kullanması için toplumun ona sosyal güvenliği, sosyal adaleti ve fırsat eşitliğini getirmesi şarttır. 1961 Anayasası’nda da ‘hak’ anlayışı böyle bir görüşe dayanmakta ve C.H.P. bu görüş doğrultusunda düzen değişikliği tezini savunmaktadır” (1976: 391).

CHP’nin Seçim Bildirgesi’nde önemle üzerinde durulan bir nokta da 12 Mart müdahalesinin toplumda geniş kesimleri ilgilendiren sosyal ve ekonomik özgürlüklerle ilgili kısıtlamalardır. 12 Mart sonrası dönemde grevlerin geniş ölçüde yasaklanıp, lokavtların serbest bırakılması ve artması, toplu sözleşme ve grev hakkının etkinliğini azaltmış ve bu durum işçilerin yoksullaşmasını da hızlandırmıştır (CHP, 1973: 119). 1960’larda Anayasa’nın kendilerine tanıdığı özgürlükler sayesinde işçilerin örgütlü mücadelesiyle artan ücretler, bu dönemde gerilemeye başlamıştır.

CHP, 12 Mart kısıtlamaların yol açtığı olumsuzlukları eleştirmenin yanında, kuracağı çalışma düzeninde özgürlükler üzerindeki sınırlamaların kaldırılması ile ilgili vaatlerde bulunmaktadır. Bu vaatler şöyle sıralanmaktadır: Memur sendikalarının yeniden kurulmasına izin verilecek ve bu sendikaların hakları genişletilecektir. Bütün çalışanların, yalnız hukuken değil, fiilen de, İş Kanunu ve Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamına girmeleri sağlanacaktır. Hazırlıkları 1965'te, CHP'nin başında bulunduğu hükümetçe tamamlandığı halde, hala savsaklanan Tarım İş Kanunu derhal çıkarılacaktır. Lokavt yetkisinin kötüye kullanılmasını önleyici yasa değişiklikleri yapılacaktır. Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile Sendikalar Kanunu'nun uygulamada aksayan ve çelişkin mahkeme kararlarına yol açan hükümler, sendika özgürlüğünde ve işçi haklarında herhangi bir kısıtlama yapılmaksızın düzeltililecektir (CHP, 1973: 122-124). Ecevit, sosyal sınıflardan hangisinden yana olacaklarını, 7 Ekim 1973'te "Biz lokavt yapanların değil, grev yapanların iktidarı olacağız" (Milliyet, 1973b: 7) diyerek net bir şekilde ortaya koymuştur.

CHP, liberalizmin ekonomik özgürlüklerine karşı olmamakla birlikte, bunların, siyasal ve sosyal özgürlükleri dengelemesinin, toplumsal fayda için zaruret olduğu düşüncesindedir. Bu yaklaşım Beyannamede şu şekilde yer almıştır: "Girişim özgürlüğü de mülkiyet ve miras hakları da, hiç kuşkusuz, Batı örneği demokrasinin ayrılmaz unsurlarıdır. Fakat girişim özgürlüğüyle, mülkiyet ve miras haklarının bazı kimselere, sınırlı zümrelere ister istemez kazandıracağı büyük güç ve ağırlık karşısında, düşünce ve anlatım özgürlüğü, toplantı, birleşme ve örgütlenme özgürlüğü ve bazı sosyal ve ekonomik haklar ve özgürlükler de yeterli ölçüde sağlanmazsa, toplumda ciddi dengesizlikler ortaya çıkar; toplum yararı korunamaz, hereksin insanca yaşama hakkı gerçekleştirilemez olur" (CHP, 1973: 178).

Seçim Bildirgesi'nde "yasalarımızdan, düşünce ve anlatım özgürlüğünü, örnek aldığımız özgürlükçü demokrasi uygulamalarıyla bağdaşmayacak biçimde ve ölçüde sınırlayıcı bütün hükümler çıkarılacak, özellikle siyasal, sosyal, ekonomik konularda düşünce ve anlatım özgürlüğü sınırsız olacaktır" (1973: 190) denilmekteydi. Ecevit seçim öncesi iktidara geldiklerinde düşünce suçlarını içeren af kanunu çıkaracakları vaat etmiştir. Yine Ecevit, "Anarşik eylemleri değil siyasi düşünce suçlarını affedeceğiz" (Milliyet, 1973c: 6) açıklamasında bulunmuştur.

Ak Günlere Bildirgesi'nde, ayrıca özgürlüklerin varlığıyla yakından ilgili olan “demokrasiyi geçerlilik kazandırmak” amacıyla yapılması vaat edilenler şöyle sıralanmıştır:

- 18 yaşını dolduranlara oy hakkı tanınacaktır.
- İşçi sendikalarının siyasetle daha etkin biçimde ilgilenebilme olanakları sağlanacaktır.
- Memurların sendikalaşma hakkı yeniden tanınacaktır.
- Toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkına ve özgürlüğüne 12 Mart 1971 sonrası dönemde getirilen aşırı sınırlamalar kaldırılacaktır.
- Üniversiteler yasasına konulan düşünce, bilim, öğrenim ve araştırma özgürlüklerini sınırlayıcı ve özerkliği etkisiz kılıcı hükümler kaldırılacaktır (CHP, 1973: 189).

CHP'nin toplumsal gerçeklerden hareketle savunduğu “düzen değişikliği” söylemi, Ak Günlere adlı 1973 Seçim Bildirgesi'nin de ana eksenini oluşturmuştur. Nitekim bildirgesinin sonuç bölümü şöyledir: “Emeğin yarattığı değer emeği verenlerde biriksin. Çalışanlar elele yüceltebilsin ülkeyi. İnsan insanı, yabancılar yurdu sömüremesin. Ne yoksulluk ne baskı... Ne ezilen ne ezen... İnsanca, hakça bir düzen... Kaynaklar daha gür akacaktır o düzende... Türkiye daha bağımsız, insanlar özgür olacaktır... Barış gelecektir topluma. Ak günler ülkemize öyle bir düzenle doğacaktır” (1973: 229). CHP 1973 Seçim Bildirgesi'nde özgürlüklerin genişletilmesi konusunda olumlu ve hoşgörülü bir yaklaşım içerisindedir. CHP'nin toplumsal alt yapıdan kaynaklı sorunlara yönelik somut çözümler geliştirdiğini ve de temel hak ve özgürlükler yanında sosyal ve ekonomik özgürlükleri de savunduğunu ortaya koyan bu belgedeki anlayış, 1976 Parti Programı ile 1977 Seçim söylemine de yansımacaktır.

12 Mart Muhtırasından yaklaşık 2.5 yıl sonra 14 Ekim 1973'te seçime gidilmiştir.

Tablo 19
14 Ekim 1973 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
CHP	% 33.3	3.570.223	185
AP	% 29.8	3.197.897	149
DP	% 11.9	1.275.502	45
MSP	% 11.8	1.265.726	48
CGP	% 5.3	564.343	13
MHP	% 3.4	362.208	3
BAĞIMSIZ	% 2.8	300.634	6
TBP	% 1.1	121.759	1
MP	% 0.6	62.377	

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

Ecevit'in liderliğindeki CHP Bildirgesi'yle oldukça geniş toplum kesimlerinin istemlerine seslenilmiş ve hereksin refaha kavuşacağı, ezen ve ezilenin olmadığı hakça bir düzen değişikliği vaat edilmiştir. Bu yeni düzende özgürlük söyleminin de bütün yönleriyle anlam bulacağı üzerinde önemle durulmuştur. CHP, 1965 ve 1969 yenilgilerinin ardından ilk defa seçimlerde birinciliğe ulaşmıştır. Seçim zaferinde CHP'nin geniş kesimlerin istemlerini yansıtan özgürlükçü söylem ortaya koymasının ve bunu halkla buluşturmasının payı büyüktür. Dilan'ın belirttiği üzere, 1973 yılına bakıldığında çiftçiler ve sendikacılar parti kademelerine girmiştir. Partinin çiftçiye yeni bir düzen sözü vermesi, partiye olan çekimde etkisi olduğu söylenebilir. Sendikacıların partiye olan desteği ise, partinin işçi sınıfı olan ilişkisinin bir göstergesidir (1995: 241). Özdemir'e göre ise, CHP'nin yeni görüntüsü köyde ve kentte yıllardır donmuş olan dar tabanlı oy sınırını kırmış ve işçi sınıfının yoğun durumda olduğu büyük kent merkezlerinde ve pazar için üretim yapılan kapitalist tarım bölgelerinde önemli oy patlaması sağlamıştır (1997: 236).

Özetle, CHP'nin ortanın solu ve düzen değişikliği söylemi doğrultusunda şekillenen özgürlük anlayışı, 12 Mart ara rejimi ve sonrasındaki olumsuz süreçlere rağmen önemini korumuştur. Nitekim 1973 seçim Bildirgesi'nde gerek kişi özgürlükleri gerekse de sosyal ve ekonomik özgürlüklerin çerçevesi oldukça geniş tutulmuştur. Ayrıca 12 Mart sürecinde Anayasa'da yapılan özgürlük kısıtlamalarının kaldırılması vaadinde bulunulmuştur. Özellikle çalışma hayatında memurlara sendika haklarının yeniden tanınması, grev, toplu sözleşme ve diğer sendikal haklar konusundaki kısıtlamalar bu vaatlerin merkezinde yer almıştır.

2.1.2. 1977 Seçimi

Türkiye'de 1977 seçimi öncesinde artan şiddet olayları, ekonomik darboğaz ve enflasyon toplumda halkın geniş kesimleri yararına bir düzen değişikliği gerçekleştirmeyi hedefleyen CHP'ye olan ilgiyi artırmıştır. CHP 1977'yi tek başına iktidara gelme ve uzun yıllardır temellendirdiği politikalarını hayata geçirme umudunu yükselttiği bir yıl olarak görmüştür. Bülent Ecevit'in *Umut YILI 1977* adlı yapıtı, ismi ve içeriği ile bu bağlamda dikkat çekicidir.

Umut Yılı 1977'de hedeflenen iktidar düzeni ve bu düzendeki özgürlük anlayışı ile ilgili önemli saptamalar içermektedir. CHP, bireyin kişilik gelişiminde ve kendini gerçekleştirmesinde özgürlüğün önemine inanmaktaydı. Ayrıca özgürlükçü demokrasilerde

olduğu gibi düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü üzerindeki bütün sınırlamaların kalkacağı da önemle vurgulanmaktaydı. “Özgürlük ortamında insan kişiliği daha kolay gelişir. İnsan kişiliği geliştikçe insanın yaratıcı ve yapıcı gücü de daha çok gelişir ve harekete geçer. Öylelikle insan, ülkenin kalkınmasına, daha çok katkıda bulunabilme olanağını elde eder. Bizim özgürlük kuralımıza göre, düşünce ve anlatım özgürlüğü önündeki bütün sınırlamalar kalkacaktır. Örgütlenme özgürlüğü önündeki antidemokratik sınırlar kaldırılacaktır. Böylece Türk demokrasisi kendimize örnek aldığımız özgürlükçü demokratik ülkelerdeki rejimlerin düzeyine her bakımdan ulaştırılmış olacaktır” (Ecevit, 1977: 99). Bülent Ecevit, CHP’yi, “çağdaş uygarlık yolunda, özgürlük yolunda, eşitlik yolunda atılımlar yapan, öncülük eden, çığır açan bir parti” olarak nitelendirmektedir (Ecevit, 1977: 116).

CHP, ekonomik kalkınmayı da özgürlükçü demokrasi ile yakından ilişkilendiren bir partidir. Ecevit, “biz, özgürlükle bağdaşmayan kalkınma ve sosyal adalet sağlama yollarını benimsemeyiz” (Milliyet, 1977a: 7) demiştir. Ayrıca Ecevit, Antalya ve Isparta’da düzen değişikliğini anlatırken, kuracakları düzende “hem somunu daha hızlı büyüteceğiz ve bölüştüreceğiz. Hem de en ileri ölçüde özgürlükçü demokrasiyi gerçekleştireceğiz” (Cumhuriyet, 1977a: 11) açıklamasında bulunmuştur.

CHP, “bütün köylüleri kapsayan yaygın ve demokratik bir kooperatifçilik hareketini başlatacağız. Bu kooperatifçilikle bağlantılı olarak köylüler bugün işçilerin yararlanmakta olduğu bütün sosyal güvenlikler, bütün sosyal sigortaları, yani yaşlılık sigortası, hastalık sigortası, kaza ve sakatlık sigortası onun yanı sıra ev kredisi, analık sigortası... bunların hepsini tanıyacağız” (Ecevit, 1977: 100) diyerek ekonomik kalkınmada köylüye büyük önem vermiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi, köylülerin dışında önemli bir toplumsal sınıf olan işçilerin hak ve özgürlükleri üzerinde de önemle durmaktaydı. Ecevit 5 Haziran 1977 Seçimi öncesi radyo konuşmalarında “Cumhuriyet Halk Partisi, bundan ondört yıl önce, hür sendikacılık, toplu sözleşme ve grev hakkını getirerek, o zamanın fakir işçilerinin gücünü birleştirdi, işçileri refah yoluna çıkardı. 5 Hazirandan sonra da köylülerin gücünü birleştirerek refaha kavuşmalarını sağlayacaktır” (CHP 1977: 39). CHP, işsizlik sigortasının kurulacağını ve lokavtın kaldırılacağını vaat etmiştir. Ayrıca işçi haklarının özgürlükçü demokratik ülkelerde olduğu gibi, kamu görevlilerine de tanınacağı (CHP, 1977: 40-41) ifade edilmiştir.

Ecevit seçim sürecinde geniş özgürlüklerden yana olduğunu pek çok açıklaması ile ortaya koymuştur. Bu konuşmalardan birinde AP’den ayrıştıkları noktayı da belirtmiştir: “Biz,

düşünce ve siyasal örgütlenme özgürlüğünün sınırsız, iktidar yetkilerinin giderek artan ölçüde sınırlandırılması istiyoruz. AP ise tam tersini” (Milliyet, 1977b: 5). Ecevit, CHP iktidarında herkesin düşünce, anlatım, örgütlenme özgürlüğüne saygı gösterileceği (Milliyet, 1977c: 3) ve 141, 142 ve 163. maddelerin kalkacağı (Milliyet, 1977d: 6) vaadinde bulunmuştur.

1977 Seçimi öncesinde sendikalar, CHP’yi destekleyeceklerini açıklamışlardır. Sadun Aren’e göre “işçi sınıfının ve sosyalist aydınların 1977’de CHP’yi desteklemelerinin nedeni de, CHP’nin özgürlükler alanındaki anlayışıdır (Milliyet, 1977: 6). Bu önemli desteği alan CHP önemli bir oy oranına erişmesine rağmen, alınan oy tek başına iktidara gelmesine yetmemiştir. Bu tabloya göre hükümet kurma çalışmalarında öncelik Ecevit’indi. Seçimin hemen ertesinde Ecevit, “Biz düşünce, inanç özgürlüğünden yanayız ve Meclis kabul ederse fikir özgürlüğünü mutlaka sağlamak isteriz. Biz siyasi suç, fikir suçu diye bir şey kabul etmeyiz. Bu tür suçlular varsa mahkûmiyetten kurtarmaya çalışacağız” (Cumhuriyet, 1977d: 11) demiştir.

1977 Seçimi AP ve CHP arasında geçen çekişmelere sahne olmuştur. Seçim öncesinde CHP’ye olan ilginin önem kazandığı görülmektedir. Bunda MC hükümetinden duyulan hoşnutsuzlukların payı büyüktür. CHP, 1977’yi tek başına iktidara gelme ve uzun yıllardır temellendirdiği politikalarını hayata geçirme umudunu yükselttiği bir yıl olarak öne çıkarmıştır.

Tablo 20
5 Haziran 1977 Genel Seçim Sonucu

Partiler	Oy Oranı	Toplam Oy	Milletvekili Sayısı
CHP	% 41.4	6.136.171	213
AP	% 36.9	5.468.202	189
MSP	% 8.6	1.269.918	24
MHP	% 6.4	951.544	16
BAĞIMSIZ	% 2.5	370.035	4
CGP	% 1.9	277.713	3
DP	% 1.8	274.484	1
TBP	% 0.4	58.540	-
TİP	% 0.1	20.565	-

Kaynak: TÜİK, 2008: 134.

1977 Genel Seçiminde CHP, 1957’den sonraki en büyük oy oranına erişerek, birinci parti olmuştu. Ancak bu durum hükümet kurmasına yetmemiştir.

2.2. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kurultaylar ve Parti Programı

12 Mart 1971 muhtırasının ardından CHP 21. Olağan Kurultayını 30 Haziran 1972'de yapmıştır. CHP Kurultay bildirisinde Anayasa'da yapılan değişikliklere değinilmiştir. Bu değişikliklerde, sosyal ve ekonomik dönüşümlerin bir sonucu olan güçlerin istemlerinin baskılanmasının rol oynadığı belirtilmiştir. Ayrıca sosyal adalet ve refah üzerinde durulmuştur (Kumaş, 1999: 229-230).

CHP 28 Haziran 1974'te ise Tüzük Kurultayı'nı toplamıştır. Bu kurultayda gerçekleşen tüzük değişikliği, CHP'nin 1960 sonrasında o kurultaya kadar yaptığı tek tüzük değişikliğidir. 1974'te tüzük değişikliği ile parti "demokratik sol" ilkesini belgelemiştir. Bu bağlamda 2. Madde şu şeklide olmuştur: "İnsan haklarına saygılı, milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkesine bağlı demokratik sol bir parti olan, Cumhuriyet Halk Partisinin amacı, ülkenin güvenliğine, ulusun mutluluğuna ve refahına, sosyal adaletin yaygınlaşmasına ve insan kişiliğinin serbestçe gelişmesine, özgürlükçü parlamenter demokrasi kuralları içinde ve bu rejimi güçlendirecek biçime hizmet etmektir" (Bila, 1999: 288).

CHP, 22. Kurultayını 1974'ün Aralık ayında gerçekleştirmiştir. Kurultayda özgürlük düşüncesi ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Ecevit kurultayı açış konuşmasında, "CHP'nin demokratik sol tutumu, demokrasiye, özgürlükçü demokrasiye ağırlık veren bir sol tutumdur. Klasik özgürlükçü demokrasiden de bir bakıma daha ileri bir aşamadır. Çünkü demokrasiye ekonomik ve sosyal alanlarda da gerçeklik kazandırmayı öngörür. Bunun için de milli egemenlik kavramını halk iktidarı kavramıyla bütünleştirir" (Ecevit, 1975: 33). CHP "sınırsız düşünce özgürlüğünü kendi demokratik sol anlayışının temel ilkelerinden biri olarak benimser ve 'toplum yararı' bahanesiyle de olsa düşünce özgürlüğüne sınırlamalar getirtebilecek her türlü sol anlayışı reddeder" (Ecevit, 1975: 35).

22. Kurultay'da tüzük değişikliği dışında, partinin savunduğu "Demokratik Sol" anlayışı ile ilgili bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride şu konular öne çıkmaktadır: Cumhuriyet Halk Partisi demokratik sol bir partidir. Cumhuriyet Halk Partisi, bu her iki dönemde de özgürlükçü demokrasiyi savunmuştur savunmakla da kalmamış, onun Türkiye'deki tek güvencesi olmuştur. CHP özgürlükçü demokrasi ekonomik ve toplumsal alanlarda da gerçeklik kazandırmayı öngörür. Halk iktidarı ise ancak halkın ekonomik gücünün artmasıyla

sağlanabilir (Ecevit 1975: 38-39). Kili'ye göre bildiride, “Özgürlükçü demokrasiden ve ulusal yöntemlerden vazgeçmeden Türk toplumunun tüm modernleşmesini gerçekleştirmek, özgür insanı yaratmak. Özgürlük ve eşitlik C.H.P.’nin üzerinde önemle durduğu konular olmuş, bunları tam anlamıyla gerçekleştirecek önerilerde bulunmuştur” (1976: 437).

CHP, 1971-1980 dönemindeki 23. Kurultayı’nı ise 27-30 Kasım 1976’da gerçekleştirmiştir. Kurultay, partinin yeni programının kabul edilmesi açısından önemlidir. Kurultay Bildirgesi’nde CHP’nin yeni programına vurgu yapılmıştır. Yeni 1976 Programı, 1960’ların ortasında başlatılan ideolojik konumlanmanın gereği olarak geliştirilen düzen değişikliği söylemini en sistematik ve de kapsamlı bir şekilde yansıtan bir belgeydi. CHP yeni programıyla ideolojik söylemini daha da net çizgilerle çizmiştir. Bu durum özgürlük düşüncesinin de yeni açılımlarla içeriklendirilmesini getirmiştir. CHP’nin özgürlüklere yaklaşımı, çoğulculuk, katılımcılık ve eşitlikçi temellerde yükselen bir demokrasiyle bütünleşmiştir. Nitekim yeni programa göre CHP, “yurttaşların tek aşamalı oyla, eşit hakla, kısıntısız düşünce ve anlatım özgürlüğüyle ve geniş örgütlenme olanaklarıyla ülke yönetimine giderek artan ölçüde katıldığı, hereksin haklarının ve özgürlüklerinin yasal ve kurumsal güvenceye dayandığı çok partili demokrasiyi cumhuriyetçiliğin gereği bilir” (CHP, 1976: 9) denilmiştir. Programın uygulanmasıyla düşünce ve örgütlenme özgürlüğünün önündeki tüm engellerin kaldırılacağına ve de özgürlük içinde hızlı ve hakça gelişmenin sağlanacağına değinilmiştir (Kumaş, 1999: 254).

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 1970’lerin ikinci yarısında önemli bir değişim geçirmiştir. Bu bağlamda 1976 Programı, 1960’ların ortasında başlatılan ideolojik konumlanmanın gereği olarak geliştirilen düzen değişikliği söylemini, en sistematik ve de kapsamlı bir şekilde yansıtan bir belgedir.

CHP’nin programında ilk defa altı ilkeyi bütünleyen kurallar yer alır. Bu kurallar şunlardır: *özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü, gelişmenin bütünlüğü, halkın kendini yönetmesi*. Bu kuralların başında özgürlük gelmekte ve şu şekilde açıklanmaktadır:

Özgürlük insan kişiliğinin düşüncesinin ve kavrayışını, insan yeteneklerinin ve yaratıcılığının engelsiz ve sürekli gelişebilmesi için başta gelen koşuldur. İnsanın da toplumun da kendini aşabilmesinin gereğidir.

Özgürlük her türlü yasal siyasal toplumsal ekonomik ve kültürel engelden baskıdan kurtarılmalıdır. Kişi özgürlüğüne, başka kişilerin toplumun ve tüm insanlığın özgürlüğü, güvenliği ve yararı için zorunlu olanın ötesinde sınır konulamaz.

Düşünce, anlatım ve eleştiri özgürlüğü ise sınırsız olmalıdır. Bu, özgürlükçü demokrasinin temel kuralıdır; insanın toplumun ve tüm insanlığın her alanda ilerleyebilmesinin, bilgi ve bilim sınırlarını sürekli genişletebilmesinin gereğidir.

Örgütlenme özgürlüğü de tüm özgürlüklerin ve hakların sağlanıp korunabilmesi, etkin biçimde kullanılabilmesi ve geliştirilmesi, insanlık ve toplum yararına değerlendirilebilmesi için zorunludur (CHP, 1976: 21).

1976 Programı, özgürlük ile ilgili önemli açılımlar getirmiştir. Özgürlük üzerinde sınırlamaların ve baskıların olamayacağı üzerinde net bir yaklaşım söz konusudur. Selçuk’a göre CHP programıyla çok partili rejimin güvencelerini ve siyasal özgürlüklerin temellerini güçlendirmektedir. Bu anlamıyla program bir devrimi vurgulamaktadır: Bu özgürlük devrimidir (1976: 2).

1961 Anayasası’nda kişi hak ve özgürlükleri arasında yer alan bilim özgürlüğü üzerinde de önemle durulmaktadır. “Bilimi geliştirebilmek ve bilimde gelişebilmek için, bilim sınırlarını sürekli genişletebilmek ve yeni buluşlar yapabilmek için, düşünce anlatım öğretim ve araştırma özgürlükleri sınırsız olmalıdır” (CHP, 1976: 61). Ayrıca kişi özgürlüklerinin diğer bir boyutu olan inanç özgürlüğüne değinilmiştir. İnanç özgürlüğü, düşünce özgürlüğü kadar demokrasinin ayrılmaz ögesi olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda özgürlükçü demokrasiyi en ileri anlamıyla benimseyen CHP’nin, herkesin inançlarına saygılı olduğu ve dinsel inançların gereğinin toplumsal gelişmeyle uyumlu olarak engelsiz yerine getirebilmesini sağlamayı demokratik bir insanlık ödevi bildiği ifade edilmiştir (CHP, 1976: 191).

1976 Parti Programı’nda sosyal ve ekonomik özgürlüklerle ilgili de önemli yaklaşımlar bulunmaktadır. Sendikal hareketler desteklenmekte, kamu görevlilerine de sendikalaşma ve toplu sözleşme yapma hakkı tanınacağı vaadi ifade edilmekteydi (CHP, 1976: 98). Üzerinde durulan önemli bir konu da lokavt yetkisidir. Lokavt yetkisinin sanayileşme sürecindeki toplumsal bunalımı arttırıcı, sert sınıf çatışmalarına yol açıcı biçimde ve grev kırılcılığı amacıyla kullanılması eğiliminden doğan büyük sakıncaları nedeniyle kaldırılacağı (CHP, 1976: 103) vaat edilmiştir.

Parti Programı’nda özgürlük kadar önemli ve onu bütünleyen diğer bir temel kural da eşitliktir. “Özgürlükler haklar olanaklar ve siyasal etkinlik bakımından insanlar arasında hiçbir ayırım bulunmamalıdır. Herkes yasaların önünde eşit, Devlet gözünde eşit, haklarda özgürlüklerde eşit, çalışma ve eğitim ve kişiliğini geliştirebilme, devlet yönetimine katılabilme, toplumsal gonençten yararlanabilme noktalarında eşit olmalıdır” (CHP, 1976:

23). CHP'nin sosyal demokrasi düşüncesine olan yakınlığı, bu yaklaşımda da somutlaşmaktadır. Nitekim programda “toplumsal eşitlik, CHP tarafından, demokratik bir yönetimi pekiştirmede birincil koşul olarak görülmekteydi. Eşitlik, üretim araçlarının sahipliğinin yaygınlaştırılmasıyla mümkündü. Ancak devletleştirme yoluyla özel mülkiyetin sınırlandırılmasını hedeflenmiyordu” (Ayata, 1992: 89).

Bu dönemde özgürlüklerin genişletilmesi söylemi kararlılıkla ifade eden CHP'nin geldiği noktayı ortaya koyan durumlardan biri de Kasım 1976'da Kurultay'da oy birliği ile alına kararla Sosyalist Enternasyonale katılma önerisinin kabul edilmesidir (Cumhuriyet, 1976: 1). Oysa CHP, 1927'deki Kurultay'ında “Radikal Sosyalist ve Benzeri Fırkalar Birliğinin İltihak Davetini” reddetmiştir (Bozkurt, 1969: 146). Böylece toplumdaki değişmelerin yaklaşık 50 yıl sonra CHP'yi hangi konuma ve özgürlük anlayışına taşıdığı bu örnekte de açıkça görülmektedir.

CHP Programı ile düzen değişikliği söylemi son derece kapsamlı bir şekilde temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu program CHP'nin 1953 ve de bu programın bir benzeri niteliğindeki 1970 Programı ile ilişkilendirildiğinde, önemli bir toplum düşüncesinin gündeme geldiği ve özgürlük düşüncesinin daha ayrıntılı ele alındığı görülmektedir.

CHP'nin 1976 Programı'nda yer verilen özgürlük yaklaşımı demokrasiyle yakından ilişkilidir. Nitekim CHP'nin Programı'nda, “demokrasiyi gerçeklik kazandırmak için” özgürlükler ile ilgili yapılması gereken vaatler sıralanmıştır. Bu vaatlerden bazıları şunlardır:

-Düşünce inanç ve anlatım özgürlüğü her türlü sınırlamalardan kurtulacaktır. Böylece düşünce suçu kavramı ortadan kalkmış olacaktır.

-Örgütlenme ve siyasal çalışma özgürlüğü ve hakkı özgürlükçü demokrasi ölçütlerine uygun olarak genişletilecektir.

-Sendikaların siyasette etkinleşebilme olanakları arttırılacaktır.¹

-Toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğüne, can güvenliği ve toplum erinci için gerekenden başka bir sınır konmayacaktır.

-Üniversite öğretimcilerine siyasal partilerde çalışabilme hakkı geri verilecektir.

-Basın ve yayın özgürlüğünü sanrılایıcı sonuçlar doğurabilecek olan Anayasa değişikliği kaldırılarak mahkeme kararı olmaksızın toplatma kararı verilebilmesi önlenecektir (CHP, 1976: 233-234).

¹ CHP'nin 1947 Programında sendikaların siyasete karışmamaları yaklaşımı dikkate alındığında, toplumdaki sınıfsal gelişmelerin, CHP'nin özgürlüklere ilişkin yaklaşımını otuz yıl içinde nasıl değiştirdiği açık bir şekilde görülmektedir.

Yukarıda maddelerin sıralandığı, oldukça kapsamlı olan 1976 Parti Program'ında Anayasa'da yer alan kişi hak ve özgürlüklerin, yine sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin çerçevesi çok daha geniş bir şekilde yer almıştır. Böylece özgürlüklerin çerçevesi daha net bir şekilde ortaya konulmuştur.

CHP, yeni programını yaptığı 23. Kurultay'ın ardından, 1979 yılında 24. Büyük Kurultay'ı'nı gerçekleştirmiştir. Bu kurultayın özelliği, parti içi hiziplerin çekişmesinin öne çıkmasıdır. Kurultayın diğer bir özelliği de CHP'nin 12 Eylül 1980 öncesindeki son büyük kurultayı olmasıdır. Kurultaylar partisi olarak da anılan CHP'nin, bu sürecine bakıldığında kurultaylarda önemli açılımlar gerçekleştirmiştir. Bu açılımlarda özgürlük düşüncesi önemli yer tutmuştur.

2.3. CHP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları

CHP, 1971-1980 döneminde gerçekleşen iki seçimde de birinci parti olmuştur. Birinci parti olan CHP, birisi güvenoyu almayan üç hükümet kurmuştur. Bu hükümetlerin ilki Necmettin Erbakan'ın liderliğini yaptığı MSP ile gerçekleştirilen koalisyon hükümetidir.

2.3.1. Birinci Ecevit Hükümeti (CHP-MSP Koalisyonu)

Birinci Ecevit Hükümeti, 20.01.1974 tarihinde CHP-MSP koalisyonu ile kurulmuş ve 17.11.1974 tarihine kadar hükümette kalmıştır. Birinci Ecevit Hükümetinin Programı'nda, Anayasa'da yer alan kişi hak ve özgürlükler ile ilgili önemli bir açılım ortaya konulmuştur. Programda iyi işleyen bir demokrasinin temel koşulu olan geniş görüşlülüğü eleştiriye tahammülü, karşı düşüncelere saygıyı en başta hükümetin göstereceği vurgulanmıştır. Böylece hükümet temel hak ve özgürlükler konusunda önemli bir konumlanmaya girmiştir. Bu bağlamda düşünce, inanç ve ifade hürriyetlerinin ve diğer temel hak ve hürriyetlerin Anayasa'nın gösterdiği yönde kullanılmasına engel olan ve demokratik anlayışla bağdaşmayan hükümler bu hürriyetlerin varoluş nedenlerine vücut veren ilkelerin ışığı altında gözden geçirilerek düşünce, inanç ve ifade hürriyetlerini sınırlayan bütün kısıntıların kanunlarımızdan çıkarılacağı ve basın hürriyeti her yönü ile teminat altında tutulacağı belirtilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 271). Böylece daha önceki partilerin hükümet programlarıyla karşılaştırıldığında kişi hak ve özgürlükler ile ilgili önemli açılımlar programa yansımıştır.

Hükümet Programı'nda temel özgürlükleri ile ilgili vurguların dışında, bu özgürlüklerin gerçekleştirilmesi durumuna da değinilmiştir. Bu anlamda Programda, “Hükümeti oluşturan iki parti demokrasinin ve toplumun güçlenmesine yalnız özgürlükleri genişletmenin yetmeyeceğini bilmektedir. Bütün topluma yaygın bir sosyal adalet düzeninin de siyasal haklar ve özgürlükler kadar düşünce ve inanç özgürlüğü kadar gerekli olduğu kanısındayız denilmektedir (T.B.M.M., 1988b: 269).

Hükümet Programı'nın başında, CHP'nin seçim öncesi vaadi olan siyasi düşünce suçlularını da içeren geniş kapsamlı bir af kanunu çıkarılması yer almaktaydı. Ayrıca Hükümet Programı'nda düşünce ve inanç özgürlüğü önündeki sınırlamaların kaldırılmasına da vurgu yapılmıştır.

Hükümet siyasal hak ve özgürlüklerin tek başına bir anlam ifade etmeyeceği, bunların sosyo-ekonomik alandaki hak ve özgürlüklerle bütünleşmesinin gereği üzerinde durmaktadır. Bu yaklaşım CHP'nin özgürlüğe yaklaşımının temelini oluşturmuştur. Selçuk'a göre hükümetin özgürlükler konusundaki açılımları ile “ülkede fikir özgürlüğünü gerçekleştirmekte kararlı bir siyasi güç ilk kez iktidara gelmiştir” (1974: 2).

CHP-MSP Koalisyonunun dayanağının bireyin temel özgürlüklerine duyulan inanç, maden yataklarının ve petrolün devletleştirilmesiyle büyük kapitalistlerin gücünü kırmak olduğu ileri sürülmüştür (Ayata, 1992: 93). Koalisyon protokolünde ve hükümet programında, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesiyle halkın ekonomik etkinliklere katılımını destekleyici önlemler öngörülüyordu (Kongar, 1999: 182).

Koalisyon, CHP kanadına programını yeterince uygulama olanağı vermemiştir. Koalisyon zamanında Genel Af Yasa Tasarısı'nda TCK'nın 141. ve 142. maddelerine giren suçların affıyla ilgili 5. Maddenin oylamasında bazı MSP milletvekilleri aleyhte oy kullanmışlar ve af kapsamını daraltmışlardır. CHP bu maddenin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş ve mahkeme kararıyla, düşünce ve inanç suçlarının affı da yasa kapsamına alınmıştır (Bila, 1999: 284).

Koalisyon hükümeti döneminde gündeme gelen af kanunu, AP'nin muhalefeti ile karşılaşmıştır. “Muhalefet, özellikle AP'nin genel başkanı Süleyman Demirel, bu karar üzerine yüce mahkemeyi yetki sınırlarını aşmakla suçladılar. Genel Af Yasası'nın görüşülmesi sırasındaki tartışmalar da sağ partilerin demokratik bir görüşe sahip olmadıkları,

özellikle sol düşünceye karşı en küçük bir hoşgörüyü benimsemedikleri ortaya çıkmıştır” (Çavdar, 1996: 239).

Koalisyon içinde protokol maddelerinin yaşama geçirilmesi yönündeki anlaşmazlıklar, Ecevit’in Kıbrıs harekâtı dolayısıyla yıldızının parlaması ve bunun erken bir seçimle oya dönüştürülmesi yaklaşımı koalisyonun bozulmasını getirmiştir. Ecevit’in istifasının ardından muhalefet seçime gitmeyi kabul etmeyecek, ülkede hükümet boşluğu baş göstermiştir.

CHP’nin özgürlükçü açılımları, CHP-MSP koalisyonunun Hükümet Programı’na da yansımıştır. Programda özellikle düşünce inanç ve ifade özgürlüğü ile sosyal ve ekonomik özgürlüklere önemli vurgular yapılarak, yasalarda bu özgürlüklerle ilgili düzenlemelerin gerçekleştirileceği vaat edilmiştir. CHP yer aldığı hükümette düşünce ve inanç suçlularını affını gerçekleştirmiştir. Bu durum özgürlükler söyleminin uygulamaya dönüşmesi açısından önemlidir.

2.3.2. İkinci Ecevit Hükümeti

1977 genel seçimi ardında Ecevit’in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamamış ve ardından Demirel’in öncülüğünde II. M.C iktidarını kurulmuştur. II. MC Hükümetinin ömrü bu kez fazla uzun sürmeyince, Cumhuriyet Halk Partisi, Bağımsızlar ve Demokratik Parti’li tek milletvekilinin bir araya gelmesi Ecevit liderliğinde yeni bir hükümet kuruldu.

5 Ocak 1978’te güvenoyu alarak görevine başlayan Ecevit Hükümeti’nin MC Hükümetlerinden aldığı bir miras vardı. Bu miras içinde, ekonomik yaşamda yüksek bir enflasyon artışı, ideolojik kamplaşmalar çerçevesinde şekillenen cinayetler, soygunlar, katliamlar ve otoriter bir yönetim anlayışı vardı. Böylece CHP’ye hem bunları önleme hem de yıllardır savunduğu “düzen değişikliği” tasarımını gerçekleştirme görevi düşmüştür.

CHP, 1977 seçimlerinde özgürlüklerle ilgili önemli vaatler de bulunmuş ve bu vaatler çerçevesinde geniş kesimlerin desteğini almıştır. CHP’nin bu vaatleri önemli ölçüde hükümet programına da yansıtılmıştır. Programda Anayasa’da yer alan kişi özgürlüklerine oldukça geniş yer verilmiştir. Düşünce özgürlüğü üzerinde baskıların olamayacağı ifade edilmiş ve düşünce özgürlüğü aracılığıyla milli birliğin sağlanması üzerinde durulmuştur. Düşünce özgürlüğünün dışında inanç özgürlüğünü de kişinin kutsal ve dokunulmaz hakkı olduğuna ve de bunların demokrasinin gereği görüldüğüne vurgu yapılmıştır. Ayrıca hükümet programında basın özgürlük ile sanat ve kültür alanında da özgürlükler üzerinde önemle durulmuştur

(T.B.M.M., 1988b: 413-414). CHP Hükümet Programı'nda öncelikle düşünce ayrılıklarının baskı ve sindirmeyle değil, özgür bir tartışma ortamında, çatışmalara yer vermeden ifade edilmesinden yanaydı. CHP'nin 1976 Parti Programı'nda üzerinde önemle durduğu sivil (medeni) özgürlükleri, Hükümet Programına da yansıtmıştır. Temel özgürlükler içerisinde yer alan düşünce, inanç ve basın özgürlüklerine yer verilmiştir

Hükümet Programı'nda sosyal ve ekonomik özgürlüklere de önemli yer verilmiştir. Sendikaların örgütlenme koşullarını engelleyen olumsuz durumların giderileceği, yine toplu sözleşme yetkisi konusunda düzenlemelerin yapılacağı ve lokavtın kötüye kullanılmasını önleneceği belirtilmiştir. Ayrıca memurların örgütlenmeleri ve çalışma koşulları ile ilgili demokratik düzenlemelerin yapılacağına değinilmiştir. Özgürlükçü demokrasiyi savunan CHP, sendikal özgürlüklere ve sendikaların faaliyetlerinin kolaylaştırılacağına vurgu yapmıştır (T.B.M.M., 1988b: 431). Ancak memurların sendikal hakları ile ilgili net açıklamalarda bulunulmamıştır. 1977 Seçimi öncesinde lokavtın kaldırılmasını savunan CHP, Hükümet Programı'nda lokavt konusunda sadece düzenlemelerden söz etmekle yetinmiştir.

3. 1971-1980 Dönemindeki Toplumsal Değişmelerin AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımına Etkisi

3.1. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Seçimler

3.1.1. 1973 Seçimi

AP seçimlere hazırlanırken yayınladığı Seçim Beyannamesi'nin girişinde 1961'den başlayarak iktidar dönemini, yaptıklarını ve 1971 Muhtırası ile karşılaştıklarını açıklamıştır. AP Beyanname'de "hürriyet, kalkınma ve yenilik" için AP'de bileşilmesini istemekteydi. AP, 12 Mart'ta özgürlükler ile ilgili önemli kısıtlamaların yaşanmasına rağmen, yeni dönemde özgürlüklerle ilgili söylemi genel vaatleri içermektedir. Bu bağlamda AP, "Demokratik düzeni, siyasi partileri hür basını, hür sendika, hür ve özerk üniversite, hür teşebbüs, hür ve bağımsız yargı organları ve hür vicdan ile güçlendirip yerleştirmeyi" temel hedefleri arasında görmüştür (AP, 1973: 17).

AP Seçim Beyannamesi'nde bir yandan özgürlüklerin güvence altına alınmasına değinmiş, öte yandan ise özgürlüklerin kötüye kullanılması korkusu ile ilgili çekincelerini belirtmiştir. "Toplumdaki sosyal ve ekonomik gelişmenin tabii sonucu olarak yeni fikir

cereyanları ve bunların tezahürleri olacaktır. Hürriyetlerin kullanılmasını teminat altında tutmak devletin görevidir. Ancak, yok etme hürriyeti, tahrik hürriyeti ne bizim Anayasamızda ne de bir başka Anayasa’da mevcuttur. Bu gibi tezahürler hürriyetin istismali değil, suiistimalidir” (AP, 1973: 22).

AP ayrıca sosyo-ekonomik özgürlüklerden sosyal güvenlik hakkına değinmiştir. “Vatandaşlarımızın siyasal ve ekonomik hak ve hürriyetlerinin yanında, onların bugününü ve yarınını teminat altına almak demek olan sosyal güvenliklerini sağlamak, ekonomik yönden zayıfları, işleri itibariyle başkalarına tabi olanları güven, huzur ve refah içinde bulundurmak çağımız Devletimizin önde gelen görevidir”(AP, 1973: 70). Böylece özgürlüklerin anlam bulmasında, sosyal güvenlik tedbirlerinin önemi üzerinde durulmuştur.

12 Mart öncesi ve ara rejim sürecindeki politikaları ile özgürlükler konusunda tutarlı bir yaklaşım ortaya koyamayan AP, seçim beyannamesinde özgürlükleri savunucu bir yaklaşıma sahip çıkmaya başladığı görülmektedir. Daver’e göre AP özgürlük anlayışında “daha çok liberal demokrasilerin özgürlük anlayışına yaklaşmaktadır. Sosyal, ekonomik felsefesi itibariyle de AP, geçirilmiş bazı tecrübeler ve sarsıntılar sonucu, reformizme belli ölçüler içinde yer veren bir parti olmak istemektedir” (1973: 2). AP, 1970’lerin ortalarına kadar özgürlükler konusunda bu yaklaşımını sürdürmüştür.

3.1.2. 1977 Seçimi

Adalet Partisi seçim hazırlığını yükselen sol karşısında, nerdeyse anti-solculuk ve onunla ilişkilendirdiği rejim sorunsalı ekseninde yürütmüştür. Sola karşı politika geliştirilirken din ve milliyetçilik gibi duygular yoğun propaganda malzemesi haline dönüştürülmüştür. Özgürlük düşüncesi de bu anlayışların katı, hoşgörüsüz kısılcısı ile karşı karşıya kalmıştır.

AP, Seçim Beyannamesi’nde “bütün milliyetçilerin AP’de birleşmesinin gereği üzerinde durulmuş, rejimin istikrara muhtaç olduğuna dikkat çekilmiş, CHP dönemi ile ilgili başarısızlıklara temas edilmiştir” (Tercüman, 1977a: 1). Ayrıca beyannamede şu noktalar üzerinde durulmuştur: “Meseleleri hürriyetçi demokrasi içinde çözmenin yolu mutlaka istikrardan geçer. İstikrarsızlık baş mesele haline gelirse, devlet ve rejim zaafa uğrar. Bu itibarla istikrara kavuşabilmek için, bugün taraflaşmış siyaset içerisinde bütün milliyetçilerin

inanç birliği, azim ve kararlılıkla vatan için elele vermesi ve Adalet Partisinde birleşmesi zarurettir” (Tercüman, 1977a: 10).

AP’nin 1960’ların ortalarında yürüttüğü sol düşünce karşıtlığı, bu evrede daha da yükselmiştir. Programlarında özgürlükçü toplum düzenini savuna AP, bu düzenin bir parçası olan sol düşünceyi ve örgütlenmeyi bütüncül bir şekilde mahkum etmiştir. Demirel’e göre kendi anlayışları dışında “Milletin önündeki diğer yol ise solcu zihniyeti ve solun her çeşidinin kadrolarını ülkenin kaderine hakim kılacaktır. Bunun bir macera ve karanlık olacağını hemen söylemeliyim” (AP, 1977: 5). AP bu anlayışı seçim sürecinde daha da ileri götürecektir. Vatandaşların din ve vicdan özgürlüğünü programlarında savunan AP, sol düşünceyi (CHP’yi) karalamayı, dini duygular ve söylemi kullanarak gerçekleştirmiştir¹.

AP’nin dinsel ve etnik temeller üzerinde yürüttüğü son derce muhafazakâr nitelikteki seçim propagandası, bu evrede doruğa çıkmıştır. Demirel, düşünce suçlularının affını eleştirerek CHP’nin “7,5 aylık iktidarının 4 ayını anarşist ve komünistlerin affı ile geçirmiş” olduğunu belirtmiştir (AP, 1977: 57). AP lideri Samsun Konuşmasında da “Komünizmi Türk demokrasisi için ve Türkiye Cumhuriyeti için büyük bir tehlike sayıyoruz. Onu tehlike saymayanlar vardır. Halk Partisi hem komünizmi tehlike saymıyor. Hem de özgürlük gereğidir diye komünizmin serbestçe faaliyetini istiyor. Bunu büyük bir gaflet telakki ediyoruz”² (Cumhuriyet, 1977b: 1).

Demirel seçim öncesinde yine CHP’nin “düzeni yıkmaya kalkanların umudu” olduğunu, Halk Partisi’nin Türkiye’de sınıf kavgası yapılması taraftarı olduğunu ve Ceza

¹ AP Genel İdare Kurulu Üyesi Feyzullah Değerli’nin konuşmalarında bu durum tüm açıklığıyla görülebilir: “77 Haziran seçimleri, bir partinin kazanıp kaybetmesi şeklinde düşünülmeyecektir. Ortada iki fikir vardır. Biri felsefesinde, din, iman, hürriyet, mülkiyet, maneviyat olmayan sol, diğeri, milliyetsiz millet, Allah’sız cemiyet, dinsiz devlet olmaz diyen, felsefesinde milliyet, hürriyet, mülkiyet ve maneviyat olan sağ’dır” (AP, 1977: 27). Ayrıca aynı kişi tarafından Kur’andaki bir Sure örnek verilerek solculuk kötülenmekte ve Müslüman’ım diyenin solcu olamayacağından bahsedilmekteydi (AP, 1977: 28).

² Selçuk’a göre AP 1977 Seçim Beyannamesi’nde sürekli biçimde Komünizm tehlikesini işlemektedir. İleri sürülen nedir? CHP iktidara gelince komünistlere özgürlük tanıyacaktı. CHP iktidara gelirse, fikir özgürlüğünü yasaklayan yasa maddelerini kaldıracaktı. Böylece hem sosyalist, ya da sosyal demokrat partiler komünistlikle suçlanmak ve kapatılmak tehlikesinden kurtulacak; hem yurttaşların üstünden fikir baskıları kalkacak; hem de Batı dünyasında olduğu gibi komünist partilerin kurulmasına olanak açılacaktır. AP Beyannamesi fikir özgürlüğüne getirdiği kısıtlamalarla özgürlük düşmanlığını vurgulamaktadır (1977: 2).

Kanunu'nun 141. ve 142. Maddelerini özgürlük kısıtlaması saydığını birer eleştiri noktası olarak ifade etmiştir (Tercüman, 1977b: 10).

Demirel, seçimi ülke açısından bir varlık-yokluk boyutuna taşımıştır. Bu yaklaşım diğer partilere ve siyasal özgürlüklere karşı olan hoşgörünün sınırını da ortaya koymaktadır. Demirel'e göre "5 Haziran Millet'in ve Rejimin Kader Günüdür"¹ (Tercüman, 1977c: 1) Rejimi tehdit eden güç olarak görülen CHP, önemli suçlamaların hedefiydi. "Solculuk yokken, Halk Partisi himayesinde değilken, Türkiye huzur içindeydi, rahattı. Halk Partisi solculuğu belirledikten sonra Türkiye'nin huzuru bozulmuştur" (Tercüman, 1977c: 10). Demirel, Abdi İpekçi ile söyleşisinde ortaya çok ciddi iddialar artmıştır. "Türkiye'deki anarşinin arkasında siyaset var. Halk Partisi var" (Milliyet, 1977f: 7). 1970'lerdeki toplumdaki siyasal kutuplaşmalar, AP'nin özgürlük anlayışının daha da katı bir hal almasına neden olmuştur.

3.2. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Kongreler ve Parti Programı

Adalet Partisi hükümeti, 1971 yılında 12 Mart Muhtırası ile karşı karşıya kalmıştır. AP'nin muhtıra sonrasında 1972'de Altıncı Büyük Kongresi gerçekleştirilmiştir. Kongre'de "milli irade" "ara rejim" parlamenter demokratik sistem ve işleyişindeki aksaklıklar" öne çıkmıştır (Kaya, 2004: 209). Demirel kongrede şu görüşler ileri sürdü. "Anayasa kanunlarında devlet otoritesini sağlayacak koordine bir şekilde çalışmasını sağlayacak değişiklikler yapılmalı" (Kuru, 1996: 142). Kongre'de bir bildiri yayınlanmıştır. Bildirinin girişinde Atatürk'ün "Hakimiyet Kayıtsız Şartsız Türk Milletininindir" sözü ekseninde milli irade vurgulanmıştır. Yine milli iradenin birer aracı olan siyasal partilerin Anayasa rejimine kişinin ve toplumun temel hak özgürlüklerine sadakatle bağlı kalması gerektiğine yürekten bağlı olduğu ifade edilmiştir (AP, 1978: 5-6). Adalet Partisi ayrıca milletin ancak huzur, istikrar ve hürriyet içinde kalkınmasını tamamlayabileceğine değinmiştir (AP, 1978: 8).

AP bu evrede 7. Büyük Kongresi'ni 1974 yılında toplanmıştır. Kongre'de kabul edilen raporda bir önceki kongrede olduğu gibi "milli irade" üzerinde durulmuş ve Adalet Partisi "ülkeyi özgürlük içinde kalkındırmaya kararlı, insan haklarına dayalı ve hukuk üstünlüğüne

¹ Bu yaklaşım seçim afişine de yansımıştır: "Seçim için değil, rejim için" (Milliyet, 1977e: 6).

saygılı bir devlet yapısı kurabilmek için güç birliği edenlerin yuvası” (AP, 1978: 13) olarak tanımlanmıştır. Yine kişisel hak ve özgürlüklerden olan vicdan ve ibadet özgürlüğünün önemine vurgu yapılmış, bu özgürlük çağdaş demokratik devletin bir gereği olarak benimsenmiştir. Sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler açısından ise “hür sendikalar” ve örgütlü kuruluşlara değinmekte, bunların yasaların himaye ve teminatı altında serbestçe çalışabilmesi devletin görevleri arasında sayılmaktadır (AP, 1978: 14-15). Bu ifadeler AP’nin çalışma yaşamında işçilerin lehine olan özgürlükler üzerinde durduğunu göstermektedir.

AP’nin kongredeki özgürlüklere yer veren yaklaşımı, bu kongrede kabul edilen 1974 Programına da yansımıştır. Aslında 1974 Programı’nda yer verilen temel, siyasal ve de sosyo-ekonomik özgürlükler, pek çok yönden 1964 ve 1969 programlarının aynısıdır. Geçen süre içinde özgürlükler alanında sınırlamalar getirilmekle birlikte, AP’nin özgürlüklere ilişkin söylemin değişmeden kalması, özgürlükleri savunmanın söylemde kaldığının açık bir işaretidir. Şöyle ki AP 7 yıllık iktidarında bu hak ve özgürlükler ile ilgili ciddi girişimlerde bulunmadığı gibi, bu kısıtlamaları gerçekleştirdiği ara rejim dönemini desteklemiştir.

1974 Programı’nın, diğer programlardan farkı ise amaç bölümünde parti, “hürriyetçi, milliyetçi, memleketçi, barışçı, ıslahatçı, hamleci manevi değerlere ve inançlara saygılı, komünizme karşı bir siyasal teşekkül olarak” (1974: 3) nitelendirilmiş ve bu nitelemeyi destekleyen açıklamalara yer verilmiştir. Milliyetçiliğe ve inanca olan vurguda, Milliyetçi Hareket Partisi’nin ile Milli Nizam Partisi’nin (1972’den itibaren bu partinin devamı olan Milli Selamet Partisi’nin) varlığının etkili olduğu söylenebilir. Bu siyasal etkenler AP’nin özgürlükler konusunda 1970’lerin ikinci yarısında artan muhafazakâr ve milliyetçi yaklaşımları üzerinde rol oynamıştır.

AP’nin Sekizinci Büyük Kongre ise 1976 yılında yapılmıştır. Kongre raporunda siyasal hayatın vazgeçilmez unsur sayılan partilerin, Anayasa’nın öngördüğü temel hak ve hürriyetleri, rejim tartışmalarının aracı yapmamaları vurgulanmıştır. Rapora göre bu hak ve özgürlükler, memlekete daha iyi hizmet götürebilme yarışının vasıtaları gibi kullanılmaya başlandığı gün, Türk demokrasi yerine oturacaktır. Ayrıca kongrenin sonuç raporunda sosyal hakların genişletilmesindeki kararlılık, ücret düzenlemeleri, sosyal güvenlik, sosyal adalet, köylünün kalkındırılması konuları üzerinde durulmuştur (AP, 1978: 22-24).

AP'nin 9. Büyük Kongresi ise 12 Eylül müdahalesi öncesinde yaptığı son kongredir. 1978 tarihli kongrenin raporunda, Türkiye'nin içinde bulunduğu bunalıma dikkat çekilmiş, ülkede temel hak ve özgürlüklerden olan vatandaşın can ve mal güvenliğinin kalmadığına vurgu yapılmıştır (AP, 1978: 30). Genel olarak devlet ve rejimin tehlikede olduğu ve bunları koruma mücadelesinin yürütüleceği üzerinde durulmuştur.

3.3. AP'nin Özgürlüklere Yaklaşımının Bir Ölçütü Olarak Hükümet Programları ve Uygulamaları

3.3.1. Dördüncü Demirel Hükümeti (I. Milliyetçi Cephe Hükümeti)

Kamuoyunda I. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak tanımlanan, IV. Demirel Hükümeti 31.03.1975 tarihinde meclisten güven oyu alarak görevine başlamıştır. Bu hükümet 2 yıldan fazla bir süre 21.06.1977'ye kadar görevini sürdürecekti.

Hükümet Programı'nda, hür ve demokratik rejimin vazgeçilmez gereği olan düşünce ve inanç hürriyetine ve Anayasamızın teminatı altındaki bütün temel hürriyetlere saygılı olunacağı belirtilmiştir. Ancak hürriyetlere saygılı olunduğu ölçüde, meşru düzenin korunmasında ve kanun hakimiyetinin sağlanmasında da kararlı olunacağı vurgulanmıştır. Ayrıca temel hürriyetlerle ilgili uygulamalarda Anayasaya uygunluk sağlanacak ve Anayasaya, uymayan tatbikatın ortadan kaldırılması için gerekli tedbirler alınacağı ifade edilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 321).

Milliyetçi Cephe Hükümetinin Programı'nda düşünce, inanç özgürlüğü ile ilgili genel değerlendirmeler ve bunların kötüye kullanılması ile ilgili bazı çekinceler dışında, yine oldukça genel hatlarla sosyal ve ekonomik özgürlükler üzerinde de durulmaktadır. Bu özgürlükler "kalkınma" olgusu ile ilişkilendirilmektedir. Programda Türkiye'nin hür ve demokratik bir rejim içinde, planlı, dengeli, sosyal adalet ve sosyal güvenliğe gerekli önemi veren, hür teşebbüse, mülkiyet hakkına ve meşru kazanca saygılı bir ekonomik sistemle kalkınmasının sağlanacağı belirtilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 327). Özgürlükler ile ilgili açılımları kısıtlı ve genelde de özgürlüklerin sınırlandırılmasına dönük eğilimler daha fazla göze çarpmaktadır. AP'nin 1974 Parti Programı'nda da belli ölçülerde değinilen sosyal ve ekonomik özgürlüklerle ilgili konulara hükümet programında çok yüzeysel yaklaşılmıştır. Ancak özel girişimci ve onun mülkiyet hakları üzerinde önemle durulmuştur. Bu da AP'nin

sınıfsal tercihini ve o sınıfın yararına savunduğu özgürlükleri net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1975 yılıyla birlikte, Türkiye’de planlı saldırı ve cinayetlerin birbirini izlediği, baskı, korku, terör ve anarşinin egemen olduğu bir dönem başlamıştır. Faili meçhul cinayetler, işgaller, boykotlar, saldırılar, banka soygunları, kapatılan okullar, yolsuzluk, rüşvet, kayırma günlük yaşama girmiştir (Bila, 1999: 314). Milliyetçi Cephe döneminde önemli bir durum da “komando” diye adlandırılan ülkücü gençlik örgütlerinin üniversitelere yönelik saldırılarının artmasıdır (Çavdar, 1996: 244). Ülkede bu dönemde gençlikten başlayarak sağ-sol çatışması ve şiddet olayları gittikçe yükselişe geçmiştir. 1976 ve 1977’lerde de saldırılar ve cinayetler artarak sürmüştür. İşçi sınıfı bu evrede kitlesel eylemlere yönelmiş bu eylemlerden 1977 yılındaki 1 Mayıs kutlaması kanlı bitmiştir.

MC Hükümeti döneminde denk gelen, 1975 kısmi senato seçimleri sürecinde ise Ecevit ve CHP konvoyu saldırıya uğramış, bu saldırıya bir AP milletvekili de katılmıştır. Ayrıca CHP yönelik saldırılar pek çok il ve ilçede sürmüş, bu saldırılarda ölenler ve de yaralananlar olmuştur (Çavdar, 1996: 245). Ülkenin kaos içerisinde yer aldığı bir dönemde Başbakan Demirel’in tasavvuru ise başkaydı. Demirel bu tasavvuru “Büyük Türkiye” adlı yapıtta dışa vurulmaktadır. Bu yapıtta özgürlüklere önemli yer verilmiştir.

Demirel “Büyük Türkiye” kitabında, parti programları ile hükümet programında belirtilen çekincelerden çok farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu bağlamda Demirel, “Hürriyetlere tahammül edebilmek lazımdır, istimalinden hiç ve suiistimalinden bir dereceye kadar korkmamak gerekir. Zira hürriyetlerin istimali esastır. Suiistimalinin ise müeyyideleri vardır” (Demirel, 1977: 16) görüşündedir. Ayrıca “Demokraside muhalefet; iktidarı serbestçe tenkit etmek, kendi farklı siyasi tercihlerini serbestçe tenkit etmek, kendi farklı siyasi tercihlerini serbestçe açıklamak ve yaymaya çalışmak ve böylelikle istikbalin siyasi iktidarı olmak amacına çalışmak hakkına sahiptir” (Demirel, 1977: 64) görüşüyle de muhalefete olan yaklaşımını ortaya koymuştur. Demirel’in kitabında özgürlüklerle ilgili bu olumlu yaklaşımlar, muhalefet ile iktidar dönemindeki söylem ve uygulamalar ile çelişmektedir. AP, 1965 seçimlerinde TİP üzerinde kurduğu baskı, siyasi düşünce suçlularının affı ile ilgili tutumu ve bunu siyasi malzemeye dönüştürmesi, yasaklar karşısındaki suskun kalışı ve sonrasında CHP’nin varlığını rejim için tehdit görmesi bu çelişkinin ana parçalarıdır. Böylece AP’nin, özgürlüklere söylem düzeyinde ve son derece pragmatik yaklaştığı görülmektedir.

3.3.2. Beşinci Demirel Hükümeti (II. Milliyetçi Cephe Hükümeti)

Ecevit'in güvenoyu alamadığı hükümetinin ardından, Demirel'in öncülüğünde II. M.C iktidarının kurulması gündeme gelmiştir. II. M.C Hükümeti çok kısa bir süre yaklaşık 4.5 ay iktidarda kalmıştır. Bu hükümetin kurulmasında CHP'nin birinci parti olmasına rağmen tek başına iktidara gelecek milletvekili sayısına ulaşamaması etkili olmuştur. 21 Temmuz'da kurulan hükümet, 1 Ağustos 1977'de güvenoyu alarak görevine başladı. Diğer MC'den farkı Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin bu koalisyon içinde yer almamasıdır.

II. M.C. Hükümetinin Programında “hür ve demokratik rejim” vurgusu yapılmakta ve bu rejim “insan haysiyetine en uygun bir idare şekli” sayılmaktadır. Ayrıca Komünizm, faşizm gibi otoriter idarelere karşı olunduğu ifade edilmiştir. Yine dönemin siyasal açıdan çalkantılı ortamından kaynaklı olarak “can ve mal güvenliğini tehdit, okuma ve çalışma hürriyeti” üzerinde durulmuştur. Programda daha önceki AP içinde yer aldığı hükümetlerde olduğu gibi “Anayasanın sağladığı geniş hürriyetlerin, kötüye kullanılması” (T.B.M.M., 1988b: 382-383) çekincesi, daha doğrusu Türkiye gerçekliğinde oldukça abartılı komünizm korkusu yer almıştır.

Hükümet Programı'nda kişi özgürlükleri açısından dikkat çekici bir nokta da din ve vicdan özgürlüğüne önemli bir yer ayrılmasıdır. “Din ve vicdan hürriyeti kişinin kutsal, vazgeçilmez ve dokunulmaz hakkı olarak kalacaktır” denilerek, “din ve vicdan hürriyetinin tam ve kamil manada kullanılmasını temin edecek bütün tedbirler” alınacağı vaat edilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 386).

AP'nin bir önceki hükümet programında olduğu gibi bu programda da sosyal ve ekonomik özgürlüklere son derece genel çerçeveler içinde yaklaşmıştır. Bu özgürlükler “kalkınma hedefleri” ile ilişkilendirilmekte ve bu hedeflere “vatandaşların Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerine, sosyal adalet ve sosyal güvenliğe saygılı olmakla ulaşılabileceğine inanıyoruz” denilmekteydi (T.B.M.M., 1988b: 385).

Hükümet Programı'nda geniş hürriyetlerin bazı ideolojilerce kötüye kullanılması çekincesi ve bunlara karşı tedbir baskın bir durumdadır. Bunun yanında din ve vicdan özgürlüğü konusunda önemle durulmaktadır. Çalışma yaşamı ile ilgili hak ve özgürlüklere ise değinilmemektedir.

II. M.C. iktidarı sırasında yapılan yerel seçimlerde CHP'nin % 41.4 ile birinci parti olması, koalisyon içindeki çatışmaları artmıştır. Bu ortam içerisinde AP'den milletvekillerin istifasıyla, hükümet çoğunluğunu yitirmiş ve de CHP'nin gensorusuyla düşürülmüştür. AP'den istifa eden milletvekillerinin CHP ile anlaşmaları ile yeni bir Ecevit Hükümeti'nin kurulması için uygun bir zemin oluşmuştur.

3.3.3. *Altıncı Demirel Hükümeti*

1979'un sonuna doğru Ecevit Hükümeti'nin istifasıyla, ülke 1980'e yeni bir iktidarla Demirel'in kuracağı azınlık hükümeti ile girmiştir. Demirel'in sağ partilerden destek sağlayarak oluşturduğu hükümet, 12 Eylül Askeri darbesine kadar iktidarda kalmıştır.

Hükümet Programı'nda, demokratik rejimin vazgeçilmez gereği olan düşünce, inanç ve ibadet özgürlüklerine, Anayasa'nın teminatı altında bulunan bütün temel hak ve özgürlüklere saygılı olunacağı belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin fakirlikten, işsizlikten, cehaletten kurtulup kalkınması hedefi, Türk vatandaşının İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ndeki bütün haklara ve hürriyetlere sahip kılınması ile ilişkilendirilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 469).

Hükümet Programı'nda Anayasa referans gösterilerek, bir takım yasaklamalar gündeme getirilmektedir. “Hiçbir siyasi partinin ülke bütünlüğünü bozacak faaliyette bulunamayacağını emretmiştir. Siyasi partilere yasaklanmış bulunan faaliyetleri, hiçbir dernek, hiçbir sendika, hiçbir meslek teşekkülü ve her ne nam altında olursa olsun, hiçbir kuruluş yürütemez. Anayasanın kapalı olduğu cereyanları gaye alan parti, dernek, sendika, meslek kuruluşu olamaz” denilmekteydi. Ayrıca sendika ve dernekler kanunlarında değişiklik yapılacağı belirtilmiştir (T.B.M.M., 1988b: 454).

Hükümet Programı'nda, özgürlükçü kalkınma anlayışına değinilmiş, ayrıca Türkiye'deki özgürlüklerin hepsinin var olduğuna vurgu yapılmıştır. Bir yandan hak ve özgürlüklerin varlığından bahsedilirken, diğer yandan ise yasaklamalardan ve kısıtlamaların önünü açacak değişikliklerden bahsedilmektedir. Nitekim hükümet kurulmadan önce bu çekinceler açıklamalara ve çalışmalara yansımıştır. Demirel ülkenin 21 önemli meselesi arasına “Derneklerin gaye dışına çıkan faaliyetlerinin önlenmesini” de almıştır (Tercüman, 1979a: 1). 3 Devlet Bakanı hazırladığı Hükümet Programı'nda ise çıkarılacak kanunlar arasında şunlar sıralanmıştır: “Sendika ve derneklerin politika ile uğraşmaları, bölücülük

yapmaları, manevi destek sağlamları önlenecektir. Sosyal ve kültürel amaçlı derneklerin politika yapmaları ve üyelerine maddi yardımda bulunmaları önlenecektir. Toplantı ve gösteri hakkında kamu düzenini ihlal veya günlük hayatı felce uğratması önlenecektir (Tercüman, 1979b: 6).

Hükümet Programı'nda devletin demokratik otoritesini güçlendirmek bakımından, ihtiyaç duyulduğuna inanılan yeni kanuni tedbirlerin bazıları şöyledir:

- Anayasanın 123 üncü maddesi ile getirilen olağanüstü haller ile ilgili tedbirlere ek olarak, bir "Fevkalade Haller Kanunu" çıkarılacaktır.
- Anayasanın 136 ncı maddesi ile kurulması emrolunan Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kanunu çıkarılacaktır.
- Ceza ve usul kanunları, özellikle toplu suç ve mesuliyet fikrini de ön görece, günün ihtiyaç ve şartlarına uyacak, adaletin süratle tecelli etmesini sağlayacak şekilde değiştirilecektir.
- Sendika ve Dernekler kanunlarında değişiklik yapılacaktır.
- Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu yeniden düzenlenecek, toplantı ve gösteri hakkının kamu düzenini ihlal etmesi veya günlük hayatı felce uğratması önlenecektir (T.B.M.M., 1988b: 455).

12 Eylül 1980 öncesinin son hükümeti olan Demirel azınlık hükümeti, 24 Ocak kararları ile gündeme gelen ekonomik paket, terör olayları, cumhurbaşkanlığı seçilememesi ve siyasi bunalımlar ile sonlanmıştı. Fincancıoğlu, "1973 seçimlerinden, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine kadar geçen dönemin iki önemli özelliğini belirtir. Birincisi Türkiye pazarını Batı kapitalizmine ardına kadar açan, ekonomiyi üretim ekonomisi olmaktan çıkarıp rant ekonomisi haline getiren, emekçi kesimlerin gelirlerini sürekli gerileyen, 1990'ların sonuna doğru varlığını ciddi biçimde hissettirecek borsa bunalımlarının kaynağı olan 24 Ocak 1980 'istikrar' tedbirleriydi. İkincisi, parlamentonun bir cumhurbaşkanı seçme uzlaşısının gösteremeyecek kadar katı bir kamplaşmayla kötürüm hale gelmesiydi (2000: 134-135). 24 Ocak 1980 kararları ile ekonomide IMF'nin reçeteleri sert bir şekilde uygulanmaya başlanarak, liberal piyasa ekonomisine geçiş hızlandırılmıştır.

Sonuç olarak, yalnız kişi ve siyasal özgürlükler değil, sosyo-ekonomik özgürlüklerin de gelişip temellenmesine uygun bir olanak sağlayan 1960'da başlayan süreç, 12 Eylül sabahı ile yerini bambaşka bir sürece bırakmıştır. Demirel hükümeti, ikinci kez askerin siyasete müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. Demirel hükümeti döneminde korkularla yaklaşılan temel özgürlükler ile siyasal ve sosyo-ekonomik özgürlükler bu müdahale ile önemli bir "darbe" yemiştir. 12 Eylül sonrasında yapılan 1982 Anayasası, son derece yasakçı ve otoriter bir düzene hukuksal dayanaklar sağlayacaktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Uygarlıkların gelişme derecesini belirleyen en önemli faktör, toplumdaki birey ve grupların eylemlerdir. O nedenle bu eylemler ve bu eylemlerin arka planını oluşturan fikir ve düşüncelere sınırlamalar getiren her türlü girişimin, uygarlığın gelişimini de olumsuz yönde etkileyeceği açıktır. O nedenle bu araştırmada, özgürlüklerin gelişiminde etkili olan faktörlerden biri olarak, siyasal partilerin özgürlüklerin gelişim süreçlerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Türkiye’deki özgürlüklerin gelişmesinde, Türk siyasal tarihinin 1960-1980 dönemindeki güçlü aktörleri olan CHP ve AP’nin rolü incelenmiştir. Böylece bir yandan siyasal partilerin özgürlüklere ilişkin tutumlarını belirleyen faktörlerin neler olduğu, diğer yandan da siyasal partilerin, özgürlüklerin gelişimi konusunda ne şekilde ve hangi toplumsal kanallar aracılığıyla etkili olduğu konularında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

‘Özgürlük’, anlamı çok geniş ve bir o kadar da muğlak bir kavramdır. Muğlaklığın nedeni, özgürlük kavramının tanımlanmasında kullanılan parametrelerin çokluğudur. Söz gelimi bir şahıs, “ben özgürüm” dediğinde, açıklayıcı bilgiler olmaksızın o şahsın özgürlükten neyi kastettiği anlaşılamaz. Bununla birlikte kavramsal çerçevede de belirtildiği gibi özgürlük kavramı, genel olarak birey ve grupların iktidar ve diğer toplumsal güçler karşısındaki hangi alanlarda neleri yapabileceğini belirleyen haklar toplamı olarak tanımlanmaktadır. O nedenle özgürlük, bireysel yaşamla değil, toplumsal yaşamla bağlantılı bir kavramdır. Çünkü sonuçta toplumsal yaşam, normatif sistemle düzenlenmiş ilişkiler örüntüsüdür ve özgürlükler de, normatif sistem tarafından hem tanımlanmış hem de sınırlandırılmıştır. Özgürlüğün, bir farkındalığı, bir bilinci gerektirmesinden dolayı bireysel yönünün de bulunduğu düşünülebilir. Ancak bu bilinç, diğerleriyle olan etkileşimler temelinde oluştuğundan başka insanların referansını gerektirmektedir. Ancak şunu diyebiliriz. Aynı toplumun öğeleri olmakla birlikte yaşama tarzlarındaki farklılıklar, özgürlük alanlarındaki farklılıklara yol açabilmektedir. Sözgelimi trafik ışıklarının yol açtığı ‘caddelerde serbestçe gezebilme yoksunluğu’ düşüncesi, hayatını köyünde sürdürmekte olan bir köylüde oluşmayabilmektedir.

Özgürlük sorununu ortaya çıkartan faktör, aynı ortak yaşamı paylaşan sosyal gruplar ve sınıflar arasındaki etkileşimlerdir. Dolayısıyla özgürlüklerin tanımlanmasında iki etkileşim

tipi önemli olmaktadır. Bunlardan biri, sosyal grupların ve bireylerin iktidar karşısındaki konumundan kaynaklanan etkileşimler, diğeri ise toplumsal yapıda mevcut olan sosyal tabaka ve sınıfların birbirleri karşısındaki konumlarından kaynaklanan etkileşimlerdir.

Tarihsel veriler, özgürlük ya da özgürlüksüzlerin, toplum olma süreciyle başladığını göstermektedir. Bu süreç, bireylerin en azından barınma, korunma, geçinme ve yaşamalarını güvenlik altına almak amacıyla yönetim sistemleri oluşturmaları ve bazı haklarından vazgeçerek bunları, söz konusu işlevleri yerine getirmesi için yönetim erkine devretmeleri ile başlamıştır.

Birlikte yaşama zorunluluğu, insanların doğal güdülerinden kaynaklanan davranışlarının kısıtlanması ve kültürel davranışlarının özendirilmesi zorunluluğunu getirmiştir. Kuşkusuz bu sürecin işleminde toplumsal gelişme aşamalarının da belirleyici rolü olmuştur. Bu rol, gerek üretim ilişkilerinin, gerekse toplumsal işbölümünün, özgürlüklerin daraltılması ya da genişletilmesi üzerindeki etkilerinden ortaya çıkmıştır. O nedenle özgürlükler, birey ve toplum, sınıf ve iktidar arasındaki diyalektik süreçlerin bir ürünüdür. Örneğin toplumsal sınıfların daha fazla eşitlik, üretimden daha fazla pay talepleri, kazanılan özgürlükler bakımından bu sınıfları farklı kılmıştır. O bakımdan özgürlükler, iktidar tarafından verilen bir hak gibi görünmekle birlikte aslında toplumdaki grup ve sınıfların yükselen taleplerine ve bu taleplere ulaşmak için verdikleri mücadelelere bağlı olarak ortaya çıkmış ve genişlemiştir. Dolayısıyla bir toplumda var olan özgürlüklerin genişliği, bir yandan o toplum yapısında yer alan sosyal sınıfların niteliğine, diğeri yandan da bu sınıfların, özgürlük konusunda verecekleri mücadelelere toleranslı davranan bir yönetim yapısının varlığına bağlıdır.

Modern olarak nitelendirilen Batı toplumları, 15. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ekonomik, teknolojik, sosyal, kültürel ve yönetsel alanlardaki değişmelerin sonucunda şekillenmişlerdir. Burjuva sınıfının ortaya çıkması bu dönüşümleri hızlandırırken, sanayi devrimi ise bu toplumları biçimlendiren ve son şeklini veren bir işlev görmüştür. Burjuva sınıfı, aristokrasi karşısında mülkiyet özgürlüğünü içeren temel hak ve özgürlükler ile siyasal özgürlüklerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim Fransız Devriminin, bu özgürlüklerin elde edilmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Devrim sonrasında ilan edilen Anayasada talep edilen özgürlükler güvence altına alınmıştır. 19. yüzyılda modern anlamda

biçimlenen ve hukuksal belgelere geçen özgürlük kavramı, 20. yüzyılda ortaya çıkan dünya savaşlarının ardından sosyal refah devleti anlayışıyla yeniden anlamlandırılmıştır.

Özgürlük talebi, hangi tarih içinde ele alınırsa alınsın yönetsel bir erke karşı yapılmıştır. Özgürlüklerin, toplumsal düzende ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfların talepleri için verdiği mücadeleyle gelişmesi, toplumdaki güç ilişkilerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu güç ilişkilerinin en önemli aktörlerinden biri siyasal partilerdir. Modern toplumlarda iktidara gelmeyi amaçlayan ve bunun için de belli toplumsal sınıfların desteğine ihtiyaç duyan siyasal partiler, kendi amaçlarına ulaşmak için gayret gösterirlerken özgürlüklerin gelişmesinde de rol oynamışlardır.

Yaptığımız araştırmada, siyasal partilerin özgürlüklere yaklaşımlarında, toplumsal yapı içinde yer alan sosyal sınıfların durumunun, toplum nüfusunun niteliğinin, partinin kuruluş amacının ve iktidar karşısındaki konumunun etkili olduğu görülmüştür. İktidarın özgürlüklere ilişkin tutumunda ise öncelikle toplumsal düzenin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde hükümetler, özgürlükleri askıya alma eğilimleri gösterebilmektedirler. Dolayısıyla bir toplumdaki özgürlüklerin gelişme derecesi ile o toplumdaki toplumsal düzenin kuruluş derecesi arasında doğrusal ilişki bulunmaktadır.

Türk siyasal yaşamında özgürlüklere ilişkin ilk yaklaşım, Osmanlı'nın Batı ile yoğun etkileşim sürecine girdiği 19. yüzyıla rastlamaktadır. Diğer bir deyişle özgürlük, iç dinamiklerden çok dış dinamiklerin bir sonucu olarak ilgi odağı haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde özgürlük olgusunu bir problem olarak algılanmaya başlanmasında, iki önemli faktör rol oynamıştır. Bunlardan biri, Batı ile kurulan ekonomik, teknolojik ve politik ilişkiler esnasında Batı toplumlarından transfer edilen fikir akımları ve entelektüel taleplerdir. İkincisi ise, Batı toplumları ile ekonomik ilişkilerin kurulmasında rol oynayan gayri Müslim tüccarların hak ve özgürlüklerini artırmaya yönelik hukuksal düzenlemelerdir (1838 Balta Limanı Sözleşmesi gibi). Bu hukuksal düzenlemelerin öncelikli amacı, Osmanlı tebaasından olan gayri Müslimlerin hak ve özgürlüklerini artırmak olmakla birlikte sonuçta özgürlük bilincinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır^{*}. Bununla birlikte Osmanlı döneminde özgürlüklerin gelişmesinde bazı iç dinamiklerin de rolü olmuştur. Özellikle 18. yüzyılda 'Ayan' sınıfının ortaya çıkması ve bu sınıfın ekonomik açıdan güçlenmesi, özellikle

^{*} Bu dönemde söz konusu özgürlüklerin verilmesinde daha çok, devletin dağılmasının önlenmesi amaçlanmıştır.

ekonomik alanda özgürlük taleplerinin artmasına yol açmış ve giderek bu taleplerden kaynaklanan sosyal hareketler sonucunda 1808 tarihinde imzalanan ‘Sened-i İltifak’ belgesi aracılığıyla özgürlük alanlarında genişlemeler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda toplumsal yapıda çözülmenin devam etmesine bir çare olarak kabul edilen Meşrutî rejimler, özgürlük taleplerinin siyasal partiler aracılığıyla ifade edilmesine olanak sağlamıştır. Ancak bu dönemde fikri hareketleri ve örgütlenme alanlarındaki olumlu gelişmelere rağmen, özgürlükler, az sayıdaki Osmanlı aydını ve bürokratinin etkisi ile daha çok Batı toplumlarının talepleri doğrultusunda kazanıldığından tabana yayılamamış ve giderek Osmanlı toplumunda özgürlük bilincinin gelişmesinde yeterince rol oynayamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşu, Türk siyasal tarihinde özgürlük bilincinin gelişmesi açısından önemlidir. Cumhuriyet’in, bir ulus devleti olarak kurulması ve buna bağlı olarak devlet-vatandaş ilişkilerinin öne çıkartılması, özgürlük alanlarının gelişmesi ve genişlemesinde kilit rol oynamıştır. Çünkü yeni toplumun kuruluşu, yurttaş özgürlüklerini temel alan yeni bir devlet, yeni bir toplum yapısı öngörmüştür. Bu yeni yapının kuruluşu, önemli ölçüde temel hak ve özgürlüklere vurgu yapan son derece liberal nitelikler taşıyan 1924 Anayasası aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak Türkiye’nin kuruluşunun ilk dönemlerinde özgürlükler tabana yeterince yayılamamıştır. Bunun hem tarihsel, hem toplumsal ve hem de yönetsel nedenleri bulunmaktadır. Bir kere yüzlerce yıl egemen olan ‘ümme’ anlayışı, kendisine uygun ilkeler, anlamlar, değerler ve normların gelişmesine yol açmıştır. Haliyle bu paradigma, beraberinde insanların özgürlük olgusu karşısındaki duygu ve düşüncelerini önemli ölçüde belirlemiştir. Bilindiği gibi, manevi kültür öğelerindeki değişimler, maddi kültür öğelerindeki değişimlere oranla çok yavaş olmaktadır. Bu kültürel faktör, yeni Türkiye toplumunda da özgürlük bilincinin yeterince hızlı gelişmesini engelleyen bir faktör olmuştur. Diğer taraftan 1927 nüfus sayımı incelendiğinde, kuruluş yıllarında toplum nüfusunun öğrenim düzeyi, gelir düzeyi bakımlarından oldukça geri ve bu yıllarda var olan tarım dışı meslekleri, zanaatkarlık, esnafılık gibi geleneksel nitelikli mesleklerin oluşturduğu görülmektedir. Böyle olunca, bu dönemdeki toplum nüfusu, özgürlükleri genişletecek dinamiklerden yoksun olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu dönemde rejimi yerleştirme kaygısı ön planda olduğundan, toplumsal düzensizliğe yol açabileceği düşünülen fikir ve eylemlerin önlenmeye çalışılması, özgürlüklerin gelişmesini olumsuz etkilemiştir.

Bir toplumda hangi özgürlüklerin ne derecede bulunduğunu belirleyen faktörler, sadece toplum nüfusunu niteliği, sosyal sınıflar ve yönetim sistemi olmayıp aynı zamanda siyasal partilerdir. Nitekim özgürlüklerin geliştiği toplumların, aynı zamanda demokratik rejimlerle yönetilen toplumlar olması bundandır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak son dönemlerinde yani II. Meşrutiyetle birlikte yönetim sisteminde etkili olmaya başlayan siyasal partiler, Cumhuriyet'e geçişte, 1923 yılında CHP'nin kurulmasıyla siyasal yaşamda yeniden yer almaya başlamışlardır. Türkiye'de II. Dünya Savaşının sonuna kadar, toplumun modernleşmesini amaç edinen ve bunu da bir takım kurucu ilkeler (altı ok) şeklinde yaşama geçirmeye çalışan CHP, belki de tek partili bir sistemin egemen olması nedeniyle otoriter bir iktidar özelliği göstermiştir. Kuşkusuz CHP tarafından kurulan hükümet uygulamalarının otoriter bir nitelik göstermesinde, eski toplum yapısı üzerine yeni bir toplum inşa etme girişiminin etkileri de olmuştur. Ancak süreç içerisinde bir yandan oluşturulmaya çalışılan yeni topluma özgü ilkelerin, değerlerin ve normların yerleşmeye başlamış, öte yandan İkinci Dünya Savaşının sonunda artan dış ve iç gelişmelerin etkisiyle, CHP'nin politikalarında yumuşamalar ortaya çıkmaya başlamış ve CHP temel özgürlükler ile siyasal özgürlükler üzerinde durmaya başlamıştır. Bu akış içerisinde sosyo-ekonomik özgürlükler ile ilgili bir takım düzenlemeler yapılmış (1947 Sendikalar Kanunu) ancak bu özgürlüklere 1953 yılına kadar parti programlarında yeterince yer verilmemiştir. Oysa hatırlanacağı gibi DP'nin 1946 yılında hazırlamış olduğu parti programında gerek çalışma hayatına ve gerekse inanç ve düşünceye ilişki özgürlükler yer almaktadır. O bakımdan özgürlüklerin gelişiminde, tek partili siyasal sistemlerden daha çok, çok partili siyasal sistemlerin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Çok partili dönemin ilk yıllarında tek partili dönemden kalan parti-devlet yapılanması terk edilmeye çalışılmakla beraber, bu anlayışın etkileri, uzun süre CHP'nin politikalarında devam etmiştir. Bu dönemde kuruluna DP'yi güçlendiren ve iktidara taşıyan belki de en önemli etken, DP'nin, CHP'nin bu eksikliğinden yararlanarak, tek parti yönetiminin uzun süren iktidarının oluşturduğu hoşnutsuz kesimlere ulaşarak son derece özgürlükçü bir söyleme yönelmesi olmuştur. Ancak hemen belirtilmelidir ki DP, iktidarı döneminde özgürlükler ile ilgili katı ve baskıcı düzenlemeler ve uygulamalarda bulunmuştur. Bu durum, siyasal partilerin özgürlük olgusuna yaklaşımlarında, bir yandan o günkü toplumsal ilişkilerde görülen düzen ya da düzensizlik durumlarının, diğer yandan da gerek partiler ve gerekse

partilerin toplumla olan ilişkilerinin de etkili olduğunu göstermektedir. Nitekim kendi iktidarı döneminde otoriter uygulamalarda bulunan CHP, DP'nin iktidarı döneminde, bu türden uygulamaları şiddetle eleştirmiştir.

Türkiye'de 1950'lerle birlikte hem dünya konjonktüründeki değişimler hem de içteki değişimler sonucunda yeni toplumsal güçler ortaya çıkmış ve bu sınıfların talepleri, özgürlük alanlarının genişlemesinde etkili olmuştur. Toplumda özgürlük taleplerinin etkin bir şekilde ortaya çıkması, esas olarak 1960'larda mümkün olabilmıştır. Çünkü 1960'lı yıllar, söz konusu değişimlerin görece yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Bu yoğunlaşma, bir yandan özgürlük bilincinin giderek pekişmesi, diğer yandan da bu pekişmeyi sağlayan nesnel ve öznel koşulların oluşmasının ürünüdür. Nitekim kentlere göç, işçi sınıfının sayıca artması ve örgütlenmesi, görece özgürlükçü 1961 Anayasası'nın kabulü, dünyada sol kaynaklı fikir akımları dalgası ve sosyal devlet anlayışının gelişmesi, bu süreçte etkili olmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi siyasal partilerin özgürlüklere ilişkin yaklaşımları, durağan olmayıp toplumsal ilişkilerdeki değişimlere bağlı olarak farklılıklar gösterebilmektedir. O nedenle siyasal partilerle özgürlük arasındaki ilişkiler, dönemsel olarak incelenmiştir.

Yaptığımız araştırma, Türkiye'de siyasal partilerin (CHP ve AP) özgürlük olgusuna yaklaşımlarını çeşitli faktörlerin oluşturduğunu göstermiştir. Genel olarak bu faktörler, şu başlıklar altında değerlendirilebilir:

1-Ekonomik-Teknolojik Faktörler: Bir ekonomik sistemdeki işbölümü, katma değer miktarı, hem mesleki uzmanlaşmayı ve hem de aile gelirlerini belirlemektedir. Gerek işbölümünün yol açtığı uzmanlaşma ve gerekse artan aile gelirleri, bireyciliği artıran ve buna koşut olarak bireysel kimliklerin gelişmesini sağlayan faktörlerdir. Türkiye'de 1970'lere gelindiğinde üretim biçiminde tarımın ağırlığının ön planda olduğu görülmektedir. Tarım üretimi, işbirliğine dayalı olarak yapılan bir üretim biçimi olduğundan bu döneme kadar mesleki uzmanlaşma yeterince gelişmemiştir. Çünkü mesleki uzmanlaşmayı ve işbölümünü sağlayan üretim biçimi, tarım dışı üretim olan imalat ve fabrika üretimidir. O nedenle bir yandan sanayi sektörü ile hizmetler sektöründe çalışanların, tarım sektöründe çalışanlara göre azlığı, özgürlükler konusunda taleplerini yükseltebilecek konumlara sahip birey sayısını etkilemiştir. Gerçi 1950-1970 yılları karşılaştırıldığında, sanayileşme ve buna bağlı olarak işçi

sınıfı ve orta sınıfın güçlenmeleri bakımından ciddi fark olduğu görülmektedir. Ancak bu fark, Türkiye’de sadece iç dinamikler aracılığıyla özgürlük bilincinin gelişmesi için yeterli olmamıştır. Nitekim bir toplumun sanayi toplumu olabilmesi için çalışan nüfusun çoğunluğunun geçimlerini sanayi sektöründen sağlaması gerekmektedir (Erkan, 1994: 8). Sanayileşmeye dayalı ekonomik gelişme olgusu, özgürlüklerin geliştiği modern toplum olgusunun da önemli bir göstergesidir. Bu bağlamda asıl modernleşme ve özgürlüklere ulaşılmasında, ekonomik yapıdaki değişmelerin önemli bir rolü vardır.

2-Sosyal Tabakalaşma ve Sınıflaşma Durumu: Özgürlükleri tayin eden bir başka faktörün, sosyal tabakalaşma durumu ve sosyal sınıfların niteliği olduğu görülmüştür. Gerçekten de her sosyal tabaka, aynı zamanda, bir anlamlar, değerler ve normlar örüntüsüdür. Bireylerin gerek hak ve özgürlükleri ve gerekse mahrumiyet ve yükümlülükleri, tabaka kültürü, tabaka bilinci ve tabaka farkındalığı tarafından belirlenmektedir (Erol, 2002: 46). Diğer bir deyişle sosyal tabakalar, bireylerin hak ve mahrumiyetlerini meşrulaştırmaktadır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu döneminde, “raiyet oğlu raiyettir” ilkesi vardı. Bu ilke nedeniyle bir köylünü oğlunun da, ancak bir köylü olabileceği düşünülmekte ve bu durum, bir özgürlük sorunu olarak ele alınmamaktaydı. Yine, köyünü terk eden köylüyü bulup köyüne zorla getirmek, bir Sipahinin meşru hakkı olarak görülmekteydi. Ancak denilebilir ki Türk siyasi tarihinde özgürlükleri en çok etkileyen faktör, sosyal sınıflar olmuştur. Özellikle sanayileşmenin gelişmesiyle güçlenen işçi sınıfı ve orta sınıf, yeni özgürlük taleplerinde bulunmuşlar ve hükümetler, dönemden döneme değişiklikler göstermekle birlikte bu talepleri, yasalar aracılığıyla kazanılmış haklara dönüştürmüşlerdir.

3-Kültür: Her kültür, insanların neleri sorun göreceği, neleri sorun görmeyeceği konusunda insanlara referans çerçevesi sunar. Bu referans çerçevesinin oluşumunda aile kurumunun da önemli bir etkisi olmaktadır. Ancak sonuçta eğer bir kültürde demokrasi geleneğine ilişkin anlamlar, değerler ve normlar yeterince bulunmuyorsa, o kültür içinde sosyalleşen bireylerde de başta özgürlükler olmak üzere demokrasiye özgü tutum, davranış ve beklentilerin kendiliğinden gelişmesi mümkün olmamaktadır. Tablo (11) de de görüldüğü gibi 1972 yılı itibarıyla Türkiye’de çalışan nüfusun % 65’i tarım sektöründe, % 14’ ü sanayi sektöründe ve 20,5’i de hizmetler sektöründe çalışmaktadırlar. Dolayısıyla en azından bu tarihe kadar Türk kültürü üzerinde ağırlıklı olarak tarım üretiminin etkili olduğu söylenebilir. Tarım kültürünün en önemli özelliklerinin başında, kolektif kimlik, aidiyet duygusu ve

otokontrolün, örfler, adetler ve geleneklerle sağlanması gelmektedir. Başka bir anlatımla tarım üretimi üzerine oluşan sosyal ilişkiler, nispeten otoriter bir özellik göstermektedir. Bu durum, hem yöneticilerde ve hem de toplum üyelerinde ancak sınırlı bir özgürlük anlayışının gelişmesinde etkili olabilmektedir.

4-Yönetim sistemi: Her bir yönetim sistemin kendisine özgü demokrasi ve özgürlük anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayış, kültür eğitim aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. O bakımdan 1923 yılında, yeni bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmakla birlikte bu devletin asli üyeleri olan bireyler, 600 yıl kadar süren padişahlık saltanatı sistemi içerisinde kimliklerini bulmuşlardır. O nedenle eski yönetim anlayışına ilişkin tutum, davranış ve beklentileri uzun yıllar devam etmiştir. Dolayısıyla bu durum, siyasal partilerin özgürlükler konusundaki yönelimlerini etkileyecek tabandan gelen özgürlük taleplerini sınırlandırıcı bir işlev görmüştür. Bununla birlikte insanların yaşama standartlarını yükselttiğinden teknolojik yeniliklerin hızla kabul edilmesi gibi özgürlükler konusundaki yeni fikirler de toplum nüfusu tarafından benimsenmeye başlanmıştır.

5-Uluslararası Ticaretin Gelişmesi: Uluslararası ticaretin gelişmesi, bir yandan ulusları, birbirlerine bağımlı hale getirirken, öte yandan da birbirlerinin etki alanına girmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin diğer uluslarla kurduğu ekonomik ilişkilerin, özgürlüklerin gelişmesinde olumlu işlevleri olmuştur. Batı toplumlarının bu işlevleri, doğrudan ve dolaylı etkiler yoluyla olmuştur. Doğrudan olan etkiler, uluslararası sözleşmeleri (ILO, v.s) imzalamak yoluyla gerçekleşmiştir. Dolaylı etkileri ise, dışarıdan alınan maddi kültür öğelerinin, beraberlerinde manevi kültür öğelerini de getirmelerinden kaynaklanmıştır. Çünkü her yeni teknoloji, bir süre sonra kendisine özgü moral değerler yaratmakta ve dış dünyanın algılanmasında yeni bir perspektif getirmektedir.

Yukarıda da vurgulanan farklı tarihsel ve toplumsal faktörler, CHP ve AP'nin özgürlük olgusuna olan yaklaşımlarını belirlemiştir.

1960-1980 arasındaki zaman diliminde toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, CHP'nin özgürlüklere yaklaşımındaki değişimler açısından önemlidir. Kesitsel olarak incelediğimiz bu zaman diliminin 1960-1965 döneminde CHP, program, beyanname ve vaatlerinde bütün özgürlüklerin savunucusudur. Aslında CHP'nin savunduğu özgürlükler, partinin 1960 öncesinde beyannamelerinde yer verdiği özgürlüklerdir. CHP'nin özgürlüklere

yaklaşımını, önceki döneminden farklılaştıran yan, savunulan özgürlükleri yaşama geçirecek düzenlemelere girişmesidir. CHP'nin özgürlükler ile ilgili hukuksal düzenlemelere girişmesinde, 27 Mayıs askeri müdahalesinin gerçekleştiği süreçteki toplumsal yapı ile dış dünyadaki değişmelerin etkisi vardır. İktidarı ele geçiren ordu yeni toplumsal düzenin yerleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dönemde CHP'nin özgürlükleri yaşama geçirme konusundaki kararlılığında etkili olan faktörlerin başında, askeri müdahalenin ardından yapılan yeni Anayasa gelmektedir. 1961 Anayasası iktidar karşısında yönetilenlere hukuksal güvence sağladığı gibi, iktidarın uygulamalarını denetleyecek kurumlar ve özerk yapılar getirmiştir. 1961 Anayasası'nda temel hak ve özgürlükler, siyasal özgürlükler ile sosyo-ekonomik özgürlükler güvence altına alınarak, özgürlüklere ayrıntılı yer verilmiştir. Özellikle sosyo-ekonomik özgürlüklerden grev, sendika ve toplu sözleşme hakkı ilk kez 1961 Anayasası ile tanınmıştır. Bu anlayışa bağlı olarak ilk defa çok farklı kesimler taleplerini örgütlü bir şekilde ifade etme olanağına kavuşmuş, böylece çoğulcu ve katılımcı bir siyasal yapı oluşmuştur. Bu dönemde CHP'nin özgürlükleri yaşama geçirecek hukuksal düzenlemeler yapmasında, sosyo-ekonomik alanda hızlanan değişmelere bağlı olarak güçlenen toplumsal sınıfların talepleri etkili olmuştur.

1965-1971 döneminde ise, CHP'nin özgürlüklere yaklaşımında bazı değişmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. CHP, 1965 Seçimi öncesinde siyasal yelpazede kendini “ortanın solu” olarak konumlandırmıştır. Bu söylem CHP'nin tarihselliğinde önemli bir kırılma noktası ve aynı zamanda yeni bir paradigmadır. CHP, bu yıldan itibaren özgürlüklerin geliştirilmesine dönük yaklaşımlarını, ortanın solu perspektifinde sürdürmüştür. CHP, bu yaklaşımıyla diğer partilerden de ayrılmaya başlaması da önemli bir değişim örneğidir. Toplumsal yapıdaki değişimlerin sonucu olarak toplumdaki geniş kesimlerin ekonomik ve sosyal taleplerinin artması, bu kesimlere seslenen sınıf ekseninde politika yapan partilerin kurulmasının ve de 1961 Anayasası'nın bu konumlandırmada önemli rolü bulunmaktadır. Bu konumlandırmaya bağlı olarak, sosyal ve ekonomik özgürlükler ön plana çıkartılmış, bu özgürlükler ideolojik duruşun temel dayanaklarını oluşturmuştur.

1965-1971 döneminde CHP'nin özgürlüklere yönelik yaklaşımlarını daha fazla geliştirmesinde, toplumsal değişmelerin hızlanarak artmasının ve bu değişimle ilişkili olarak özgürlük taleplerinin örgütlü bir şekilde yükselmesinin önemli bir payı vardır. Özellikle toplumda siyasal fikir hareketlerinin canlılığı, üniversite öğrencilerinin, işçilerin, memurların

örgütlülüğü, bu dönemin önemli bir yönüdür. Ayrıca sosyalist bir parti olan TİP'in parlamentodaki varlığı, DİSK'in kurulması, sınıfsal taleplerinin artması sınıf eksenli özgürlük mücadelesine önemli bir dinamizm kazandırmıştır. Bu dönemde dünyada sosyal refah devleti uygulamalarının zirvede olduğunu ve toplumsal hareketlerin önemli bir güce kavuştuğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşama geçirilen refah devleti anlayışıyla, devlet sosyo-ekonomik yaşama müdahale edici ve bu yaşamı düzenleyici bir role sahip olmuştur. Bir başka anlatımla sosyal refah devleti döneminde toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaların azaltılmasına dönük, sosyal politikalar yaşama geçirilerek, kitlelerin refah düzeyleri artırılmaya çalışılmıştır. Toplumda özgürlüklerin önemli bir gelişim süreci yakaladığı bu sürecin etkisi başta Batı'da olmak üzere, Batı ile etkileşim halinde olan ülkelerde 1970'lerin ortasına kadar devam etmiştir.

Türkiye'de 1960'ların sonuna doğru alt yapısal dönüşümlerden kaynaklı toplumsal bilinçlenme ve örgütlenme doruğa çıkmıştır. CHP, Anayasa doğrultusunda kuracağı yeni düzende herkesin özgürlüklere gerçek anlamıyla kavuşacağını geniş kitlelere vaat etmiştir. 'Bu Düzen Değişmelidir!' (1968) ve "Toprak İşleyenin, Su Kullananındır" (1969) söylemi CHP'nin özgürlükler konusundaki yaklaşımının geldiği noktayı ortaya koymaktadır Böylece CHP 1965 sonrasında dünyada ve Türkiye'de yükselen sol düşüncenin basıncıyla düzen değişikliği söylemini daha da güçlü bir şekilde savunmaya başlamıştır. Ortanın solu ve onu tamamlayan düzen değişikliği yaklaşımı bu süreçte CHP'nin propaganda stratejisinin ve özgürlüklere yaklaşımının ana eksenini oluşturmuştur.

Siyasal partilerin özgürlüklere ilişkin yaklaşımlarının tutarlılığının ortaya konulmasında, otoriter dönemlerde özgürlüklerin kısıtlanması karşısında ortaya koydukları tepkinin niteliği önemli bir göstergedir. Nitekim CHP'nin (ve tabii ki AP'nin de) 1970 sonrasında özgürlüklere yaklaşımındaki tutarlılığını ortaya koyması açısından bazı önemli değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda 1971'de gerçekleşen askeri muhtıra bu değişimler içinde öne çıkmıştır. 12 Mart Muhtırası, Türkiye'de özellikle 1960'ların ikinci yarısında toplumda yükselen daha fazla pay talep etme ve özgürleşme çabasının önünü kesme çabasıdır. 12 Mart'ın öncelikli hedefi, 1960 sonrası özgürlük alanlardaki gelişmeye önemli katkı sağlayan 1961 Anayasası olmuştur. Ara rejim dönemindeki Anayasa değişiklikleri ile 1961 Anayasası'nın hak ve özgürlükler düzeni "lüks ve bol geldiği" yaklaşımıyla, özgürlükleri daraltacak hukuksal düzenlemeler gündeme gelmiştir. Hukuksal düzenlemelerle bireyin

özgürlük alanlarını sınırlayıcı, devletin otorite alanlarını ise genişletirci bir yola başvurulmuştur. Bu bağlamda bazı siyasal partiler kapatılmış, dernekleşme ve sendikalaşmada bu dönemde gerileme yaşanmıştır. 1961 Anayasası'nın getirdiği çoğulcu ve katılımcı yapı bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca, üniversite ve TRT özerkliği ortadan kaldırılmış, basın özgürlüğü sınırlanmıştır.

1971-1980 dönemi başlarındaki muhtıra karşısında CHP'de tepkisel yaklaşımlar ortaya çıkmış, 1972'de Ecevit'in genel başkanlığa gelmesiyle de bu olumsuz tavır daha da netleşmiştir. CHP, muhtıra sürecinde özgürlüklerin kısıtlama konusundaki yaklaşımlara önemli bir direnç göstermiştir. Parti muhtıra öncesinde savunduğu düzen değişikliği söylemini ve daha fazla özgürlük vaadini 1973 Seçimi'nde de savunmuştur. CHP, geniş halk kitlelerine baskının ve yoksulluğun, ezen ve ezilenin olmadığı, ülkenin daha bağımsız ve insanların özgür olacağı bir düzeni vaat etmiştir. CHP'nin özgürlüklerin daha da genişletilmesine yönelik bu söylemi, partiyi 1961 seçiminden sonra ilk defa 1973 Seçimi'nde birinciliğe taşımıştır. Bu zaferde CHP'nin geniş kesimlerin istemlerini yansıtan özgürlükçü söylem ortaya koymasının ve bunu halkla buluşturmasının payı büyük olmuştur.

CHP'nin özgürlükleri önemli ölçüde vurgulayan söylemi, 1976'daki Parti Programı ile 1977 Seçimine önemli ölçüde yansımıştır. Nitekim 1977'lere gelindiğinde düşünce ve siyasal örgütlenme özgürlüğünün önündeki sınırlamaların kaldırılması savunulmuştur. Düşünceyi yasaklayan maddelerin kaldırılacağı, geniş kesimleri ilgilendiren sosyo-ekonomik özgürlüklerin de daha da genişletileceği vaatlerinde bulunulmuştur. Böylece CHP, 1960'ların başında savunduğu özgürlükleri, toplumsal değişmeyi hızlandıran faktörlerin de etkisiyle daha da genişletecek çabalar içerisine girmiş ve bu anlamıyla oldukça tutarlı bir çizgi izlemiştir.

1960-1980 zaman dilimindeki toplumsal değişmelerin özgürlüklere etkileri perspektifinde incelediğimiz partilerden olan Adalet Partisi, 27 Mayıs müdahalesinin ardından kurulmuştur. AP, geleneksel ve liberal anlayışa dayalı DP tabanına seslenen ve de bu tabanın desteğiyle siyasette kısa sürede varlık kazanan bir siyasal oluşumdur. AP, CHP gibi 1960-1965 döneminde Anayasa ile getirilen hak ve özgürlükleri önemli ölçüde savunmuştur. Bu bağlamda parti programları ile seçim beyannamelerinde, özgürlüklere önemli vurgular yapılmıştır. AP bu dönemde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ifadesini bulan temel hak ve özgürlükler ile siyasal özgürlükleri (basın özgürlüğü, düşünce ve akademik özgürlükler, toplanma ve dernek kurma hakkı, siyasal partilerin eşit yarışma ve mücadele

imkânlarından faydalanması gibi) savunarak, bu özgürlükler ile ilgili çabaların gösterileceğini vurgulamıştır. Ayrıca AP, sosyal ekonomik özgürlükleri, özellikle de sendika özgürlüğü savunmuş ve sendika özgürlüğüne karşı müdahaleyi, demokratik hak ve hürriyetler karşı yapılmış bir müdahale olarak kabul etmiştir. Dünyada hâkim olan sosyal refah devleti ideolojisinin bu yaklaşımdaki etkisi açıkça görülmektedir.

Türk siyasetinde 1960-1965 dönemi, ülkede yeni toplumsal koşulların bir sonucu olan siyasal ve hukuksal düzeni var etme çabası içinde geçmiştir. Bu durumun partilerin politika ve söylemlerine yansımaları kaçınılmazdır. 1960-1965 döneminin en önemli özelliklerinden biri de AP ve CHP'nin özgürlük ile ilgili yaklaşımlarının kimi yönlerden kesişmesidir. Bunda askeri müdahale sonrası yapılan 1961 Anayasası'nın bağlayıcılığı ve partilerin ideolojik konumlanmalarının net bir görünüm kazanmamasının payı büyüktür.

1965-1971 dönemi AP'nin tek başına iktidar olduğu bir zaman dilimidir. AP bu dönemdeki politikalarında sosyal refah devleti anlayışı ve bu anlayışa dayalı özgürlüklere yer vermeye devam etmiştir. Özgürlüklerin ekonomik alanlarda bütün vatandaşlara yayılmasına değinilmiş, işçi örgütlenmelerinin destekleneceği vaat edilmiş, ancak bu vaadin ardından da sendikaların siyasi amaçlarla kullanılmasına izin verilemeyeceği belirtilmiştir. AP programlarında ve beyannamelerinde 1968'e kadar bir yandan özgürlükçü bir söylem ortaya koyarken, diğer taftan özgürlüklerin kısıtlanmasına yönelik çekinceleri belirtmiştir. AP'nin özgürlüklere yaklaşımı ile ilgili bu ikilemi, sonraki yıllarda daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle özgürlükler programlarda ve beyannamelerde yer almakla birlikte, uygulamada özgürlüklerin kısıtlanması yönünde bir anlayış ortaya çıkmıştır. Nitekim 1960'ların sonuna doğru toplumsal muhalefetin gittikçe artan talepleri ve bu taleplerini gerçekleştirmek için ortaya koydukları eylemler, Anayasa'daki özgürlüklerin geniş tutulduğu eleştirisini getirmiştir. Bu dönemin sonuna doğru sendikalar kanununda yapılması planlanan değişikliklerle sendikal hak ve özgürlükler önemli ölçüde kısıtlanmaya çalışılmıştır.

AP'nin sosyo-ekonomik özgürlükleri savunması da dönemin koşullarına uygun pragmatik bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. AP iktidar sürecinde ise özgürlükler konusunda önemli bir atılım yapmadığı gibi özgürlükleri sınırlayan yollara başvurmuştur. Ancak bu özgürlük alanında da önemli bir atılım ortaya konulmamıştır. AP, genel anlamda tek başına iktidar olduğu dönemde özgürlükler konusunda tutarlı bir çizgi izleyememiştir. Böylece 1965-

1971 döneminde AP'yi özgürlükleri daraltma çabalarına yönelirken, CHP, özgürlüklerin daha da genişletilmesini savunmuştur.

1971-1980 döneminin başında AP, 12 Mart Muhtırası ile birlikte hükümetten çekilmiştir. AP'nin tek başına gerçekleştirmeye oyu yetmediği için yaşama geçiremediği özgürlük kısıtlamaları, 12 Mart sonrasında yasallaşmıştır¹. AP bu dönemde, daha öncesinde söylemsel düzeyde savunduğu ve parti programlarında da yer verdiği özgürlüklerin sınırlandırılmasını daha fazla gündeme getirmiştir. Böylece özgürlüklere günün şartlarına uygun, pragmatik ve popülist bir düşünceyle yaklaşmıştır. AP 1970'lerin ikinci yarısında temel hak ve özgürlükler konusunda daha katı, muhafazakâr ve gittikçe de milliyetçi bir yaklaşım ortaya koymuştur. Nitekim AP, CHP'nin kaldırılmasını vaat ettiği düşünce özgürlüğünü kısıtlayan maddeleri savunmuştur. Anayasa'daki özgürlüklerin kötüye kullanılması çekincesi, bu dönemdeki program ve beyannamelerinde daha fazla yer almıştır. Bu dönemde gittikçe politize olan toplumsal ortamda artan kutuplaşmalar, şiddet ve terör olayları, AP'yi, devlete otorite getirecek ve Anayasa'daki temel, siyasi, sosyo-ekonomik özgürlükleri kısıtlayacak yaklaşımlara itmiştir.

1970'lerin ikinci yarısı aynı zamanda dünyadaki petrol krizi ve ekonomik durgunluğun, birkaç yıl ertelemeye Türkiye'yi etkisi altına aldığı bir dönemdir. Bu dönemde dünyada sosyal refah devleti politikalarından atılan geri adımlar, Türkiye'de de hissedilmeye başlanmıştır. Sosyal devletten atılmaya başlayan geri adım, sosyo-ekonomik özgürlüklerin gelişmesine ve bu alanlardaki gelişmeye bağlı olarak etkin bir konuma gelen toplumsal örgütlenmelerin de etkisiz hale getirilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim AP iktidarında “devletin demokratik otoritesini” güçlendirmek adı altında, Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kanunu'nun çıkarılması, sendika ve dernekler kanunlarında değişiklik yapılması ve Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi gündeme getirilmiştir.

Kısacası, AP iktidar olduğu dönemlerde sermaye sınıfının girişim özgürlükleri ve bu özgürlükleri sınırlayan koşulların kaldırılması konusunda ekonomik liberalizme bağlıken; sivil ve siyasal özgürlükler konusunda daha muhafazakâr ve gelenekçi bir yaklaşım sergilemiştir.

¹ “1969 seçimleri ile anayasayı değiştirecek güce sahip olmadık. Daha sonra, 1971 bunalımı ile karşılaştık. Zaman bizi haklı çıkarmıştır. Öngördüğümüz değişikliklerin büyük bir kısmı, 1971 buhranı sonrasında gerçekleşmiştir” (Demirel, 1977: 123).

Sonuç olarak, CHP ve AP'nin 1960-1980 döneminde özgürlüklere yaklaşımı incelendiğinde, özgürlükleri genişletme ya da daraltma girişimlerinin ana kaynağında, toplumsal değişmeler ve bu değişmeler sonucunda güçlenen toplumsal sınıfların taleplerinin etkili olduğu görülmektedir. 1960 sonrasında toplumsal belirleyicilerle daha da hızlanan toplumdaki farklılaşmaya bağlı olarak, değişik çıkar grupları ve toplumsal sınıflar özgürlük taleplerini yükseltmişlerdir. Toplumsal muhalefetin özgürlükçü bir niteliğe sahip Anayasa'nın da desteğiyle güçlenerek, daha fazla eşitlik-pay talepleri, askeri müdahale ve müdahaleyi destekleyen partilerce bastırılmaya çalışılsa da ve hatta özgürlükleri kısıtlayan düzenlemelere girilse de, toplumun ulaştığı dinamizm özgürlük kısıtlamalarını azaltmıştır. Toplumda ulus devlet sınırları içinde paylaşım talebi, sosyal devlet amacını daha fazla yaşama geçirme mücadelesini yeniden yükseltmiştir. Ancak özgürlüklerin gelişimi üzerinde sadece iç dinamikler değil, aynı zamanda ulus devlet ve sosyal devlet kazanımlarını zayıflatan dış dinamiklerin de etkili olması, özgürlükleri kısıtlayıcı otoriter düzenleri yeniden gündeme getirmiştir. Bu bağlamda gerçekleşen 12 Eylül 1980 askeri darbesi, bir dönemin sonu ve yeni bir dönemin en keskin başlangıcı olmuştur. Bu seferki askeri darbeye Türkiye, bütün dünyada egemen olmaya başlayan, ulus devletleri etkisizleştirerek, çevre ülke kapılarını, merkez ülke sermayesine açacak olan neoliberalizmin (küreselleşmenin) ve onun özgürlük anlayışının merkezi konumuna gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ABADAN, Nermin,
1966 **1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- ABENDROTH, Wolfgang;
1992 **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, (Çev. A. ÇAKIROĞLU), İstanbul: Belge Yayınları.
- ACTON, Lord,
1970 "The History of Freedom in Ancient and Modern Europe", Edi. Robert E. DEWEY and James A. GOULD, **Freedom: Its History, Nature and Varieties**, London: The Macmillian Company Collier- Macmillian Limited, 29-48.
- ADALET PARTİSİ (AP),
1961a **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Orijinal Matbaa.
1961b **Seçim Beyannamesi**, İstanbul: Türkiye Basımevi.
1964 **Program (Prensip Maddeleri)**, Ankara: Orijinal Matbaa.
1965 **Vatan İçin El Ele Verelim, Seçim Beyannamesi**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı 21, Ankara: Doğu Matbaacılık.
1969 **Hürriyet ve Refah Yolunda Elele Verelim, Seçim Beyannamesi**, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, No. 8, Ankara: Doğu Matbaacılık.
1969 **Adalet Partisi Programı**, Ankara: Orijinal Matbaa.
1972 **Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965-1971**, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
1973 **Seçim Beyannamesi**, (Baskı Yeri Belirtilmemiş).
1974 **Adalet Partisi Programı**, Ankara: Doğu Matbaacılık.
1977 **Genel Seçim Radyo Konuşmaları**, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
1978 **Adalet Partisi VI. VII. VIII. ve IX. Büyük Kongreleri Temel Meseleler Komisyonu Raporları**, Baskı Yeri Belirtilmemiş.
- AĞAOĞLU, Samet,
1972 **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru**, İstanbul: Baha Matbaası.
- AHMAD, Feroz,
1983 "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991-2000.

- 1994 **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Y. ALAGON), İstanbul: Sarmal Yay.
- 1995 **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, (Çev. N. YAVUZ), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- 1996 **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, (Çev. A. FETHİ), İstanbul: Hil Yayınları.
- 1998 "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950**, Edi. D.Quataert ve E.J. Zürcher, (Çev. C. EKİZ), 1923-1940, İstanbul: İletişim Yayınları, 123-153.
- AHMAD, Feroz ve AHMAD, B. Turgay,
1976 Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-71, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- AKIN, İlhan F.,
1971 **Temel Hak ve Özgürlükler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayını, No: 347, Fakülteler Matbaası.
- AKSOY, Hüsnü,
1994 **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul: Yön Yayıncılık.
- AKŞİN, Sina,
1997 "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Osmanlı Devleti- Türkiye Tarihi 3**, Edi. S. Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, 77-188.
- 2006 **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara: İmge Kitabevi.
- AKTAN, C. Can ve VURAL, İ. Yaşar,
2003 **Özgürlük Bildirgeleri**, Konya: Çizgi Kitabevi.
- ALBAYRAK, Mustafa,
2004 **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti**, Ankara: Phoenix Yayınları.
- ALKAN, Mehmet Ö.,
1998 "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945", **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, A. N.YÜCEKÖK ve diğerleri (Edi), İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 45-73.
- AVCIOĞLU, Doğan,
1979 **Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- ARCAYÜREK, Cüneyt,
1992 **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi, 1965-1971**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- AREN, Sadun,
1977 “1977 seçim Türkiye’si ve iktidar isteyen partiler”, **Cumhuriyet**, 29 Mayıs, 6.
- ARENDT, Hannah,
2006 **İnsanlık Durumu**, (Çev. B. S. ŞENER), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ARİSTOTELES,
2000 **Politika**, (Çev. M. TUNÇAY), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ATAYMAN, Veysel,
2005 **Aydınlanma**, İstanbul: Donkişot Yayınları.
- AVRUPA SOSYAL ŞARTI,
2009 http://www.avrupakonsevi.org.tr/antlasma/aas_35.htm, 28 Nisan 2009.
- AYATA, Ayşe Güneş,
1992 **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- AYDEMİR, Şevket SÜREYYA,
1975a **İkinci Adam, II. Cilt**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
1975b **İkinci Adam, III. Cilt**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- BAUMAN, Zygmunt,
1997 **Özgürlük**, (Çev. V. ERENUS), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- BEAUD, Michel,
2003 **Kapitalizmin Tarihi**, (Çev. F. BAŞKAYA), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- BELGE, Murat,
1983 “Türkiye İşçi Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2120-2131.
- BENN, Stanley I.
1988 **A Theory Of Freedom**, New York: Cambridge University Press.
- BERKES, Niyazi,
1946 **Siyasal Partiler**, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları.
- BERLİN, Isaiah,
1970 “Two Concepts Of Liberty”, Edi. Robert E. DEWEY and James A. GOULD, **Freedom: Its history, nature and Varieties**, London: The Macmillian Company Collier- Macmillian Limited, 84-93.
- BİLA, Hikmet,
1999 **CHP 1919-1999**, İstanbul: Doğan Kitabevi.

- BLOCH, Marc,
1998 **Feodal Toplum**, (Çev. M. A. KILIÇBAY), Ankara: Opus Yayınları.
- BORATAV, Korkut,
1997 “İktisat Tarihi (1908-1980)”, **Çağdaş Türkiye 1908-1980, Türkiye Tarihi-4**, (İç.), Edi Sina AKŞİN, Cem Yayınevi, İstanbul, 263-354.

2007 **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, Ankara: İmge Kitabevi.
- BOTTOMORE, Tom,
1987 **Siyaset Sosyolojisi**, (Çev. E. MUTLU), Ankara: Teori Yayınları.
- BOZKURT, Celal,
1969 **Bütün Delilleriyle C.H.P.’nin İç Yüzü**, İstanbul: Baskı Yeri Belirtilmemiş.
- CEM, İsmail,
1973 “A.P. ve 12 Mart”, **Milliyet Gazetesi**, 5 Ekim.

1989 **Sosyal Demokrasi Nedir, Ne Değildir**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- CİZRE, Ümit,
2002 **AP-Ordu İlişkileri**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- CRANSTON, Maurice,
1967 **Freedom: A New Analysis**, Longmans, Gren and CO., London.
- CRESPİGNY, Anthony,
1981 “F.A. Hayek: İlerleme İçin Özgürlük”, **Çağdaş Siyaset Felsefecileri**, Edi. Anthony de Crespigny ve Kenneth R. Minogue, (Çev. H. TÜR SAN), İstanbul: Remzi Kitabevi, 59-74.
- CUMHURİYET GAZETESİ,
1965 **Ortanın Solu**, 14 Ekim.

1971 **“12 Mart Bildirisi”**, 13 Mart.

1972 **“Türkiye, devlete otorite getiren bir Anayasaya muhtaçtır”**, 20 Temmuz.

1976 **“CHP’nin Sosyalist Enternasyonale katılması önerisi kabul edildi”**, 30 Kasım.

1977a **Ecevit, Antalya ve Isparta’da düzen değişikliğini anlattı**, 09 Haziran.

1977b **A.P. S. Demirel’in Samsun Konuşması** 16 Mayıs.

1977c **Demirel “Bu Anayasa ve Seçim Yasası ile ülke yönetmek fevkaledede güç”** 24 Mayıs.
1977d **“Ecevit: Hükümeti CHP kuracak”** Cumhuriyet, 7 Haziran.

1978 Demirel, “Bana Sağcılar Cinayet İşliyor Dedirtemezsiniz”, 25 Aralık.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ (CHP)

1935 **C.H.P. Programı**, Ankara: Ulus Basımevi.

1953 **C.H.P. Programı**, Ankara: Ulus Basımevi.

1958 **Demokrasi İçin**, Ankara: CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu Yayın No: 5.

1954 **C.H.P. Seçim Beyannamesi** (Tek Sayfalık Metin).

1960 **XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi**, Ankara: Kutulmuş Matbaası.

1961 **C.H.P. Neler Yapacak, 1961 Seçim Beyannamesi Özeti**, Ankara: Rüzgarlı Matbaa.

1964a **Halk Hizmetinde C.H.P.**, Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti.

1964b **17. Kurultay Bildirisi,-İleri Türkiye Ülkümüz**, Ankara: Ankara Basımevi.

1965 **Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor, C.H.P. nin 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi Özeti**, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası.

1968 **XIX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu**, Ankara: Ulusal Basımevi.

1969 **Seçim Beyannamesi, Halktan Yetki İstiyoruz, CHP’nin Düzen Değişikliği Programı**, Ankara: Ulusal Basımevi.

1970 **Parti Programı**, Ankara: Ulusal Basımevi.

1970 **XX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu**, Ankara: Ulusal Basımevi.

1973 **Ak Günlere, 1973 Seçim Bildirgesi**, Ankara.

1976 **Parti Programı**, Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii.

1977 **Genel Seçim Radyo Konuşmaları**, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

ÇAM, Esat,

2000 **Siyaset Bilimine Giriş**, İstanbul: Der Yayınları.

ÇAVDAR, Tevfik,

1982 **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş: 1860-1918**, Ankara: Ayça Yayınları.

1983 “Adalet Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2089-2103.

1995 **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, Ankara: İmge Kitabevi.

1996 **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950-1995**, Ankara: İmge Kitabevi.

DAHL Robert A.,

1993 **Demokrasi ve Eleştirileri**, (Çev. L. KÖKER), Ankara: Türk Siyasi İllimler Derneği- Türk Demokrasi Vakfı Yayını.

DAVER, Bülent,

1973 “AP: Liberal ve Reformcu Bir Parti”, **Milliyet Gazetesi**, 3 Ekim.

1993 **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara: Siyasal Kitabevi.

DEMİRCİ GÜLER, Filiz;

2003 **Türkiye’nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi**, Ankara, TODAİE Yayınları.

DEMİREL, Süleyman,

1965a “A.P. Genel Başkanı İle Konuştum”, Röportaj: İlhami SOYSAL, **Yazdıkları ve Söyledikleri**, Ankara: Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı 17, 53-55.

1965b “Mutlaka Kalkınacağız”, **Yazdıkları ve Söyledikleri**, Ankara: Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı 17.

1966 **Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel’in Bazı Konuşmalarından Özetler**, Ankara: Doğu Matbaacılık.

1967a “5 Kasım 1966 Tarihinde İstanbul İl Kongresinde Yaptığı Konuşma”, **Kongre Konuşmaları**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı: 32, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, 23-30.

1967b “16 Kasım 1966 Tarihinde Gaziantep İl Kongresinde Yaptığı Konuşma”, **Kongre Konuşmaları**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı: 32, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, 65-70.

1967c “19 Kasım 1966 Tarihinde A.P. Gençlik Kolları Birinci Genel Yaptığı Konuşma”, **Kongre Konuşmaları**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı: 32, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, 71-72.

1967d “10 Ekim 1966 Tarihinde Konya İl Kongresi’nde Yaptığı Konuşma”, **Kongre Konuşmaları**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı: 32, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, 9-18.

1969 **Seçim Konuşmaları**, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı: 35, Ankara: Doğu Matbaacılık.

1972 **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Temmuz, 1.

1977 **Büyük Türkiye**, İstanbul: Dergah Yayınları.

DEMİREL, Tanel,

2004 **Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika**, İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMOKRAT PARTİ (DP),

1946 **Tüzük ve Programı**, İstanbul: Pulhan Matbaası.

DİKİCİ, M. Fatih,

2005 **Anayasa Hukuku**, Ankara: Seçkin Yayınları.

DİLAN, Hasan,

1995 **Sosyal Demokrasi ve CHP**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

DPT (DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI),

2009 **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler**, Mart 2009, www.dpt.gov.tr.

DUVERGER, Maruice,

1993 **Siyasal Partiler**, (Çev. E. ÖZBUDUN), Ankara: Bilgi Yayınevi.

ECEVİT, Bülent,

1975 **CHP XXII. Kurultay Açış Konuşması, 14 Aralık 1974**, Ankara: Güneş Matbaacılık.

1968a **Ortanın Solu**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

1968b **Bu Düzen Değişmelidir**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

1968c **Bozuk Düzeni Değiştireceğiz**, Ankara: Ulusal Basımevi.

1977 **Umut Yılı 1977**, Ankara: Ajans- Türk Matbaası.

EKİNCİ, Necdet,

1997 **Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

ERKAN, Hüsnü,

1984 **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ERMENCE, Cem,

2005 “Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi, Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 7, 213-216.

EROĞUL, Cem,

1990 **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara: İmge Kitabevi.

1992 “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der. Irwin Cemil Schick/E.Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları.

EROL, Metin,

2002 **Sanayileşme ve Ekonomik Gelişmenin Sosyolojisi**, Ankara: Nobel Yayıncılık.

2008 **Grup Dinamiği Açısından Türkiye’de Ötekileştirme Eğilimleri**, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, No: 108.

FEJTÖ, François,

1989 **Her Şeye Rağmen Sosyal Demokrasi**, (Çev. T. GÜNEŞ-N. GÜNEŞ), Ankara: V Yayınları.

FİNCANCI, Yurdakul,

1993 **Günümüzde Sosyal Demokrasi**, İstanbul: Türkiye Sosyal Ekonomik ve Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayını.

FİNCANCIOĞLU, Yurdakul,

2000 **Demirel-Demokrasinin Duraklama Yılları**, İstanbul: Büke Yayıncılık.

FRIEDMAN, Milton,

1988 **Kapitalizm ve Özgürlük**, (Çev. D. ERBERK- N. HİMMETLİOĞLU), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

GERGER, Haluk,

1983 “Türk Dış Politikası (1946-1980)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 537-558.

GEVGİLİLİ, Ali,

1987 **Yükseliş ve Düşüş**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

1989 **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

GIDDENS, Anthony,

1997 **Sociology**, Cambridge: Blackwell Publishers Ltd.

GİRİTLİ, İsmet ve SARMAŞIK, Jale,

2001 **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

GÖZE, Ayferi,

2005 **Siyasal Düşünceler ve Yönelimler**, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

- GÖZÜBÜYÜK, Şeref,
2005 **Açıklamalı Türk Anayasaları**, Ankara: Turhan Kitabevi.
- GRAY, Tim,
1991 **Freedom**, London: Macmillan Education Ltd.
- GÜLDİKEN, Nevzat,
1996 **Toplumbilim Boyutuyla Siyasal Katılım**, Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- GÜLER, Ahmet,
1973 **Özgürlük ve Anayasa Sorunları**, İstanbul: Turizm Basımevi.
- GÜLMEZ, Mesut,
1985 “Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri”, Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmeleri ve Çalışma Koşulları (1839-1919), **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3**, İstanbul: İletişim Yayınları, 792-802.
- GÜRSES, Fulya ve GÜRSES H. Basri,
1997 **Dünya’da ve Türkiye’de Gençlik**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- GÜZEL, M. Şehmus,
1983 “Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1848-1876.

1996 **Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- GÜVENÇ, Nazım,
1999 **Hayekizm**, İstanbul: BDS Yayınları.
- HACIKADİROĞLU, Vehbi,
1998 “Bilginin Sağladığı Özgürlük”, **Düşünce Özgürlüğü**, Der. Hayrettin ÖKÇESİZ, İstanbul, Afa Yayınları: 27-33.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan,
1977 **Özgürlük Düşüncesi**, İstanbul: Varlık Yayınları.
- HARVEY, David,
2006 **Yeni Emperyalizm**, (Çev. H. GÜLDÜ), İstanbul: Everest Yayınları.
- HOBBS, Thomas,
2001 **Leviathan**, (Çev. S. LİM), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- IM HOF, Ulrich,
1995 **Avrupa’da Aydınlanma**, (Çev. Ş. SUNAR), İstanbul: Afa Yayıncılık.
- İŞIKLI, Alpaslan,
1990 **Sendikacılık ve Siyaset**, Ankara: İmge Kitabevi.

1992 “Ücreti Emek ve Sendikalaşma” **Geçiş Sürecinde Türkiye** (İç.). Edi. İ. Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 326-353.

1999 **Devlet ve Demokrasi**, Ankara: Kuvayı Milliye Yayınları.

İÇDUYGU, Ahmet ve SİRKECİ, İbrahim,
1999 “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 249-268.

İNSEL, Ahmet;
“Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soy Çizgisi,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tarihi, Liberalizm, Cilt 7**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

KABASAKAL, Mehmet,
1991 **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi, 1960-1980**, Ankara: Tekin Yayınevi.

KABOĞLU, İbrahim,
1998 **Özgürlükler Hukuku**, İstanbul: Afa Yayınları.

KAÇMAZOĞLU, Bayram,
1988 **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, İstanbul: Birey Yayınları.

1995 **27 Mayıs’tan 12 Mart’a Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri**, İstanbul: Birey Yayınları.

2001 **Türk Sosyoloji Tarihine Giriş, Ön Koşullar**, İstanbul: Birey Yayıncılık.

KAFAOĞLU, A. Başer,
2004 **Türkiye Ekonomisi, Yakın Tarih 1**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

KALAYCIOĞLU, Ersin,
1984 **Çağdaş Siyaset Bilim / Teori-Olgü ve Süreçler**, İstanbul: Beta Yayıncılık.

KANT, Immanuel,
1984 **Seçilmiş Yazılar**, (Çev. N. BOZKURT), İstanbul: Remzi Kitabevi.

KAPANİ, Münci,
1989 **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

1993 **Kamu Hürriyetleri**, Ankara: Yetkin Yayınevi.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim;
1998 Osmanlı’da Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler, 1839-1950**, Edi. D.Quataert ve E.J. Zürcher, (Çev. C. EKİZ), İstanbul: İletişim Yayınları, 27-54.

- KARPAT, Kemal H.,
1996 **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Afa Yayınları.
- 2006 **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (Çev. D. ÖZDEMİR), Ankara: İmge Kitabevi.
- 2007 **Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980**, (E. SOĞANCILAR), Ankara: İmge Kitabevi.
- KAYA, Mehmet Orhan,
2004 **Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KAYALI, Kurtuluş,
2005 **Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs ve 12 Mart**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KELEŞ, Ruşen,
2006 **Kentleşme Politikası**, Ankara: İmge Kitabevi.
- KELEŞ, Ruşen ve ÜNSAL, Artun,
1982 **Kent ve Siyasal Şiddet**, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- KEPENЕК, Yakup,
1983 "Türkiye'de Sanayileşme Süreçleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1760-1796.
- KEPENЕК, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan,
2007 **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KEYDER, Çağlar;
1992a, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", **Geçiş Sürecinde Türkiye** (İç.). Edi. İ. Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 310-325.
- 1992b "İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980", **Geçiş Sürecinde Türkiye** (İç.). Edi. İ. Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 38-75.
- 2008 **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KIŞLALI, Ahmet Taner,
2000 **Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, Ankara: İmge Kitabevi.
- 2005 **Siyaset Bilimi**, Ankara: İmge Kitabevi.
- KIZILÇELİK, Sezgin,
1996 **Postmodernizm Dedikleri**, İzmir: Saray Kitabevleri.
- 2001 **Küreselleşme ve Sosyal Bilimler**, Ankara: Anı Yayıncılık.

- KIZILÇELİK, Sezgin ve ERJEM, Yaşar,
1996 **Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü**, İzmir: Saray Kitabevleri.
- KİLİ, Suna,
1976 **1960-75 Döneminde CHP'deki Gelişmeler-Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
2005 **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KİLİ, Suna ve GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref,
2006 **Türk Anayasa Metinleri**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını.
- KOCACIK, Faruk,
2000 **Çalışma Sosyolojisi**, Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- KONGAR, Emre,
1999 **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KORAY, Meryem,
1994 **Değişen Koşullarda Sendikacılık**, İstanbul: TÜSES Yayını.
1996 "Değişen Koşullarda Sendikacılar İçin Bazı Temel Tartışma Noktaları", K. Lordoğlu (Edi), **İnsan, Toplum, Bilim** (İç.), İstanbul: Kavram Yayınları.
- KORAY, Meryem ve TOPÇUOĞLU, Alper,
1995 **Sosyal Politika**, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- KOTİL, Ahmet,
1983 "Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal Partiler", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000-2004.
- KUÇURADI, Ioanna,
1994 **Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları**, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını.
1998 "Düşünce Özgürlüğü Nedir Acaba?", Hayrettin ÖKÇESİZ (Edi.), **Düşünce Özgürlüğü**, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları: 3, İstanbul, Afa Yayıncılık, 17-25.
- KUMAŞ, Rahmi,
1999 **CHP'nin Soyağacı**, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- KURU, Hanife,
1996 **Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- KUTAL, Metin,
1962 **Sendika Hürriyeti**, İstanbul: Sevinç Matbaası.
- KÜÇÜKÖMER, İdris;
1994 **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- LARRAIN, Jorge,
1995 **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, (Çev. N. DOMANIÇ), İstanbul: Sarmal Yayınları.
- LİPSET, Seymor Martin,
1986 **Siyasal İnsan**, (Çev. M. TUNÇAY), Ankara: Verso Yayını.
- LEWİS, Bernard,
2007 **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. M. KIRATLI), Ankara: TTK. Yayını.
- MAKAL, Ahmet,
1987 **Grev Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar**, Ankara: V Yayınları.
- MARDİN, Şerif,
2007 **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARX, Karl,
2003 **Yabancılaşma**, (Çev. B. ERDOST), Ankara: Sol Yayınları.
- MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich,
1998 **Komünist Partisi Manifestosu**, (Çev. C. KARAKAYA), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MEYER, Thomas,
1991 **Demokratik Sosyalizm-Sosyal Demokrasi**, (Çev. Y. ÖZKAYA), İstanbul: Sosyal Demokrasi Yayınları.
- MILL, John Stuart,
2000 **Özgürlük Üstüne**, (Çev. A. ERTAN), İstanbul: Belge Yayınevi.
- MİLLİYET GAZETESİ
1971 "Anayasa Değişirken", **Milliyet Yıllık**, 131-135.
- 1973a "Ecevit: bu düzende sosyal adalet olmaz", 4 Ekim, 6.
- 1973b Ecevit "Millet şahlandı sel gibi CHP'ye akıyor", 7 Ekim, 7.
- 1973c "Anarşik eylemleri değil siyasi düşünce suçlarını affedeceğiz", 9 Ekim, 6.
- 1977a Ecevit "Biz, özgürlükle bağdaşmayan kalkınma ve sosyal adalet sağlama yollarını benimsemeyiz", 9 Mayıs, 7.

1977b Ecevit: “Biz, düşünce ve siyasal örgütlenme özgürlüğünün sınırsız, iktidar yetkilerinin giderek artan ölçüde sınırlanmasını istiyoruz. AP ise tam tersini”, 6 Mayıs, 5.

1977c Ecevit “Herkesin düşünce, anlatım, örgütlenme özgürlüğüne saygı göstereceğiz”, 27 Mayıs, 3.

1977d Ecevit “141,142 ve 163. maddeler kalkacak”, 07 Haziran, 6.

1977e AP’nin Seçim Afişleri, 14 Mayıs, 6.

1977f Demirel “Türkiye’deki anarşinin arkasında siyaset var. Halk Partisi var” Abdi İpekçi İle Söyleşi, 27 Mayıs, 7.

MONTESQUIEU,

1998 **Kanunların Ruhu Üzerine I**, (Çev. F. BALDAŞ), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

MUMCU, Ahmet,

1992 **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Ankara: Savaş Yayınları.

NADİ, Nadir,

1991 **Perde Aralığından**, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

ORTAYLI, İlber,

2005 **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları.

OSMANLICA -TÜRKÇE ANSİKLOPEDİK LUGAT,

2003 **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat Eski ve Yeni Harflerle**, Haz. F. DEVELİOĞLU, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ÖDEN, Merih,

Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, Yetkin Yayınları, Ankara: 2003.

ÖKTEM, Niyazi,

1977 **Özgürlük Sorunu ve Hukuk**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

1988 **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi**, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

ÖZBUDUN, Ergun,

1977 **Siyasal Partiler**, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

ÖZDEMİR, Hikmet;

1997 “Siyasal Tarih (1960-1980)”, **Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye 1908-1980** (İç.), Edi Sina AKŞİN, Cem Yayınevi, İstanbul, 189-261.

- PAMUK, Şevket,
2007 **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- PARLA, Taha,
1991 **Türkiye’de Anayasalar**, İstanbul: İletişim Yayınevi.
- PERİNÇEK, Doğu,
1985 **Anayasa ve Partiler Rejimi**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- PİRENNE, Henri,
1994 **Ortaçağ Kentleri**, (Çev. Ş. KARADENİZ), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ROUSSEAU, J. Jacques,
1993 **Toplum Sözleşmesi**, (Çev.V. GÜNYOL), İstanbul: Adam Yayıncılık.
- SALİHPAŞAOĞLU, Yaşar,
2007 **Türkiye’de Basın Özgürlüğü**, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- SARIBAY, Ali Yaşar,
2001 **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- SARICA, Murat,
1973 **Siyasi Düşünce Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- SCHNAPPER, Dominique,
1995 **Yurttaşlar Cemaati**, (Çev. Ö. OKUR), İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- SELÇUK, İlhan,
1974 “Özgürlük Reformu”, **Cumhuriyet**, 31 Ocak 1974.

1976 “CHP Programı”, **Cumhuriyet**, 24 Ekim 1976.

1977 “AP Seçim Beyannamesi”, **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1977.
- SENCER, Muzaffer,
1974 **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul: May Yayınları.
- SERTEL, Yıldız,
1969 **Türkiye’de İlerici Akımlar**, İstanbul: Ant Yayınları.
- SOYSAL, Mümtaz,
1993 **Anayasanın Anlamı**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- SOYSAL, Mümtaz ve SAĞLAM, Fazıl,
1983 “Türkiye’de Anayasalar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 18-54.

ŞAYLAN, Gencay,

1995 **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, Ankara: İmge Kitabevi.

TALAS, Cahit,

1957 **Sendika Hürriyeti**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

1983 **Sosyal Ekonomi**, Ankara: Sevinç Yayını.

TANİLLİ, Server,

1990 **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 18. Yüzyıl, Cilt 4**, İstanbul: Say Yayınları.

1997 **Uygarlık Tarihi**, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

2000 **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul: Adam Yayınları.

TANÖR, Bülent,

1994 **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, İstanbul, BDS Yayınları.

2007 **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TAŞKIN, Mine Başbayraktar,

2006 **Türk Anayasal Düzeninde Sendika Kurma Hakkı**, Ankara: Adalet Yayınevi.

T.B.M.M.,

1988a **Hükümetler ve Programları 1920-1960**, Haz. N. DAĞLI ve B. AKTÜRK, Ankara: T.B.M.M. Basımevi.

1988b **Hükümetler ve Programları 1960-1980**, Haz. N. DAĞLI ve B. AKTÜRK, Ankara: T.B.M.M. Basımevi.

T.C. ANAYASASI,

1961 **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

TEKELİ, İlhan,

2008 **Göç ve Ötesi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

TERCÜMAN GAZETESİ,

1977a **Demirel AP Seçim Beyannamesini açıkladı: "Yaptıklarımız Yapacaklarımızın Teminatıdır"**, 14 Mayıs, 1.

1977b **"CHP, Düzeni yıkmaya kalkanların umududur"**, 19 Mayıs, 1.

1977c **Demirel "5 Haziran Millet'in ve Rejimin Kader Günüdür"**, 16 Mayıs, 1, 10.

1979a **Demirel'e göre ülkenin 21 önemli meselesi**, 27 Ekim, 1.

1979b **Hükümet Programını 3 Devlet Bakanı hazırlıyor**, 15 Ekim, 1.

TEZEL, Yahya S.

2002 **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TEZİÇ, Erdoğan,

1976 **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

2007 **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta Basım Yayım.

TİMUR, Taner,

1994 **Çok Partili Hayata Geçiş**, İstanbul: İletişim Yayınları.

TOKER, Metin,

1991 **DP’nin Altın Yılları 1950-1954**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

1992 **Demokrasiden Darbeye 1957-1960**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

1998 **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

TOKSÖZ, Fikret,

1983 “Dernekler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 366-378.

TOPRAK, Zafer,

1997 “İktisat Tarihi”, **Osmanlı Devleti- Türkiye Tarihi 3**, Edi. S. Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi, 219-365.

TÖKİN, Hüsrev Füzan,

1965 **Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965**, İstanbul: Elif Yayınevi.

TUNAYA, Tarık Zafer;

1952 **Türkiye’de Siyasal Partiler 1839-1952**, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.

1966 **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.

TUNÇAY, Mete,

2000 **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TÜİK (TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU)

2008 **İstatistik Göstergeler 1923-2007**, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ (TİP),

1964 **Türkiye İşçi Partisi Programı**, İstanbul: Karınca Matbaası.

- ÜNAL, Şeref,
1997 **Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku**, Ankara: Yetkin Yayınları.
- ÜŞÜR, İşaya,
1992 “Küçük İktisadi Tarih Deyimler Sözlüğü”, Maurice DOBB, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İnceleme (İç.)**, 453-466, İstanbul: Belge Yayınları.
- WAGNER, Peter,
1996 **Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma**, (Çev. M. KÜÇÜK), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- WEBER, Max,
1986, **Sosyoloji Yazıları**, (Çev. T. PARLA), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- YAVUZ, Erdal,
1998 “Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-1940”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, Edi. D. Quataert ve E.J. Zürcher, (Çev. C. EKİZ), İstanbul: İletişim Yayınları.
- YERASİMOS, Stefanos,
1992 **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971’e, 3. Kitap**, (Çev. B. KUZUCU), İstanbul: Belge Yayınları.
- 2007 **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat’tan I. Dünya Savaşına, Cilt II**, (Çev. B. KUZUCU), İstanbul: Belge Yayınları.
- YETKİN, Çetin,
1983 **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- 1997 **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- 2005 **Siyasal Düşünceler Tarihi, Birinci Kitap**, İstanbul: Otopsi Yayınları.
- YÜCEKÖK, Ahmet,
1998 “Türkiye’de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci” A.N.YÜCEKÖK ve diğerleri (Edi.), **Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 16-43.
- YÜCEL, M. Serhan,
2001 **Demokrat Parti**, İstanbul: Ülke Yayınları.
- ZÜRCHER, Erik Jan,
1999 **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (Çev. Y. S. GÖNEN), İstanbul: İletişim Yayınları.